گۆڤاری

مێژوو

گۆڤارێكی مێژوویی وەرزییە، كۆمەڵەی ڕۆشنبیریی مێژوویی كوردستان دەریدەكات

كتێبخانەی زریان احمد هادی
اقراء
ت
0750 483 8198

خاوەنی ئیمتیاز

پرۆفیسۆر د. ئەرسن موسا ڕەشید

سەرنووسەر

د. محەمەد عەبدوڵڵا كاكەسوور

سكرتێری نووسین

م. فارس قادر فەقێ عەبدوڵڵا

دەستەی نوسەران

پ.ی.د. حوسامەدین عەلی نەقشبەندی

پ.ی.د. موسا مستەفا

د. سەلام حەسەن خۆشناو

د. ئەحمەد عەبدولعەزیز مەحمود

د. حەكیم ئەحمەد مام بەكر

د. نیشتمان بەشیر محەمەد

د. قادر محەمەد پشدەری

بەرگ و نەخشەساز

هیمداد محەمەد ئەرگوشی

ژمارە (٣) | ساڵی یەكەم | هاوینی ٢٠٠٧

KURDISTAN HISTORICAL CULTURAL ASSOCIATION

جمعية الثقافة التأريخية لكردستان

راوێژكاران

د. حەسەن جاف

د. جەوهەر سدیق شاوەیس

♦ گۆڤار : مێژوو

♦ ژمارە : [٣]

♦ تیراژ : [٧٠٠] دانە

♦ چاپخانە : منارە

كوردستان / هەولێر - گەڕەكی تەیراوە ، نزیك قوتابخانەی ئەیوبیەی سەرەتایی تێكەڵاو

govari_meju@yahoo.com

govari_meju@maktoob.com

www.geocities.com\meju_govar

پێرست

✓ سەروتار   نووسینی مێژووی هاوچەرخی کورد شتێکی ئاسان نییە

✓ وتار   لاپەرە

مێژوو بۆ هەمووان	پ.د.ئەرسن موسا رەشید	٩
لە سەردەمی شەرمخانی بەدلیسیەوە بۆ	د. سەلام حەسەن خۆشناو	١١
ئافرەتی کورد لە نێوان بەشداریکردن لە	د. نیشتمان بەشیر محەمەد	١٤
مێژوونووس یا مێژووناس	د.حکیم احمد	١٨
پێشنیاری وەزارەتێک بۆ مێژوو و شوێنەوارو	م. فارس قادر فەقێ عەبدوڵلا	٢٢

✓ توێژینەوە

هۆکارەکانی دروست نەبوونی دەوڵەتی کوردی لە	کامەران عەزیز عەبدوڵلا	٣٠
مەولانا خالید نەقشبەندی	کەیفی عزیز خالد	٦٩
هەڵوێستی نوری سەعید بەرامبەر بە	موحسین مامل محەمەد	١١٠
نوری سەعید	ئوسامە جەمیل	١٢٨
هەولێر لە سەردەمی داگیرکردنیدا ١٩١٨ـ١٩٢٠	م . مهدی محمد قادر	١٦٦

✓ وەرگێران

رۆڵی شارستانیەتی ئیسلامی لە رێنیسانسی ئەوروپادا	و : بورهان خانەم گۆمەتاڵی	١٨٥
نرخی شارستانیەتی رۆژئاوایی	و : د. محەمەد عەبدوڵلا د. نیشتمان بەشیر	٢١١

✔ القسم العربي

مجله كورد تعاون وترقى غەزتسى ١٩٠٨-١٩٠٩	هوگر طاهر توفيق	٢٢٦
البابية والبهائية	د. احمد عبدالعزيز محمود	٢٦٠
الدولة البشداديه	د. نسرين محمود الأربلي	٢٦٦

✔ كەشكۆڵی گۆڤار

ژەنەڕاڵ شەریف پاشا	تابان صباح پیربالْ	٢٧٤
پەیوەندی روسیاو دەوڵەتی عوسمانی لە نێوان	هۆگر رەحمان	٢٧٧
بەهای شارستانیەت لە خوێندنەوەی مێژووی یۆنان	بەناز ئیسماعیل عەدۆ	٢٨٥
فەرهەنگی مێژوویی و شارستانی	باوکی پەیام	٢٩١
هەڵەبجە لەمێژوودا (١٩١٤-١٩٢٣)	نەهرۆ اسماعیل زەندی	٢٩٤
چالاکییەکان	ئامادەکردنی: توانا رەشید کەریم	٣٠٠

نووسینی مێژووی هاوچەرخی کورد شتێکی ئاسان نییە

هەرچەندە بەشێوەیەکی گشتی نووسین و دەکیۆمێنتی مێژووی هاوچەرخ لە مێژووی کۆن و ناوەڕاست پترە، بەڵام هەندێ گرفت و ئاستەنگ دێنە بەردەم نووسینەوەی مێژووی هاوچەرخ کارەکە قورس دەکەن، لەوانە هەندێك لە مێژوونووسانی پێشووتر کە مێژوویان نووسیوە ئەوەندەی خەمی ئەوەیان بووە خەڵك رازی بکەن و مێژوو بە گوێرەی ئارەزووی زۆربەی خەڵکی بنووسن ئەوەندە خەمی ئەوەیان نەبووە راستییە مێژووییەکان بەدیاربخەن، هەندێ بابەت وەکو راستی بەڵگە نەویست خراونەتەڕوو لە کاتێکدا ئێستا پێویست بەوە دەکات بەسەر بەشێکی بەرچاو لە بابەتە گرنگەکانی مێژووی هاوچەرخمان بچینەوە و هەڵسەنگاندنی نوێیان بۆ بکەین، بەڵام گرفتەکە لەوەدایە بتوانی خەڵك بەو راستیانە ئاشنا بکەی کە ماوەیەکی زۆر لێیان شاردرابووەوە.

لە کاتێکدا کە پێویست دەکات مێژوونووسان ئەو پەڕی توانای خۆیان بۆ خزمەتکردنی نووسینی مێژووی کورد تەرخان بکەن و بوارەکە زۆر فراوانەو کۆششی هەمووانی پێویستە، هەست بەوە دەکرێ ناوی واهەبووە لەبواری مێژوونووسی کوردیدا، مێژووی کوردیان لە بەرژەوەندی ناو نازناوی خۆیان بەکارهێناوە واتە کارەکە پێچەوانەی ئەوەبووە کە دەبووا وابووایە، لەجیاتی ئەوەی مێژوونووس لە خزمەتی مێژووی کوردا بێ، مێژووی کورد کراوە بە ئامرازێك بۆ ناو ناوبانگی هەندێ کەس ئەم راستیە تاڵە لەوانەیە هەموو کەس هەستی پێ نەکات، بەڵام بەشێك لە مەترسیەکە لە هەست پێ نەکردنی زۆر لە نووسەرانیشە، هەروەها باس کردنی هەڵوێستی هەندێ لە کەسایەتییە

مێژووییەکانی تایبەت بە هەندێ بابەتی مێژووی کورد کارێکی زەحمەتە لەکاتێکدا ئەوانە زۆربەیان بنەماڵەو نەوەیان ماوە، جا ئەگەر هەڵوێستێکی خراپیان هەبووبێ یان لەبەر بنەماڵەو نەوەکانی باس نەکراوە یان پەردەپۆش کراوە، لەوانەیە لەکاتی باس کردنیشی تووشی گرفت ببی لەگەڵیان . لەهەمان کاتدا هەندێ کەسایەتی مێژوویی پتر لە قەبارەی خۆیان گەورەکراون و هەندێ کەسایەتی مێژوویی تر هەر باس نەکراون یان زۆر لە مافی خۆیان کەمتریان پێدراوە .

هەر لەم رووەوە ئەمڕۆ زۆر باس لە گەندەڵی دەکرێ، بێگومان گەندەڵی لە عێراق و کوردستان هەر ئەمڕۆ یان چەند ساڵێك نییە دروست بووە بەڵکو رەگ و ریشەی مێژوویی خۆی هەیە، تاکو ئەو رەگ و ریشە مێژووییانەش نەخرێتە روو بەشێوەیەکی باش لە فاکتەکانی ئێستا ناگەین، کەواتە گەندەڵیش مێژووی خۆی هەیە میراتێکە بەشێکی دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی دەوڵەتی عوسمانی بەشێکی بۆ فەرمانبەرەکانی دەوڵەتی عێراقی لە سەرەتای دامەزراندنی ئەو دەوڵەتە لە ساڵی ١٩٢١ شۆڕش و راپەڕینە کوردییەکانیش بەتایبەتی لە کوردستانی عێراق یەك لە داواکارییە دیارەکانیان نەهێشتنی گەندەڵی ئیداری حکومەتەکانی عێراق بووە، بەڵام لەناو دامودەزگای ئیداری دەوڵەتی عێراقدا کۆمەڵە فەرمانبەرێکی گەندەڵیش هەبوون، ئەگەر ئەمڕۆ ئەم بابەتە لە کتێبێك کۆبکرێتەوە کۆمەڵە راستییەکی مێژوویی دەخرێتە روو یارمەتی دەر دەبێ لەوەی پتر دژایەتی گەندەڵی لەسەردەمی ئێستادا بکرێ، بەڵام لەهەمان کاتدا لەوانەیە هەندێ لەنەوە کاربەدەستەکانی ئەو گەندەڵانەی جاران، تووڕەبن ، ئەمەش کارێکی ئاسان نییە، بەڵام پێم وایە دەبێ بکرێ .

سەرنووسەر

وتـار

مێژوو بۆ هەمووان

پ.د.ئەرسن موسا رەشید

کۆمەڵەی رۆشنبیریی مێژوویی کوردستان هەڵدەستێ بە کردنەوەی چەند کۆرسێك بۆ شارەزابوون لە مێژووی کورد بەخۆرایی و ئەو کەسانەی بڕوانامەی پۆلی سێیەمی ناوەندی بەسەرەوەیان هەیە بۆیان دەبێ بەشداری لەم کۆرسانە بکەن بەمەش ئەو کەسانەی پسپۆریشیان لە بواری مێژووی کورد نەبێ دەتوانن زانیارییە سەرەکییەکان سەبارەت بە مێژووی کورد پەیدا بکەن، چ قوتابی یان فەرمانبەر یان هەر پیشەیەکی تریان هەبێ بەم شێوەیەش کۆمەڵەی رۆشنبیریی مێژوویی کوردستان بەردەوام دەبێ لەسەر پەیڕەوکردنی بەرنامەکانی خۆی لە بڵاوکردنەوەی رۆشنبیریی مێژوویی کوردستان لەناو هەموو چین و توێژەکانی کورد، بەشداریکردنی خەڵکیش لەم کۆرسانە رادەی پەرۆشی تاکی کورد بۆ مێژووی نەتەوەکەی پیشان دەدا، ئێمە پێمان وایە کە ژمارەیەکی بەرچاو لە وەزارەتەکان و بەڕیوەبەرایەتیەکانیش ژمارەیەك کادیری خۆیان دەست نیشان بکەن بۆ بەشداریکردن لەم کۆرسانە مێژووی کورد بەتایبەتی کە رۆشنبیریی مێژوویی بەشێکی گرنگی رۆشنبیرییە بەشێوەیەکی گشتی، هیوادارین کە ئەم هەنگاوەی کۆمەڵەی رۆشنبیریی مێژوویی کوردستان هاندەربێ بۆ ئەوەی کۆمەڵەو سەندیکاکانی تریش کۆرسی زانیاری گشتی تایبەت بە پسپۆرییەکانیان بکەنەوە بۆ ئەوەی پتر ئاستی رۆشنبیریی کورد بەرزتربێتەوە،

بێگومانیان لەوەی کە خەڵك بەشێوەیەکی گشتی تینوی زانیارین بەتایبەتی ئەگەر لە سەردەستی پسپۆڕان و بەماوەیەکی کەم پێی بگات.

هەروەها دەمانەوێ بڵێین کە کۆمەڵەی رۆشنبیریی مێژوویی کوردستان مێژوونووسانی کوردستان لە کوردو کەمەنەتەوایەتییەکانی تری کوردستانیش بەخۆوە دەگرێ لە تورکمان و ئاسوری و هەروەها لە گۆڤاری مێژووش بایەخ بە بابەتی مێژووی کوردو کەمە نەتەوەکانی تری کوردستانیش دەدەین بێگومان کۆمەڵەکەشمان بە هاوکاری پتری هەموو لایەك بەبەردەوامی لە پێشکەوتندا دەبێ .

لە سەردەمی شەرەفخانی بەدلیسیەوە بۆ سەردەمی کۆمەڵەی رۆشنبیریی مێژوویی کوردستان

د. سەلام حەسەن خۆشناو

شەرەفخانی بەدلیسی لە سەدەی شازدەی زایینی ژیاوەو کتێبە بەنرخەکەی شەرەفنامەی لەو سەدەیەدا نووسیوە، جا هەرچەندە ئەمرۆ شەرەفخانی بەدلیسی تارادەیەکی باش لای کورد ناسراوە، نامەی دکتۆرا لەسەر کتێبەکەی نووسراوە، سەرچاوەیەکی گرنگی بەشێکی زۆری نووسینە مێژووییەکانە، شەرەفنامە وەرگێردراوەتە سەر چەندین زمانی ئەورووپی و رۆژهەلاتی و لەسەرەتای حەفتاکانیش وەرگێرانی کوردی هەژار موکریانی بۆ ئەم کتێبە بەچاپ گەیاندرا ئەمرۆ بەشێکی بەرچاو لە کتێبخانەکانی کوردستان چ کتێبخانەکانی حکومی یان کتێبخانە کەسییەکان کتێبی شەرەفنامەیان بە وەرگێرانە کوردی یان عەرەبییەکەی تیادایە تەنانەت قوتابی کورد لە کوردستانی عێراق هەر لە قۆناغی سەرەتاییەوە لە رێگای شیعرێکی ستایشەوە بۆ شەرەفخانی بەدلیسی هەر لە منداڵییەوە ناوی ئەو مێژوونووسە گەورەیەی کورد دەزانن، بەلام دیارە پایەی ئەم ناودارەی کورد وا دەخوازێت کە نەك هەر ئەوەندە بەڵکو پتری بۆ بکرێ، چونکە شەرەفخانی بەدلیسی قۆناغێکی نوێی لە نووسینی مێژووی کورد دەست پێکرد کە

نووسینی مێژووی کورد بوو بە شێوەیەکی گشتگیر لە کتێبێکدا .

لە سەدەی بیست و یەك کۆمەڵەی رۆشنبیریی مێژوویی کوردستان دامەزرا، ماوەیەکی مێژوویی کە بریتیە لە چەندین سەدە لە نێوان سەردەمی شەرەفخانی بەدلیسی و سەردەمی کۆمەڵەی رۆشنبیریی مێژوویی کوردستان هەیە، بۆیە شتێکی ئاساییە کە ئەگەر هەر دوو لایان دڵسۆزی بۆ مێژوویی کوردو خزمەتکردنی ئامانجیان بێ ئەوا هەندێ جیاوازی لە نێوان شێوازی کارکردنی هەردوو لایەنەکە هەیە سەرەرای بوونی کۆمەڵێك چوونیەکیش لە هەمان بواردا ، چونکە شتێکی ئاساییە لەگەڵ گۆرانی سەردەمەکان شێوازی کارکردن و شێوازی نووسین گۆرانی بەسەردابێ، شەرەفخانی بەدلیسی بەزمانی فارسی کتێبەکەی نووسی بوو، بەلآم کۆمەڵەی رۆشنبیریی مێژوویی کوردستان پتر بە زمانی کوردی دەنووسێ چونکە پتر بۆ بلآوکردنەوەی رۆشنبیریی مێژوویی لە ناوکورددا کاردەکات ئەگەر چ بە شێوەیەکی کەمتر گرنگی بە بلآوکردنەوەی رۆشنبیریی مێژوویی کوردستان بە زمانی جۆر بەجۆر لە دەرەوەی کوردستانیش دەدات. ئەمە رەخنە نییە لە شەرەفخانی بەدلیسی بگرین بەڵکو واقیعێکی مێژووییە کە دەرئەنجامی سەردەمێکی مێژوویی دیاریکراوە.

شەرەفخانی بەدلیسی خۆی کتێبەکەی نووسیوەو بەناوی خۆی ناوی ناوە شەرەف نامە هەوڵی نەداوە میرێك یان کەسێکی تری کورد لە کارەکەیدا بەشداری بکات واتە بەشێوەی تاك کاری کردووە بەلآم کۆمەڵەی رۆشنبیریی مێژوویی کوردستان بە شێوەی کاری کۆمەڵەیی کار دەکات گۆڤارێك دەردەکات گۆڤاری مێژوو، کە دەیەها نووسەر تیایدا دەنووسن، کۆرو سیمنار

دەبەستێ بەدەیەها کەس بەشداری تیادا دەکەن قسەدەکەن رادەردەبڕن روونکردنەوەیان دەبێ رەخنەدەگرن بەڵام هەموویان سوود مەند دەبن، بێگومان کارێك کە چەندین کەس پێی هەڵبستن و نیازیان پاك بێ و لەگەڵ یەکتری کۆك بن باشتر دەبێ لە کاری تاکەکەس ئەمەش رەخنە نییە لەشەرەفخانی بەدلیسی بەڵکو دەبێ هەروابێ، ناکرێ لەسەردەمی شەرەفخانی بەدلیسیەوە تاکو ئێستا کە زۆربەی شتەکان گۆڕاون لە جل و بەرگ خواردن خانوو رێگاوبان هۆیەکانی هاتوچۆکردن و گواستنەوە جۆری قەڵەم و کاغەز نووسینی مێژوویی کوردی هەر وەکو خۆی بمێنێتەوەو بەرەو پێش نەچێ لەسەدەی شازدە کەمتر لە سەدایەکی خەڵکی کوردستان خوێندەوارنەبوون ئێستا هەرچەندە ئامارێکی رێك و پێکم سەبارەت بەرادەی خوێندەواری لەبەردەستدا نییە بەڵام بە شێوەیەکی گشتی دەتوانین بڵێین رێژەی خوێندەواری باشە ئەمڕۆ لە هەموو زانکۆکانی کوردستانی عێراق بەشی مێژوو هەیە هەڵگرانی بڕوانامەی بکالۆریۆس لە مێژوو و بەسەرەوە بەسەدەهان لە کۆلێژی ئاداب زانکۆی سەلاحەددین بەشی مێژوو لقی مێژووی گشتی و مێژووی کوردی هەیە، ساڵانە چەندین قوتابی بڕوانامەی بەشی مێژووی کورد وەردەگرن ئەمانە هەمووی بوونەتە هۆی پێشکەوتن لە زمانی نووسینی مێژوویی و ئەوجیاوازیەی باسمان لێوەکرد.

ئافرەتی کورد لە نێوان بەشداریکردن لە دروست کردنی مێژوو و نووسینەوەی مێژوودا

د. نیشتمان بەشیر محەمەد

کاتی ئەوە هاتووە بەسەر هەندێ لەو دروشمە سوواوانەدا بچینەوە کە سالآنێکی زۆر لە نێوەندی رۆشنبیریی کورد دەوترانەوە دەنووسرانەوە سەبارەت بە مافی ئافرەت و رۆلی ئافرەت لە کۆمەڵگای کوردیدا کەچی کەمتر رێگایەکی پراکتیکی دەست نیشان دەکرا بۆ چۆنیەتی کاراکردنی رۆڵی ئافرەت و پیشاندانی راستی ئەو رۆڵەی کە ئافرەت لە کۆمەڵگای کوردیدا هەیبووە و هەیەتی تاکو بەشێوەیەکی زانستیانەو راست و دروست و رۆلی مێژوویی ئافرەتی کورد لە جڤاتی کوردیدا بە لایەنە ئەریێ و نەرێیەکانی دەست نیشان نەکرێ، ناکرێ پلانێکی رێك بۆ ئەو بەشدارییەی کە چاوەڕوان دەکرێ ئافرەت لە پێشکەوتنی کوردیدا هەیبێ دەست نیشان بکرێ .

لە لایەك دەوترا و دەنووسرا کە ئافرەتی کورد چەوساوە بووەو کۆمەڵگای کوردی کۆمەڵگایەکی باوك سالاری بووە و لە لایەکی تر باس لەو ئازادییە دەکرا کە هەندێ لە رۆژهەڵاتناسان باسیان لێوەکردووە کە ئافرەتی کوردی لەئافرەتی دراوسێکانی لە فارس و تورك و عەرەب جیادەکردەوە. بەلاّم لە

راستیدا ئەو وتەیەی رۆژهەڵاتناسان سەبارەت بە رادەی ئازادی ئافرەتی کورد بە بەراورد لەگەڵ ئەو دەوروبەرەی ئاماژەی پێکرا جۆرە زێدەڕۆییەکی پێوە دیاربووە، چونکە ئافرەتی دراوسێکانمان پێش ئافرەتانی کورد خوێندەوار بوونە و بوونەتە پزیشك و مامۆستا و ئەکتەر و نووسەر و سیاسی و ئەدیب و، لە هەمان کاتیشدا ئافرەتی کورد ئەوەندە چەوساوەش نەبووە و لەدەسەڵات بەدوور نەبووەو بەشداری لە دروست کردنی مێژوو و شارستانیەتی کوردیدا کردووە بەڵام وەکو پێویست پەنجە نەخراوەتە سەر ئەو بەشداریکردنە ئەگەر چی لە سەرچاوەکاندا ئاماژەیەکی کورت و بەچەند ناوێکی وەکو خانزادی میری سۆران و حەفسەخانی نەقیب و مەستورەی کوردستانی و قەدەم خێر دەکرێ، بەڵام ئافرەتی کورد ژمارەیان زۆر بووە ئەگەر هەمووشیان کارانەبووبن ئەوا بێگومان ژمارەی کارابووەکانیان زۆر لەم ناوانەو چەند ناوێکی تری ناو کتێبە کوردییەکانی تاکو ئێستا پترن .

هەموو سەرکردەیەکی کورد بەدرێژایی مێژوو کەوتووەتە ژێر کاریگەری ئافرەتی کورد جا ئەگەر دایکی، خوشکی، ژنی یان ژنەکانی ... تد بووبێ بەڵام ئایا نووسینە مێژووییەکان تاکو ئێستا چەند گرنگیان بەو بوارەداوە، لەو نووسینە مێژووییانە، لەسەر شێخ مەحمودی حەفید نووسراون ئەم بابەتە مافی خۆی دراوەتێ، ئایا کامە مێژوونووس نووسینێکی تایبەت کردووە بە رۆڵی ئافرەت لە ژیانی سمکۆی شکاك، ئایا چەند کورد دەزانێ ناوی ژنی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری چی بووە یەك ژنی هێناوە یان پتر و ئایا کاریگەری ئافرەت بەسەر شێخ عوبەیدوڵڵاو شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵڵا چی بووە، سەرکردە کوردەکانی تریش بەهەمان شێوە باس لە خۆیان دەکرێ

بەڵام باس کردنەکان پڕ کەم و کوڕین چونکە باس لە ڕۆڵی ئافرەت لە ژیانیان و کەسایەتی و بڕیارەکانیان نەکراوە، وەکو ئەوەی ئەم کارە شورەیی بێ نووسەرەکان شەرمی لێبکەن یان سەرکردەکانمان پێی لەکەداربن . ئەمە لە کاتێکدا توێژینەوە مێژووییە نوێیەکان لەکاتی باس کردنی هەر کەسایەتیەك گرنگی بەوە دەدەن لە چ چین و توێژێکی کۆمەڵایەتی بووەو چەندەمین منداڵ بووە لە خێزانەکەی کاریگەری دەوروبەری بەسەریەوە چۆن بووە، هەرگیز ڕۆڵی ئافرەتیش لە ژیانی کەسایەتییە گرنگەکان فەرامۆش ناکرێ.

ئەمڕۆ کە کۆمەڵەی ڕۆشنبیریی مێژوویی کوردستان دروست بووە گرنگی دەدات بە نووسینەوەی مێژووی کورد بە شێوەیەکی زانستی لەم ڕووەوەش ڕۆڵی ئافرەتی کورد لە کۆمەڵگای کوردی بە درێژایی مێژووی کورد یەکێك لەو بابەتانەیە کاری لەسەر دەکات، ئەمەش لە چوارچێوەی بڕوابوونی کۆمەڵەکە بەڕۆڵی ئافرەت و توانای ئافرەتی کورد لە هەموو بوارەکاندا ئەم ڕاستیەش لە دەستەی کارگێڕی کۆمەڵەی ڕۆشنبیریی مێژوویی کوردستان و دەستەی نووسەرانی گۆڤاری مێژوو بەڕوونی دیارە کە ئافرەت بوونێکی کارای هەیە بۆیە خوازیاری ئەوەین لە کاتێکدا کە ئافرەتی کورد بەشداری گرنگی لە دروست کردنی مێژوو و شارستانیەتی کوردا هەبوو کە هەندێکی دیارەو لەسەری نووسراوە و هەندێکی تاکو ئێستا تیشکی نەخراوەتە سەر، ئەوە وا پێویست دەکات ئافرەتی کورد ڕۆڵێکی پتری لە نووسینەوەی مێژووی کورد هەبێ کە ئێستا لە ڕۆڵی مێژوونووسە پیاوەکان زۆر کەمترە، بەڵام دەبێ بپرسین بۆچی لەسەدەی نۆزدە ئافرەتێکی وەکو مەستورەی کوردستانی بتوانێ مێژووی کورد بنووسێتەوە، کەچی لە سەدەی بیست و بیست و یەك

نووسینی مێژوونووسە ئافرەتەکان لە ئاستی خواستەکانی میللەتەکەمان دانەبێ، بۆیە ئێمە لێرەدا داواکارین ئافرەتە مێژوونووسەکانمان بەشداری چالاکانەتریان لە کۆمەڵەی رۆشنبیریی مێژوویی کوردستان و گۆڤاری مێژوودا هەبێ، تاکو جۆرە هاوسەنگیەك لە نێوان ئەو رۆڵە مەزنەی ئافرەتی کورد لە بەشداریکردن لە دروست کردنی مێژووی کوردا هەیەتی و ئەو رۆڵەی لە نووسینەوەی ئەو مێژووەدا هەیەتی دروست ببێ .

مێژوونووس یا مێژووناس

د.حکیم احمد

زۆرجار ووشەی مێژوونووس و مێژووناسمان بەر گوێ دەکەوێت .. فلأنی مێژوونووس، مێژوونووسی فلأن، مێژوونووسان، مێژوونووسی .. هتد..
بەلأم ئایا مێژوونووس کێیە ؟ ئەی مێژووناس کێیە ؟ ئاخۆ چ جیاوازییەك لەنێوان ئەم دووانە هەیە، یاخود هەردووکیان هاومانان ؟ لێرەدا هەوڵ دەدەین تیشك بخەینەسەر هەردوو زاراوەکە.
دیارە لە دانشگاو ئینستوتیایەکان، لەناوەخۆو دەرەوە چەندەها کۆلیج و بەش و لقی زانستی لەبوارە جیاجیاکاندا هەن، جا دەرچووی هەر بەشێك دوای ماوەیەکی خوێندنی دیاریکراو دەبێتە پسپۆری ئەم بوارەی تیایدا خوێندوویەتی بڕوانامەیەکی (باوەڕپێکراو) یشی پێدەدرێت کە پسپۆڕیەکەی دەسەلمێنێت.
بەشی مێژووش یەکێکە لەم بوارە زانستییانە کە پێگەیەکی گرنگی لە ڕێزی بەشە زانستیەکانی تردا هەیەو لەسەر ئاستی پرۆگرامی خوێندنی زانکۆی جیهانی بایەخێکی بەرچاوی پێدەدرێت ئەوەش بە حوکمی زیندوویی بوارەکەو پەیوەندی پتەوی لەگەڵ زۆربەی زانستە مرۆییەکانی تر.
بۆ نموونە لە بەشەکانی مێژووی کۆلێژەکانی زانکۆکانی کوردستان بێگومان خوێندکار لەماوەی کۆرسەکانی خوێندنیدا لە بەشی مێژوو لە ماوەی چوار ساڵدا، چەندەها بابەتی مێژوویی وەردەگرێت کە هەمەچەشنە هەم لە ڕووی زەمینەوە هەم لە ڕووی (بابەت) یشەوە، کە جگە لە مێژووی سیاسی و

سەربازی، مێژوو و فەلسەفەی شارستانیش دەگرێتەوە وێرای فێربوونی بنەماکانی میتۆدی توێژینەوە لە بواری مێژوودا..

لە رووی زەمەنیەوە ئەوەتا قوتابی مێژووی چاخەکۆنەکان و چاخەکانی ناوەڕاست و سەردەمی نویێ و هاوچەرخ دەخوێنێت، وە قۆناغ بە قۆناغ لە مێژووی نویێ و هاوچەرخ نزیك دەبێتەوە، چ لە مێژووی کورد بێت یاخود مێژووی دراوسێکانی کورد یا مێژووی ئەوروپاو ئەمریکا هەروەها ئاسیا و ئەفریقیاش .

بە دەربڕینێکی تر، مێژووی کۆن و نویێ، رۆژهەلآت و رۆژئاوا دەخوێندرێت، لەگەلێ لەبەرچاوگرتنی گرنگیدانی زیاتر بە مێژووی نەتەوەکەمان کە بەهۆی پەراوێز خستنی یاخود فەرامۆشکردنی لەلایەن دەسەلآتدارانی بیانی لە کوردستان هێشتا لە قۆناغی سەرەتاییە، کەواتە بەپێی لێکدانەوەی سروشتی لۆژیکی و نەتەوەیی و سیاسی پێویستە بایەخی زیاتر بە مێژووی شارستانی کورد بدرێت، بەدەر لە فەرامۆشکردنی
مێژووی نەتەوەکانی تر.

مەبەست لەم پێشەکیە ئەوەبوو کە دەرچووانی بەشی مێژوو تا رادەیەکی باش بەرچاویان روونە لەسەر مێژووی کۆن و نویێ ی نەتەوەکان بەگشتی و مێژووی کورد بەتایبەتی، هەر لەبەر ئەو زانیاریە مێژووییانەی لە بابەتە جیاجیاکانی چوارساڵی خوێندنی زانکۆدا دەستیانکەوتووە ئەم سەرچاوە مێژووییانەی ئاشنایان بوون، دەکرێت پێیان بڵێین (مێژووناس)، واتە (مێژووناس) ئەو کەسەیە کە پسپۆڕی بواری مێژووەو دەرچووی بەشی مێژووە. بێگومان لە ئاستی شیاوی و چالاکیشدا ئەو پسپۆڕانە هەموویان چونیەك نین هەروەك پسپۆرانی هەر بوارێکی تر.

نابێت ئەوەش لەبیر بچێت کە کەسانێك هەن وەك خولیا و هیوایەت، حەز لەمێژوو دەکەن و بابەتە مێژووییەکان دەخوێننەوەو چیرۆك و بەسەرهاتی مێژوویی زۆریان لەبەرە بەلام ناکرێت بەگشتی بەوانە بلێین (مێژووناس) لەبەر ئەوەی لەسەر بنەمای ئەکادیمی و زانستی مێژوویان نەخوێندووەو بەگشتی (خوێندنەوە) و تێڕامانیان لە مێژوو کزو لاوازە و لایەنی سۆزو بۆچوونی تایبەتی خۆیی بەسەریدا زاڵە، بەلام هەشیانە شارەزایە.

کەواتە دروست نییە بەهەر دەرچوویەکی بەشی مێژوو یان پسپۆرییەکی بواری مێژوو بگوترێت (مێژوونووس)، راستە هەموو مێژوونووسێك (مێژووناسە) بەلام هەموو (مێژووناسێك) مێژوونووس نییە بەو پێودانگەی کە مێژوونووسی کارێکی وا ئاسان نییەو هەر کەسێك بابەتێك لەسەر مێژوو بنووسێت نابێتە مێژوونووس (پڕ بەمانای ووشەکە)، دیارە نووسینی مێژووش پەیوەستە بە چەند بنەماو رێوشوێنێك کە شارەزایان و پسپۆڕانی مێژوو و زانستە کۆمەلایەتیەکان دیاریان کردووە، بەڵکو میتۆدی زانستی نووسینی مێژوو بۆتە بابەتێکی سەربەخۆ کە چەندەها نووسین و توێژینەوەی لەسەر کراوە، کاتێك کە دەیانخوێنیتەوە هەست بەسەختی ئەم کارەو گەورەیی بەرپرسیارێتیەکە دەکەی، دەبێت ئەوەشمان لەبەر چاو بێت کە نووسینی مێژوو بەرلەهەر شتێك بەرپرسیارەتیەکی رەوشتییە. هەروەها بەرپرسیارەتیەکی (مێژوویشە)، بە مانایەکی تر بەڕیزکردنی ووشەی یەك لەدوای یەك و گێڕانەوەو خستنەڕووی ماددەیەکی مێژوویی خاوەنەکەی نابێتە مێژوونووس تاوەکو هەوڵ نەدات مەرج و سیفەتەکانی مێژوونووس لەخۆی بێنێتەدی کە مێژوونووس و شارەزایانی کۆن و نوێ جەختیان لەسەر کردۆتەوە، وەك هیرۆدۆتس و پولیبیوس و السخاوی و تریڤلیان و ..

وێڕای ئەم سیفەتانەش کە هەندێکیان سروشتی خۆڕسکن لە ناخی (تاکی) مێژوونووس، بەشێکی تریشیان زادەی هەوڵ و بزاڤی خودین، کاری مێژوونوسی وادەخوازێت کە بەردەوام (تاکی) مێژوونووس لە بیرکردنەوەو وردبوونەوەو تێڕامان بێت لەو ڕووداوانەی کە لە سەرچاوەکان دەیانخوێنێتەوە یاخود خۆی هاوچەرخیانە لە گەڵیاندا، تەنانەت ئەو ڕووداوانەی کە لە سەردەمە مێژووییە جیاوازەکانیشدا ڕوویانداوە پێویستە مێژوونووس هەوڵ بدات لە ڕێگەی گەڕانەوەی شعوری و تێڕامان لەگەڵیان بژیێت و (معایشە) یان بکات بێ ئەوەی هەست و نەستی و سۆزی تایبەتی خۆی لەگەڵ لێکدانەوە مێژووییەکان تێکەڵ بکات.

دەبێ ئەوەش بزانین کە مێژوونووسانی کۆن بەگشتی کۆکردنەوەو تۆمارکردنی ڕووداوەکانیان بەئەرکی یەکەم و سەرەکی خۆیان داناوەو کەمتر لە ڕاست و دروستی ڕووداوەکانیان کۆڵیوەتەوە، بەڵام ئەوە لە گرنگی و ڕۆڵی بەرهەمەکانیان کەم ناکاتەوە چونکە ئەوان بوار و کەرەسەی کەمتریان بۆ رەخساوە دابینبووە بۆ ئەم مەبەستە، لەبەر ئەوە تا ڕادەیەکی زۆر (عوزریان لەگەڵ خۆیان بووە).

بەڵام مێژوونووسانی ئەمڕۆ پێویستە ساغ کردنەوەی ڕووداوەکان و پێداچوونەوەی نووسینە مێژووییەکان بەئەرکی سەرەکی خۆیان بزانن نەك تەنها تۆمارکردن و کۆکردنەوە، چونکە سەردەم گۆڕاوەو کەرەسەو ئامرازو هۆکارە یاریدەدەرەکان لەبەرژەوەندی ڕەوڕەوەی زانستی مێژوون .

پێشنیاری وەزارەتێك بۆ مێژوو و شوێنەوارو کەلە پووری نەتەوەیی

م. فارس قادر فەقێ عەبدوڵلا

هەرنەتەوەو ولاَتێك بە شتێك لە شتەکان دەوڵەمەندە، ولاَت هەیە پیشەسازییە و نەتەوە هەیە بە کشتوکاڵ کردنەوە ناسراوە، نەتەوە یان ولاَت هەن بەچاندنی بەرهەمێکی تایبەتی کشتوکاڵی ناسراون و زۆربەی سامانی نەتەوەیی ئەو نەتەوەیە یان ولاَتە پێك دەهێنن بۆ نموونە هەندێ ولاَتان لە جیهان هەن بە کۆمارەکانی مۆز ناسراون ولاَتانی خەلیج بە ولاَتانی پترۆڵی ناودارن و لوبنان ولاَتێکە بەداری ئەرزناسراوە و بەسامانێکی نەتەوەیی لوبنانییەکان دادەنرێ و لەسەر ئالاَی ولاَتەکەش نەخشێندراوە. ولاَت هەیە کشتوکاڵی و پیشەسازییە ..تد.

کوردستان ئەگەرچی ولاَتێکی کوشتوکاڵییە بەلاَم ئەمرۆ کشتوکاڵ تیایدا دواکەوتووە ئەگەرچی ولاَتێکی پترۆلییە بەلاَم هێشتا بەتەواوی سامانی پترۆڵی و کانزایی بەدەست خۆیەوە نییە و هەندێ کێشە لە نێوان دەسەلاَتی کوردی و دەسەلاَتی ناوەندی عێراق سەبارەت بەسامانە کانزایی و پترۆڵییەکان بەتەواوی یەکلایی نەکراونەتەوە بەشێوەیەکی گشتی دەتوانین بڵێین هێشتا کورد وەکو پێویست نەیتوانیوە سوود لەو سامانەی وەربگرێت.

کورد سامانێکی تری زۆر گرنگی هەیە ئەویش مێژوو و شوێنەوارو کەلەپووری نەتەوەییە بەڕادەیەك کە هەندێ دەوڵەتی زۆر بەهێزی جیهان لەوانەیە ئەمڕۆ بەپەرۆش بن نیو ئەوەندەی کورد لەم بوارانە دەوڵەمەندبوانەو لەم ڕووەوە هەست بەکەمی بکەن بۆ پڕکردنەوەی ئەم کەم و کوڕیەش پەناببەنە بەر مێژوو و شوێنەوار و کەلەپووری نەتەوەیی وڵاتی جیهان بەجۆرێك لەجۆرەکان خۆیانی پێیەوە ببەستنەوە، بۆ نموونە لە ڕێگای پڕکردنی مۆزەخانەکانی وڵاتانیان بە کەلوپەلی شوێنەواری وڵاتانی تر یان هەندێك جار بە نیمچە گونجاندنێکی مێژوو لەگەڵ بەرژەوەندییەکانیان، بەڵام کوردستان کە ژمارەیەکی یەکجار زۆر شوێنەواری هەیە و مێژوویەکی دەوڵەمەندیشی هەیە و کەلەپووری نەتەوەی کوردیش کە بەبەرامبەری ماددی ناخەملێندرێ وەکو پێویست گرنگی بەم سامانە نەتەوەییە گرنگەی خۆی نەداوە لەم ڕووەوە مێژوونووسانی کوردو دەسەڵاتدارانی کورد بەرپرسیارن ئەمڕۆ لەهەولێر یەك مۆزەخانە هەیە ئەویش لەچاو شوێنەوارەکانی کوردستان زۆر هەژارە، جا بۆ لەهەموو قەزاو ناحیەکی کوردستان مۆزەخانەیەك نەبێ ؟ و مۆزەخانەی تایبەت بەلایەنێك لە لایەنەکانی شوێنەوارمان نەبێ وەکو مۆزەخانەی جەنگی، کە تەنیا چەك و پێویستیەکانی شەڕکردنی بەدرێژایی سەردەمە مێژووییە جۆر بەجۆرەکان تیادابێ لەگەڵ جل و بەرگی سەربازی سوپا کوردییەکان و، مۆزەخانەیەکی تایبەت بەدراوی کوردی و مۆزەخانەیەکی تایبەت بە پاشماوەی سەرکردە کوردەکان لە جل و بەرگ و وێنەو نامەو نووسراو بەگشتی و هەر شتێك کە تایبەت بەئەوان بێ و ..تد کە دەتوانین وەکو وڵاتانی تر چەندین مۆزەخانە دروست بکەین .

بەڵام لەهەمان کاتیشدا با بپرسین کە ئایا ئەو مۆزەخانەیەی کە لە هەولێر یان سلێمانی یان دهۆك هەیە کە شوێنەوارەکانی کوردستانی عێراق تیایدا کۆکراوەتەوە چەند بووەتە بابەخی نووسەرو رۆشنبیرانی کورد چەند لەو نووسەرو رۆشنبیرانە سەردانیان کردووە لە نووسینەکانیان بە شیعرو چیرۆك رۆمان وتار رێپۆرتاژ یان فیلم بابەتیان لەسەر نووسیوە بە پیشاندانی گرنگی یان پیشاندانی کەم و کورییەکانی بۆ چارەسەرکردنی یان بۆ ئەوەی لە رێگای ئەوانەوە خەڵك زیاتر ئاشنای شوێنەوارو مێژوو نەتەوەکەی بێ.

ئایا چەند لە ئەندام پەرلەمان و وەزیرە بەڕێزەکانی حکومەتی کوردستان و بەڕێوەبەرەگشتییەکان و کاربەدەستەکانی دەوڵەت بەشێوەیەکی گشتی سەردانی مۆزەخانەکانی کوردستان دەکەن یان ئایا هەندێکیان هەر شوێنەکەی پێ دەزانن بێگومان هەموویان هەروەکو یەك نین بەڵام دیارە ئەگەر هەمووشیان بیان بینیایەو کەموکوڕیەکانیان زانیبوایە ئێستا دەبوو بارودۆخەکەی باشتر بووایە و قوتابیانی قۆناغە جۆربەجۆرەکانی خوێندن لە کوردستان چەند سەردانی ئەو مۆزەخانانە دەکەن ؟ ئایا بۆچی خەڵك بەشێوەیەکی گشتی لە کوردستان کەم سەردانی مۆزەخانە دەکەن لەکاتێکدا لە وڵاتانی تردا بەرامبەری ماددی دەدەن بۆ ئەوەی بچنە شوێنە شوێنەوارییەکان لەوانەش مۆزەخانەکان، پێم وانییە هەر هۆیەکە ئەوەبێ خەڵك بارودۆخی ئابووری زۆرباش نەبێ، چونکە خەڵك ئامادەن بەرامبەری ماددی بۆ زۆر شتی تر تەرخان بکات بەڵام خۆ لە کوردستان ئەو شتانە هێشتا بەرامبەری ماددی لێ وەرناگیرێ بەڵکو خەڵك بەخۆڕایی کەم سەردانی مۆزەخانەکان دەکات.

لەلایەکی تر گەورەترین کێشە لەلایەنی هاوڵاتیان و بەرپرسانی ئەم بووارە لەماوەی رابردوو نەبوونی (بەدواداچوونەوە) بوو، هیچ لەهەردوولا خۆیان بەبەرپرس نەزانیوە لەلەناوچوون و فەوتاندنی شوێنەواری ئەم وڵاتە . بۆ نموونە لەگەڵ دروست بوونی رێگاوبانە نوێیەکان و شەقامەکانی ناوشار یان دروست بوونی خانوو تەلاری نوێ چ لەلایەن دەوڵەت یان لەلایەن هاوڵاتیان رێژەیەکی زۆری شوێنەوار لە کاتی کارکردن فەوتان و لەناوچوون یان بوون بەدەستکەوتێکی چەند بازرگانێکی بچووك و گەورە بۆ سوود وەرگرتنی کەسی کەوتنەبازارەکانی ناوەوەو دەرەوەی وڵات و ئاودیوی سنووڕکران تا ئاستی ئەوەی دەنگۆی ئەوە هەبوو چەند جەنازەیەکی مۆمیاکراو لە ئەشکەوتەکان دۆزرانەوە و بە پاڵپشتی بازرگانە گەورەکان ئاودیوی دەرەوەی سنوور کران.

لەلایەکی تر و لەسەر ئاستێکی نزمتر لەلایەن خەڵك لەبەر نەبوونی هۆشیاری نەتەوەیی لێرەو لەوێ ئەوەی دەدۆزرێتەوە بەتاك و کۆمەڵ لەلایەن ئەم گروپانە بەم کارە هەڵساون بۆخۆیان سودی لێ وەردەگرن دەیفرۆشن . لەلایەکی تر زۆرجار خاوەن خانوو یان زەوی کە کەلوپەلی شوێنەواری تێدایە یان شك دەکرێ تێدا بێ لەلایەن بەڕێوەبەرایەتی شوێنەوار نەناسراوە. خاوەن خانو یان زەوی بزری دەکات یان ئامادە نیە دەوڵەت ئاگادار بکاتەوە.

کەواتە ئەمانە هەر هەمووی دەگەڕێتەوە بۆ نەبوونی هۆشیاریی نەتەوەیی لەگەڵ نەبوونی پاداشت و دەست خۆشی لێ کردن لەلایەن دەوڵەتەوە بۆ هاوڵاتی.

کەواتە هۆشیاریی نەتەوەی و گرنگی کەلەپووری نەتەوەیی و شوێنەواری لەلای ئێمە لاوازە بۆیە ئێستا کاری کۆمەڵەی رۆشنبیریی مێژوویی کوردستان و

سەندیکای شوێنەوارناسانی کوردستان ئەوەیە بەگوێرەی توانای خۆیان گرنگی بەم لایەنە بدەن بەڵام لەوانەیە ئەرکەکە لەبەر گرنگییەکەی لە توانای ئەم کۆمەڵەیە و سەندیکایەشی نەبێ و لەبەر ئەوەی پێمان وایە ئەمەش رایەکی تایبەتی خۆمە هیوادارم کە بەهەڵە نەچوویم لەبەرئەوەی سامانی مێژوو و شوێنەوار و کەلەپووری نەتەوەیی ئەوەندە بەنرخە هیچی لە کشتوکاڵ و پترۆڵ و کارەبا و هەندێ بواری تر کەمتر نییە بۆیە لەوانەیە ئەگەر وەزارەتێك بۆ مێژوو و شوێنەوارو کەلەپووری نەتەوەیی دابندرێ کارێکی خراپ نەبێ بۆ ئەوەی هۆشیاریی نەتەوەیی و مێژووی گرنگی دان بە شوێنەوار لە کوردستان بلاوبکرێتەوە، بڕواش بکەن هۆشیاریی نەتەوەیی بەبێ هۆشیاریی مێژوویی و هۆشیاریی شوێنەواری مانای نابێ و ناچەسپێ .

بۆ چارەسەرکردنی ئەم گرفتانە بەباشی دەزانم ئەم پێشنیارانە بخەمە بەردەستی حکومەت و لایەنی بەرپرس لەم بوارە.

١- فراوان کردنی بەڕێوەبەرایەتی شوێنەوار تا ئاستی بوون بە وەزارەت هەروەك لە نووسینی بابەتەکەمدا ئاماژەم پێکردووە.

٢- دروست کردنی دەستەیەکی بالاّ لەنێوان زانکۆکانی کوردستان و ئەم بەڕێوەبەرایەتیەو پێدانی دەسەلاّتی مادی و مەعنەوی بۆ رزگارکردن و پاراستنی ئەوەی ماوەو دەکرێ لەم شوێنەوارانە کە تاکو ئێستا لەلایەن دەوڵەت نەناسراون بەرەو فەوتان دەچن .

٣- کڕینەوەی ئەم مولك و زەویانەی کە لەکاتی کارکردن پاشماوەی شوێنەواری تێدا بەدیار دەکەوێ، بەنرخێکی زیاتر لەنرخی خۆی بۆ ئەوەی

هاوڵاتیان هان بدرێن هاوکاری دام و دەزگاکانی شوێنەوارناسی بکەن و لەهەمان کاتدا خۆشیان زەرەرمەند نەبن .

٤- دەرچوونی یاسایەك هەرچی بازرگانی بەکەل و پەل و پاشماوەی شوێنەواری بکات توندترین سزا بدرێت لەهەمان کاتدا تێکدانی شوێنەواریش سزای توندی لەسەر بێت .

توێژینەوە

هۆکارەکانی دروست نەبوونی دەوڵەتی کوردی لە سەدەی بیست ١٩١٨ — ١٩٧٥

کامەران عەزیز عەبدوڵلا

بەشی یەکەم

شوێنی جوگرافی کوردەکان

سەرەتا.. بەر لە دەست پێکی هۆکاری دروست نەبوونی دەوڵەتی کوردی پێویستە ئاماژە بە شوێنی جوگرافی کوردەکان بکەین، چونکە بە بێ بوونی نشتیمان بوونی دەوڵەت مانا بەخش نابێ، هەروەها خۆی لە خۆیدا بوونی نیشتیمان خۆی یەکێکە لە بنەماکانی دروست بوونی دەوڵەت، کوردیش وەکو هەموو گەلانی خاوەن دەوڵەت خاك و نیشتیمانێکی هەیەلەگەڵ ئەوەشدا دەوڵەتی نیە کە ئەویش لە ناوچەیەکی فراوانی باشووری رۆژئاوای ئاسیادا نیشتەجێ بوو کە بە کوردستان دەناسرێ.

وشەی کوردستان تەنها واتایەکی ئەتنۆگرافی دەگەیەنێ چونکە نە لە رابردوودا نە ئێستاش دەوڵەتێ بەناوی کوردستانەوە نەبووە و نیە. لەگەڵ ئەوەشدا کوردستان وەکو وڵاتێ بە درێژایی چەندین سەدە هەر لە ئارادا هەبووە[1]. زاراوەی کوردستان لە دوو برگە پێك هاتووە (کورد) لەگەڵ (ستان) کە خۆی زاراوەکە مانای وڵاتی کوردان دەبەخشێ[2]. بەڵام وشەی (کوردستان) وەك زاراوەیەکی جوگرافی واپێدەچێ کە بۆ یەکەم جار لە سەدەی

دوازدەهەمی زایینیدا لەسەردەمی سەڵجوقیەکاندا پەیدا بوبێت[3]. وە مێژوو نووسانی موسڵمان دواتر ئەم زاراوە جوگرافیایە یان بەکار هێناوە وە یەکەم جاریش لە کتێبی (نزهە القلوب) دا مستوفی قەزوینی لە ساڵی ١٣٤٠زدا نووسیویەتی کەوتۆتە بەرچاو[4].

وە لازاریف دەڵێ کوردستان لە ناوەندی ناوچەی رۆژئاوای ئاسیا و نێوان هێڵەکانی ٣٤ و ٤٠ ی پانی و ٣٨ و ٤٨ ی درێژیدا هەڵکەوتووە کوردستان بەشی ناوەندی ئەو چوار گۆشەیە دەگرێتەوە کە لە باکور و باشووری رۆژئاواوە دەریاکانی رەش و ناوەراست و لە باکوور و باشووری رۆژهەڵاتیشەوە دەریای قەزوینەوە کەنداوی فارس سنوورەکانی پێکدێنن کە درێژی کوردستان لە رۆژئاواوە بۆ رۆژهەڵات نزیکەی ٤٠٠ هەزار کیلۆمەتری چوارگۆشەیە[5].

(لوسیان رامبۆ) لەو بروایەدایە کە کوردستان بڕبڕەی پشتی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست پێکدێنێت و دەڵێت (کوردستان بە تەواوەتی لە نێو دڵی ئاسیای بچووک هەڵکەوتووە و زۆربەی ئەو ناوچە شاخاویانە دەگرێتەوە کە کەوتونەتە نێوان دەریای ڕەش و دەشتەکانی میزوپۆتانیا لە لایەك و ئەنتی تورۆس و بانی ئێران لەلایەکی ترەوە)[6].

ئەم ناوچەیە بە گوێرەی بیر و بۆچوون لە مانگ یان لە داس دەچێت وە ژمارەی دانیشتوانی بە قەد ژمارەی دانیشتوانی فەرەنسا دەبێوە دەچێتە ناو بەشێکی زۆر لە خاکی تورکیا و عێراق و ئێران لەگەڵ ئەوەشدا ئەو گەلەی کە لەسەر ئەم ناوچەیەدا دەژی بەناوی خۆیەوە ناو دەبردرێت بە شانازیەوە رەگەز و زمان و مێژووی خۆی جیایە لەگەڵ تورك و فارس و عەرەب دا[7].

مینۆرسکی دەگاتە ئەو ڕایەی کە دەڵێ (واتای جوگرافی زاراوەی کوردستان هەرچیەك بێت لە ڕاستیدا بە واتا باوەکەی یانی ئەو خاکەی کوردی تێدا دەژی) [٨].

بە شێوەیەکی گشتی مێژوو نووسان چەندین بیر و بۆچوونیان هەیە دەربارەی دیاری کردنی سنوری کوردستان. لە کتێبی (شەرەفنامە) کە میر شەرەفخانی بەتلیسی نووسیوویەتی وڵاتی کوردستان بەم شێوەیە دیاری دەکات کە دەڵێ: کوردستان لە کەنارەکانی زەریای هورمز–یان کەنداوی فارس نێزیکی زەریای هیند– ەوە دەست پێ دەکات و بەشێوەی هێڵێکی ڕاست درێژ دەبێتەوە ناو ویلایەتی (مەلاتیە) [٩] و (مەرعش) [١٠].

وە لەباکووری ئەم هێڵەوە درێژە دەکیشێ و ویلایەتی فارس و عێراقی عەجەم و ئەرمینیای بچووك و گەورە وە ویلایەتی ئەدرنە کیلیکیا و ئەریڤان دەگرێتەوە [١١].

تێروانینێك بۆ مێژووی گەلی کورد:

بۆ ئەوەی لە سروشتی مەسەلەی کورد تێبگەین دەبێ تەماشایەکی خێرای مێژووی کورد بکەین.

بەپێ ی زۆربەی سەرچاوەکان کورد لەسەدەی حەوتەمی پێش زایینی دا دەوڵەتی سەربەخۆی هەبووە ئەویش دەوڵەتی ((میدی)) بووە.

کە میدیەکان لە ناوچەی چیاکان نیشتەجێ بوون کە درێژ دەبێتەوە بۆ (کەنداوی فارس) تا نزیك دەریاچەی (وان) و بە درێژایی زنجیرە چیاکانی زاگرۆس و کوردستان بەتەواوەتی[١٢] کە پایتەختەکەیان (اکبتانا) (هەمەدانی ئێستا) بوو کە پاشای میدی (کی اخسار) بە پێکهێنانی هاوپەیمانیتیەك لەگەڵ بابلیەکان توانی رووبەرووی ئیمپراتۆریەتی ئاشوری ببێتەوە وە لەساڵی ٦١٢پ.ز دەستی بەسەر پایتەختی ئاشوریەکان داگرت لە نەینەوا، دواتر لەساڵی٦١٠پ.ز توانی بەتەواوەتی بەسەر مەلیکی ئاشوریەکان (ئاشور-أوبالت) زاڵ بێت و کۆتایی بەم ئیمپراتۆریەتە گەورەیە بێنیٚ وە دەوڵەتی میدی لەسەردەمی (کی اخسار) بووە گەورەترین ئیمپراتۆریەت[١٣].

کە مێژووی دامەزراندنی دەوڵەتی میدیا هەتا ئێستا لە لایەن کوردەکانەوە بە دەستپێکی ساڵی کوردی دادەنرێت.

ئەم ئیمپراتۆریەتە کوردیە هەتا ساڵی (٥٥٠)ی پ.ز بەردەوام بوو لەم ساڵەدا (کوورەش)ی شای ئەخمینی توانی شانشینی میدیا بروخێنی[١٤].

بەم شێوەیە وڵاتی کورد کەوتە ژێر دەسەلاتی ئەخمینییەوە. دوا بەدوای ئەمە وڵاتی کوردان بە هۆی شوێنگەی جوگرافیا و شوێنە ستراتیژیەکەی توشی جەنگی بەردەوام بووە لە نێوان دەوڵەتانی ململانیکەردا بە تایبەتی فارس و یۆنان و رۆمان و ئەرمەندا کەئەمەش بەگران لەسەری کەوتوە.

بەڵام کوردەکان جار بە جار دەیان توانی لە دەڤەرە کوردیەکاندا یان لە دەرەوەیان دا دەوڵەتۆکەی سەربەخۆ دابمەزرێنن هەروەها توانیان فەرمان رەوایی دەوڵەتۆکە گەلی ئیسلامی پانو پۆڕ بکەن[١٥].

کاتیَ کە صلاح الدین لە ماوەیەکی زۆر کەمدا توانی دەسەلاَتێکی باش بەدەست بێنیَ و زۆر خۆی رەپێش خست و هەموو کاروباری میسری خستە ژێر دەسەلاَتی خۆی[16]. دەوڵەتی ئەیوبی دامەزراند کە خاوەن دەسەلاَتێکی فراوان بوو کە ولاَتی میصر و ولاَتی شام و ناوچەی جەزیرەی فوراتیە و یەمەنی دەگرتەوە هەرچەندە خۆی خەڵکی دوین بوو وە کوردێکی روادیە بەلاَم توانی دەسەلاَتی فراوان لەم ناوچانە دامەزرێنیَ[17].

دواتر لە کوردستان چەند میرنشینێك دەرکەوتن بە تایبەتی لە دوای شەڕی چارەنوسازی چاڵدێران لە ساڵی ١٥١٤دا کە ئیدریسی بەدلیسی توانی بەرێککەوتن لەگەڵ سوڵتان سەلیمی عوسمانی چەند میرنشینێکی کوردی لە کوردستان دابمەزرێنیَ.

ئەو میرنشینانە لەناو خۆیاندا کەم و زۆر سەربەخۆ بوون هەندیَ لەو میرنشینانە دەسەلاَتیان تا ڕادەیەکی باش فراوان بوو[18].

وە لە یەکێك لەو سەردەمانەش دا کوردەکان توانیان کۆنترۆڵی حکومەتی نێوەندی ئێران بکەن ئەویش بە دەرکەوتنی کەریم خانی زەند لە ساڵی ١١٦٣ك دوای کوژرانی محمد حسن خان قاجار زۆربەی ناوچەکانی ئێرانی لەژێر دەست دابوو جگە لە خوراسان کە هەتاوەکو مردنیشی ئەم ناوچانەی لەژێر دەستی دا بوو[19].

وە لەلایەکی ترەوە میرنشینە کوردەکان هەر یەك لە ناوچەکانی خۆیان بەردەوام بوون لە فەرمان رەوایی بەلاَم لەسەدەی نۆزدەهەمدا دەوڵەتی عوسمانی سیاسەتی خۆی گۆری و کەوتە تێکدانی یەك لەدوای یەکی ئەو میرنشینانە[20].

بەشی دووەم:

((هۆکارەکانی دروست نەبوونی دەوڵەتی کوردی))

سەبارەت بە هۆکارەکانی دروست نەبوونی دەوڵەتی کوردی لە سەدەی بیستەمدا و بەتایبەتی لە دوای جەنگی جیهانی یەکەم وەکو زۆر دەوڵەتی نوێ لە دوای ئەم جەنگە لەسەر پاشماوەی دەوڵەتی عوسمانی هاتۆتە ئاراوە سەربەخۆیی خۆیان وەرگرتووە بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا کە کوردستان بەشێکی زۆری لە ژێر دەسەڵاتی عوسمانی بوو بەڵام سەربەخۆیی خۆی وەرنەگرت بگرە لەوەش زیاتر پارچە پارچە کرا بەسەر دەوڵەتە نوێ یەکانی دەوروبەری ئەوەی جێ ی سەرنجە ئەوەیە کە ئەو دەوڵەتە نوێ یانە لەسەر بنەمای بەرژەوەندی وڵاتە زل هێزەکان وە بەنەخشە و پلانی ئەوان دامەزرا. دەکرێ هۆکاری دروست نەبوونی دەوڵەتی کوردی بۆ دوو تەوەرەی سەرەکی بگەڕێندرێتەوە ئەوەش هۆکاری دەرەکی هۆکاری ناوخۆیی.

یەکەم: هۆکاری دەرەکی

١- هۆکاری نێودەوڵەتی :

سەبارەت بە سیاسەتی وڵاتە زل هێزەکان بەرامبەر بە کوردستان بە شێوەیەکی کرداری لە ساڵانی جەنگی جیهانی یەکەم (١٩١٤–١٩١٨) دەرکەوت ئەم شەڕە سەرەرای ئەوەی کە یەکێکە لە رووداوە پڕ کارەسات و دڵتەزێنەکانی مێژووی مرۆڤایەتی، زۆر گۆڕانکاری سیاسی لەسەر ئاستی جیهان بە گشتی وە لە کوردستان بە تایبەتی دوای جەنگ هاتەکایەوە.

لە شەڕی یەکەمی جیهانیدا پاش ئەوەی بەریتانیا و فەرەنسا زانیان کە ئەڵمانیا لە شەڕدا شکاوە، بۆیە لە کاروباری داهاتووی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست پەیمانێکی نهێنیان مۆر کرد، کە بە پەیمانی سایکس بیکۆ ناسراوە، کە بەپێ ی ئەو پەیمانە ئیمپراتۆریەتی عوسمانی بە دوو مەڵبەندی نفوزی بەریتانیا و فەرەنسا دابەش کرا[21].

بەم شێوەیە ئەو شوێنەی کە لەسەر نەخشە رەنگی سووری بۆ دانرا بوو ئەوا شوێنی دەسەلآتی بەریتانیا بوو کە بریتی بوو لە دۆڵی رافیدەین ئەو ناوچەیە کە لە خانەقینی باشووری کوردستان درێژ دەبێتەوە بەرەو سەرەوە تاکو باشووری کوێت[22]. وە مەڵبەندی دەسەلآتی فەرەنسا کە (شین) بوو کە بەشێوەیەکی سەرەکی سوریا و لوبنانی ئێستا و بەشی باشووری ڕۆژهەلآتی تورکیا بەمانا (کوردستانی باکوری ڕۆژئاوا)ی دەگرتەوە[23].

بەلآم بە حوکمی ئەوەی کە روسیا ڕۆڵی زۆر سەرەکی هەبوو ئەوسا بۆیە هەردولا بیریان لەوە کردەوە کە روسیا بکەنە هاوپەیمانی خۆیان لەو پرۆژە ئیستعماریە، سازانۆف وەزیری دەرەوەی ئەو کاتی روسیا لە نیسانی ١٩١٦ رەزامەندی ولآتەکەی لەسەر پرۆژەکە راگەیاند بەو مەرجەی کە ناوچەی باکووری ڕۆژهەلآتی تورکیا واتە ناوچەکانی ترابزون وان و بدلیس هەتا ئەو شوێنەی دەکەوێتە ڕۆژئاوای ترابزون لەسەر کەناری دەریای ڕەش هەمووی بە روسیا بدرێ[24]. پسپۆرێکی ئەم سەردەمە سەبارەت بە رێککەوتنامەی سایکس بیکۆ دەڵێ(ئەم رێککەوتنامەیە بە یەکێك لە ترسناکترین رێککەوتنە نێودەوڵەتیە کۆڵنیاڵەکان دادەنرێت دەرهەق بە نیشتیمانی گەلی کورد[25].

بەم جۆرە کوردستانی ژێر دەسەڵاتی عوسمانی بە پێ ی ئەو ڕێککەوتنە بەسەر هەرسێ زل هێز دابەش کرا بۆیە لەم ڕێککەوتنە کەمترین مافی کوردی تێدا نەبوو وەکو نەتەوەیەکی ڕۆژهەلات.

ڕێککەوتنێکی تری نێو دەوڵەتی کە پەیوەندی دارە بە دۆزی کوردبە ناوی (پەیمانی سیڤەر) کە لە ساڵی ١٩٢٠ بەسەر تورکیا دا سەپێندرا لە لایەن وڵاتە زل هێزە سەرکەوتووەکانی جەنگی جیهانی یەکەم وە سوڵتانی عوسمانی ناچار بوو کە مۆری بکات وە لەو کۆنگرەیەش دا دەستەیەکی نوێنەرایەتی کوردیش بەسەرۆکایەتی شەریف پاشا بەشدار بوو، پەیمانەکە لە بارەی کوردستانەوە بە شێوەیەکی تایبەت لە بەشی سێیەم بەندی ٦٢-٦٣-٦٤ باس لە کورد دەکات [٢٦].

کە لە بەندی ٦٢ ی ئەم پەیمانە هاتووە دەڵێ (کۆمسیۆنی ئەستەمبۆڵ لە سێ ئەندام پێك دێت کە حکومەتەکانی بریتانیا و فەرەنسا و ئیتالیا بە رەسمی دەست نیشانیان دەکەن. هەتا شەش مانگ دوای مۆرکردنی ئەو پەیمان ئەو کۆمسیۆنە نەخشەیەك بۆ ئۆتۆنۆمی ئیقلیمی ی ئەو ناوچانە پێشکەش دەکات کە زۆربەی دانیشتوانیان کوردە و کەوتوونەتە ڕۆژهەلاتی چۆمی فورات و خوارووی ئەرمەنستان، کە دەکرێ لەمەو دوا سنوریان بۆ دیاری بکرێ یان کەوتوونەتە باکوری سنوری نێوان تورکیا و سوریا و میسۆپۆتامیا وەك لە برگەکانی ٣٧، ١١، ٣ دا هاتووە) [٢٧]. وە لە بەندی ٦٣ دا دەڵێ (حکومەتی تورکیا بریار لەسەر جێ بە جێ کردن و پەسەند کردنی ئەو بریارانەی هەردوو لیژنەی ناوبراو دەدات لە ماددەی ٦٢ دا دەست نیشان کراون لە ماوەی سێ مانگ دا لە ڕۆژی ناردنی بۆ حکومەتی ناوبراو) [٢٨].

بەندی ٦٤ (ئەگەر تا ساڵێك پاش مۆرکردنی ئەم پەیمانە، کوردەکانی دانیشتووی ئەو ناوچەیەی لە بەندی ٦٣ دا دیاری کراوە، بە ئەنجومەنی کۆمەڵەی گەلانیان راگەیاند کە زۆربەی دانیشتوانی ئەو ناوچەیە دەیانەوێ لە تورکیا جیا ببنەوە. ئەنجومەنیش دانی بەوە دانا کە ئەوان دەتوانن سەربەخۆ بژین و رایسپارد کە سەربەخۆییان بدرێتێ، تورکیا لە ئێستاوە پابەندی ئەوە دەبێت کە ئەو راسپاردەیە پەسند بکات و لە هەموو مافێکی خۆی لەو ناوچەیە دەست هەڵگرێ. کاتێك حکومەتی تورکیا دەستبەرداری ئەو مافانە دەبێت، ئەگەر کوردەکانی ویلایەتی موسڵ بە ئارەزووی خۆیان و ویستی خۆیان بچنە پاڵ ئەو حکومەتە کوردە، هاوپەیمانە گەورەکان هیچ چەشنە بەرگریەك ناکەن[٢٩].

بەوردبوونەوە لە بەندەکانی سیڤەر و لە رووداوەکانی دوای سیڤەر بۆمان دەردەکەوێ کە زل هێزەکان و بە تایبەتی بەریتانیا بەپێ ی بەرژەوەندیەکانی خۆی ئەم خاڵانە و وە پەیمانەکانی دواتریشی دارشت.

سەرەتا پەیمانی سیڤەر گەرچی لە رواڵەت بۆ یەکەم جاربوو دان بە مافی کورد وەك نەتەوەیەك بنێت بەڵام خۆی لەخۆیدا بۆ یەکەم جاریش بوو لە مێژووی نوێ دا کە بەرەسمی بریاری دابەش کردنی کوردستان لە دەزگایەکی نێو دەوڵەتی بدرێت[٣٠]. ئەوەی لە بەندەکانیش هاتووە سەرەتا تەنها ئاماژە بە حوکمی زاتی بۆ کوردەکانی باکوور کراوە نەك هەموو کوردستانی عوسمانی جگە لەوەش کە کوردستانی رۆژهەڵاتیش هەر باس نەکرابوو[٣١]. ئەگەر بەراستی مەبەستیان دروست کردنی دەوڵەتی کوردی بووە، بۆچی پەیمانی سیڤەر سنوری کوردستانی دابەش دەکاو دروست بوونی دەوڵەتی کوردی لە

ژێر کۆمەڵێ مەرجدا دیاری دەکرێ. بەڵام کۆمەڵێ وڵاتی تر راستەوخۆ رێگەیەندران کە سەربەخۆن[٣٢].

لەسەرەتادا ئینگلیزەکان پێیان وابو دەوڵەتێکی کوردی لە بەشێکی کوردستان لە ژێر سەرپەرشتی خۆیان دەبێتە بەربەست لە بەردەم بڵاوبوونەوەی بیرۆکەی بەلشەفی وە سنورێك بۆ درێژبوونەوەی ئیمپراتۆریەتی نوێ ی روس دادەنرێ[٣٣]. وە تورکیا و روسیا لێك جیا دەکاتەوە هەروەها لە هاوکاری نێوان کوردەکان و کەمالیستەکان تۆقی بوون دەیان ویست ئەنەدۆڵی رۆژهەڵات (کوردستان) کە خەڵکەکەی پشتیوانی کەمالییەکان بوون جیا بکەنەوە، مەبەستیان لە پەیمانی سیڤەر پچڕ پچڕ کردنی ئیمپراتۆری عوسمانی بوو بە جۆرێك کە ئەو دەوڵەتانەی دادەمەزرێنن، راستەوخۆ یان ناراستەخۆ لەژێر دەسەڵاتی دەوڵەتە زل هێزەکاندا بن[٣٤].

هەر لەبەر ئەم هۆکارەش بوو، یەکێتی سۆڤیەت سەرگرتنی پەیمانی سیڤەری بە هەڕەشەی ترسناك لەسەر رەوشی ئایندەی خۆی دەزانی بۆیە لە هەمو روێکەوە پشتگیری لە حکومەتی کەمالیەکان دەکرد بۆ لەبار بردنی پەیمانەکە[٣٥].

بەم شێوەیە بۆمان دەردەکەوێ کە دەوڵەتە زل هێزەکانی ئەو سەردەم لە پێناوی بەرژەوەندی خۆیاندا وازیان لە کورد هێنا لە کاتێکدا کە باشترین دەرفەت بوو بۆ دامەزراندنی دەوڵەتی کوردی– هەرچەندە کە دەوڵەتێکی سەرتاسەری نەبوو بەڵام جێ بە جێ کردنی ئەم پەیمانە دەسکەوتێکی باش بوو بۆ گەلی کورد بەڵام پەیمانی سیڤەر وەك تاکتیکێکی کاتی زل هێزەکان بو نەك بەشێك بێ لە ستراتیژیەتی ئەوان. بەم شێوەیە بە پاڵپشتی عەسکەری

هەندێ لە هاوپەیمانەکان وەکو فەرەنسا و ئیتالیا هەروەها سۆڤیەت کەمالییەکان بوونی خۆیان لە تورکیا کردەئەمری واقیع ئەو رەوشەی ئەوسا هەمووی لەبەرژەوەندی کەمالییەکان و لە دژی کورد بوو[٣٦]. بەم پێ یە بەگوێرەی گۆڕانی رووداوەکان هاوپەیمانەکان بەتایبەتی بەریتانیا لە ساڵی ١٩٢٣ دا کۆنگرەی لۆزانیان ئیمزاکرد کە بە هیچ جۆرێك باسی مەسەلەی کورد نەکراوە[٣٧].

بەم شێوەیە لە کۆنگرەی لۆزاندا هەموو ئەو تەنازولاتانەی کە لە لایەن دەوڵەتانی هاوپەیمان دەکرا لە بەرژەوەندی تورکیادا بوو کە هەموویان لەسەر حیسابی کوردەکان و ئەرمەنەکان بوو بەمەش پەیمانی (سیڤەر) لەسەر حیسابی ئەم دەوڵەتانە پوچەڵ کرایەوە[٣٨].

دوا بەدوای ئەم هەنگاوانە وڵاتانی زل هێز نەك هەر وازیان لە دامەزراندنی دەوڵەتی کوردی هێنا بەڵکو یارمەتی ئەو دەوڵەتانەیان دەدا کە کوردیان بەسەردا دابەش کرابوو، بۆ لە ناو بردن و سەرکوت کردنەوەی راپەرین و شۆرشەکانی کورد لە ناوچە جیا جیاکانی کوردستان کە بۆ سەربەخۆیی و مافەکانی خۆیان تێدەکۆشن.

ئەوە بوو راپەرینێکی گەورە لە ساڵی ١٩٢٥ لە کوردستانی تورکیا بەرپا بوو[٣٩]. بەسەرکردایەتی شێخ سەعید کە لە ماوەیەکی کەم مەودایەکی بەرینی گرتەوە، وە یەکێك لە بەرچاوترین دروشمەکانی ئەو راپەرینە دامەزراندنی کوردستانێکی سەربەخۆ بوو[٤٠].

لەسەرەتا کوردەکان توانیان زیانی گەورە بە تورکەکان بگەیەنن و سوپاکەی بشکێنن بەڵام لە دوای ئەوەی فەرەنسا زۆر یارمەتی تورکیای دا لە رێگەی

خەتی شەمەندەفەری سوریاوە بۆ سەرکوت کردنەوەی شۆرشەکە وە توانیان شۆرشەکە سەرکوت بکەنەوە[٤١].

وە بەهەمان شێوە یەکێتی سۆڤیەت لە رووخاندنی حکومەتی کورد لە شەڕی ئاگری داخ لە کوردستانی تورکیا لە سالّی ١٩٢٧-١٩٣٠دا لەچیای ئارارات رۆڵێکی گرنگی بینی کە هەندێ سەرچاوە ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە ئەو حکومەتە یەکەم حکومەتی کوردی بووە کە ئالاّی کوردستانی لە ناوچە ئازاد کراوەکاندا بەرز کردۆتەوە[٤٢].

لە سالّی ١٩٣٠ شێخ مەحمود لە نامەیەکیدا بۆ کۆمیسەری بەریتانیا لە بەغدا بە پەرۆشەوە باس لە هەستی دۆستایەتی کوردەکان بەرامبەر بە بەریتانیا دەکات وە بەناوی گەلی کوردەوە داوای لێ دەکات کە لە قەید و بەندی حکومەتە عەرەبیەکان رزگار بن و لێیان جیا ببنەوە و بکەونە ژێر سەرپەرشتی بەریتانیاوە.

بەلاّم سیاسەتی بەریتانیا لەوەدا بوو کە حکومەتی نوێی عێراق بەهێز بکات بەرژەوەندی خۆی لە عێراقدا دەبینی نەك لە دەوڵەتی کورد بەم جۆرە نەك داواکاریەکانی شێخ مەحمودی جێ بە جێ نەکرد بەڵکو کەوتە کار بۆ سەرکوت کردنی شۆڕشی شێخ مەحمود[٤٣].

دەوڵەتانی زل هێز بۆ پەیوەندی خۆش کردن لەگەڵ ئەو دەوڵەتانەی کە کوردیان بەسەر دابەش کرا بوو وە بۆ بەدەست هێنانی بەرژەوەندیە سیاسی و ئابووریەکانی خۆیان لەم ناوچەیە یارمەتی ئەو دەوڵەتانەیان دەدا بۆ لەباربردنی هەر هەوڵێکی کورد بۆ سەربەخۆیی.

وە بەریتانیا لە تەموزی ١٩٢٧ ڕێککەوتن نامەی سەعد ئابادی ئیمزا کرد لە نیوان ئێران و عێراق و تورکیا بە حوکمی ئەوەی کورد لەو سێ دەوڵەتە بە ڕێژەیەکی زۆر هەیە بۆ زیاتر بەدەست هێنانی بەرژەوەندیەکانی خۆی لە ناوچەکە(٤٤).

هەر بۆیە لە قۆناغی هەردوو جەنگدا ١٩١٨-١٩٣٩ دەردەکەوێت کە دەوڵەتانی ئینگلیز و فەرەنسا وەك بەرەیەك و سۆڤیەت لە بەرەیەکی تر لە پێناوی پاراستنی پێگە پابووری و بەرژەوەندی یە عەسکەری و ئەمنی یەکانیان لە ناوچەکەدا بەربەستی سەرەکی بووینە لە بەردەم چارەسەرکردنی دۆزی کورد(٤٥).

ڕووداوەکانی دوای جەنگی جیهانی دووەم دەرفەتێکی تر بۆ دروست بوونی دەوڵەتێکی کوردی ڕەخساند، قازی مەحەمەد کە یەکێکە لەسەرکردە ناودارەکانی کورد دوای ئەوەی کە لە یارمەتی دانی بەریتانیا بێ ئومێد بوو، ڕووی لە یەکێتی سۆڤیەت کرد بۆ ئەوەی یارمەتی بدەن بۆ دامەزراندنی حکومەتێکی کوردی بەم جۆرە قازی مەحەمەد بە پاڵپشتی یەکێتی سۆڤیەت لە ساڵی ١٩٤٦ لە شاری مەهاباد کۆماری کوردستانی ڕاگەیاند (٤٦).

بەلاّم بە تێپەڕبوونی کەمتر لە ساڵێك بەسەر تەمەنی کۆماری مەهاباد یەکێتی سۆڤیەت لە پێناو بەرژەوەندیەکانی خۆیدا پشتی کردەوە کۆماری مەهاباد ئەو کۆمارە کە هەر خۆی لە پێشدا دەستی هەبوو لە دامەزراندنیدا بەلاّم هەر خۆشی ڕێگای بۆ دەوڵەتی تاران خۆش کرد کە پەلاماری کۆماری مەهاباد بدات(٤٧).

پاش جەنگی جیهانی دووەم ئەمەریکا رۆڵی زۆر بوو لە سیاسەتی نێو دەوڵەتی دا بەڵام ئەو دەوڵەتە کوردستانی نەکردبووە ئامانجێکی خۆی بەرژەوەندی لەوەدا بوو جوڵانەوەی نەتەوەی کورد بە لاوازی بمێنێتەوە نەبێتە هۆی جێ پێ لەق کردنی ئەو رژێمە کۆنە پەرستانەی سەر بە رۆژئاوان وەکو تورکیا و ئێران و عێراق [48].

هەر بۆیە لە ساڵی ١٩٥ ئەمریکا هەروەك چاودێر هەندێ لە رژێمە داگیرکەرەکانی کوردستانی لە بەغدا کۆکردەوە بۆ ئەوەی پەیمانێکی هاوکۆ لە دژی جوڵانەوەی رزگاریخوازی کورد ببەستن بەپێ ی بەندی حەوتی ئەم پەیمانە دەبوو هەموو هێزەکان یەك بخرێن لە پێناو بزاڤە رزگاریخوازەکان لە ناوچەکەدا بە تایبەتی بزاڤی رزگاریخوازی کورد [49].

بەڵام لە کوردستانی عێراق لە ساڵی ١٩٦١ شۆرشێکی گەورە بەرپا بوو کە تا دەهات لە گەشە سەندن دا بوو، گوشارێکی زۆری خستە سەر حکومەتی عێراق تا ناچاری کرد رێککەوتنی ١١ی ئاداری ١٩٧٠ لەگەڵ مۆر بکات کە بە پێ ی ئەو رێککەوتنە دەبوایە بەتەواوەتی دان بە کەسایەتی نەتەوەی رۆشنبیری کورد بنێ وە خود موختاری بدات بە کورد لە چوار چێوەی عێراق [50]. بەڵام حکومەتی عێراقی بەرە بەرە لە پاش گەزبوونەوەدا بوو لەو رێککەوتنە ئەوە بوو لە ساڵی ١٩٧٤ ئەو ئۆتۆنۆمیە زۆر شوێنی حەساسی لە کوردستان دابڕی بوو بۆیە شەڕ دەستی پێکردەوە [51]. تا مانگی ئازاری ١٩٧٥ رێککەوتنامەی جەزائیر مۆرکرا بەسەر پەرشتی ئەمریکا کە بەپێ ی ئەو رێککەوتنە دەسەلأتدارانی سنوریان داخست و بە کوردەکانی عێراقیان راگەیاند کە شۆڕش تەواو بوو [52].

خاڵی سەرەكی ئەو رێككەوتنامەیە ئەوە بوو عێراق پشت لە شۆرشی كورد بكات و عێراقیش بەشێك لە شەتلعەرەب (شط العرب) بە ئێران بدات[٥٣].

بەم شێوەیە بزاڤێكی گەورەی تری كوردەكان كەوتە نێو داوی پلانی نێودەوڵەتان بووە قوربانی بەرژەوەندیەكانی خۆیانەوە مومارەسەی گۆرانكاریە سیاسیەكانی دۆزی كوردیان كردوە لە ناوچەكەدا بە بەرژەوندیان زیاتر لە گەڵ ئەو دەوڵەتانە دەگونجا كە كوردیان بەسەر دابەش كراوە.

بەڵام لەبەر ئەوەی جیَ ی سەرنجە كەوا كوردستان چەند تایبەتمەندیەكی هەبوو كە جێگای بایەخ و سەرنج و بەرژەوەندی زلهێزەكان بوو هەر ئەم تایبەتمەندییەش بوو كەوا تا ڕادەیەكی زۆر كاریگەری هەبوو لەسەر پرۆژەی دەوڵەتی كوردی.

هەندێك لە نووسەران دارشتنی سیاسەتی زلهێزەكان بەرامبەر بە كوردستان و دروست نەبوونی دەوڵەتی كوردی دەگەڕێننەوە بۆ دوو هۆكاری سەرەكی یەكەمیان شوێنی ستراتیژی كوردستان و دووەمیان دەوڵەمەندی كوردستان لە ڕووی پترۆڵەوە[٥٤]

١- شوێنی ستراتیژی كوردستان .

٢- مەبەست لە هەڵكەوتەی جیۆپۆڵەتێكی كوردستان ، واتە شوێنی كوردستان سەبارەت بە ڕووبەرەكەی كە كاریگەری ئەم شوێنە لە سەر بارودۆخی سیاسی و ستراتیژی ئەم ناوچەیە هەیە .

جیۆپۆلەتێك ناسی ئینگلیزی هالفۆر ماكنیدەلركە خاوەن تیۆری (Heart hand) واتە (دڵی زەوی) كوردستان بە بەشێك لە ناوچەی كەوانەی ناوخۆ دادەنیَ كە كەوانێكە دەوری دڵی زەوی داوە ، بۆیە ماكندەلر بە پێویستی

زانیوە کە دەوڵە تانی کەوانی ناوخۆ بەهێز بکرێن تا بتوانن ئەرکی بەرهەڵستی کردن و گەمارۆدانی دڵی زەوی بەجێ بگەیەنن (٥٥) .

کوردستان لە ڕووی ستراتیژەوە گرنگی یەکی تایبەتی خۆی هەبووە کۆنترۆڵکردنی مەرجێکی پێویست بوو بۆ دابین کلردنی دەسەلأتی سیاسی و پاراستنی ڕۆژهەلأتی نزیك و ناوەڕاست (٥٦) . بەم شێوەیە ئەم شوێ نە ستراتیژەی کوردستان بۆتە هۆی چاوتێبڕینی زلهێزان لە ناوچەکە .

٣- نەوتی کوردستان .

- بێ گومان نەوت لە ئابووری جیهانیدا بایەخێکی زۆری هەیە بە ڕادەیەکی وا کە هێزێکی زۆر دەدات لە ڕووی سیاسی و سەربازی و ئابووریەوە بۆیە ئەو شوێنانەی کە نەوتیان زۆرە ، هەموو کات جێگای سەرنج و بایەخی وولأتانی زلهێز بوونە .

لە ڕووی سامانی سروشتی و کانزایی یەوە کوردستان زۆر دەوڵەمەندە نەوت گرنگترین سامانی کوردستانە نەوت بە شێوەیەکی سەرەکی لە کوردستانی عێراق لە ناوچەکانی کەرکوك و زمارو خانەقین ، لە کوردستانی تورکیا دا لە سیرت و باتمان ، لە کوردستانی ئێراندا لە کرماشان ، لە کوردستانی سوریا لە تەرەچوك نەوت دەردەهێنرێ (٥٧). شایانی باسە نوری سەعید دەرکی بەوە کردبوو کە دۆزی پەترۆڵی کوردستان تا چ ڕادەیەك پەیوەندی بە بەرژەوەندی دەوڵەتە گەورەکانەوە هەیە لە ناوچەکەدا .

بۆیە لە ئەیلولی ١٩٣٠ دا ڕایگەیاند ئەگەر دۆزی پەترۆڵ لە سیاسەت داماڵرێ چارەسەری دۆزەکە زۆر ئاسانە (٥٨).

هاوکات لە گەڵ شوێنی ستراتیژی کوردستانو بوونی نەوت وەکو سەرچاوەیەکی ئابوری بەهێز لە ناوچەکە ، دەوڵەتە زلهێزەکان دروست کردنی دەوڵەتێکی کوردیان لە بەرژەوەندی خۆیان نەدەزانی بەڵکو کوردستانیان دابەش کرد بەسەر دەوڵەتانی چواردەوری بۆئەوەی بەرژەوەندیەکانی خۆیان بە دەست بهێنن لە ناوچەکە لە سۆنگەی ئەو دەوڵەتانەی کوردیان بە سەر دابەش کراوە ، وە لە لایەکی تر کورد وەکو یەکێك بەکاربهێنن ئەکەر هاتوو ئەو دەوڵە تانە رووبەڕوی بەرژەوەندی وولأتانی زلهێز وەستان لە ناوچەکە .

٢- هۆکاری ناوچەیی .

بێ گومان یەکێکی تر لە هۆکارەکانی دروست نەبوونی دەوڵەتی کوردی دەگەڕێتەوە بۆ ئەو سیاسەتە شۆڤینیەی دەوڵە تانی ناوچەکە کە کوردستانیان بە سەر دابەشکراوە بەرامبەر بە کورد پەیڕەوی دەکەن لەگەڵ ئەوەشدا کە چارەسەری کێشەی کورد لەو دەوڵەتانەدا هۆکارێکی ڕاستەقینەی ئارامی و ئاسیش و حوکمی ئەو دەوڵەتانەیە بەڵأم ئامادەنین کە کێشەی کورد چارەسەرێکی بۆ بکەن بگرە لەمەش زیاتر بەردەوام هەوڵی سەرکوت کردنەوەی هەر بزاڤێکی شۆڕشگێڕی کورد دەدەن لە ناوچەکە بۆیە بە جیا باس لە بایەخی سیاسی و ئابووری ستراتیژی کوردستان بۆ ئەم دەوڵە تانەی کوردستانیان بەسەر دابەش کراوە دەکەین .

١- عێراق :

یەکێك لە تایبەتمەندیە هەرە سەرەکیەکانی کوردستانی عێراق بوونی سەرچاوەیەکی یەکجار زۆری نەوتی یە لەم ناوچەیەدا . کە گەورەترین یەدەگی

سەرەکی و بنچینەیی نەوتی عێراق لە ناوچەکانی کەرکوك دایە کە ناوچەیەکی کورد نشینە . چاڵە نەوتەکانی کەرکوك یەکێك لە سەرچاوە مەزنەکانی نەوتی جیهان پێك دەهێنن . کە زۆربەی نەوتی عێراق لە چاڵە نەوتەکانی کەرکوك دەردەهێنرێ لە کۆتایی ساڵی ١٩٥٥ دا ، ٤٤ چاڵە نەوت لە ناوچەی کەرکوك خرایە گەڕوو هەر لە هەمان ساڵدا ٢٥ ملیۆن تەنی لێ دەرهێنرا [٥٩]. هەروەها کوردستانی عیراق کە دەکەوێتە باکوری عێراقەوە ، بایەحێکی ستراتیژی و جیۆپۆلەتیکی بۆ ئەو وولاتە هەیە . ئەگەر عیراق ناوچە شاحاوییەکانی باکوری وولاتی لە دەست بدات ، ئەو تاکە بەربەستە سروشتیەی لە کیس دەچێ کە دەشتەکانی پێدەپارێزێ و ئەو کات موسڵیش کە گەورەترین سێ یەم شاری عێراقە دەکەوێتە سەر سنوورەوە هەروەها لە دەست دانی ناوچە شاخاویەکانی بەغداش دەکەوێتە بارێکی ناجۆرەوە سەرەڕای ئەوەش

عێراق ناوچە دەوڵەمەندە نەوتیەکانی بە لە دەست دانی کوردستان لە دەست دەچێ بێ گومان لە ڕووی ئابوریەوە زۆر زیان بەخشە ، هەروەها ئاوی دوو دەریاچەکەی دەربەند یخان و دووکانیشی لە دەست دەچێ کە بۆ کشتوکاڵی ناوچەکانی دیالەو حەویجە بایەخێکی زۆریان هەیە [٦٠].

هەر لە بەر ئەم هۆیانە دوابەدوای لکا ندنی ئەو بەشەی کوردستان بە عێراقی عەرەبی حکومەتە یەك لە دوا یەکەکانی عێراق بەردەوام هەوڵی یەك پارچەیی خاکی عیراقیان داوە ، وە زۆر بەتوندی بەرپەرچی هەر هەوڵێکی بزافە ڕزگاریخوازەکانیان داوەتەوە کە هەوڵی ڕزگارکردنی ناوچەیەکیان دابێ بگرە لە وەش زیاتر حەڵکیان لە ناوچە کودنشینەکان ڕاگۆستوتەوە بۆ سرینەوەی بە کوردستانی بوونی ئەم ناوچانە بە تایبەتی ئەم ناوچانەی کە ڕۆڵێکی گرینگ

دەبینن لە داهاتی نەتەوەی عیراق وەکو کەرکوك بە تایبەتی لە دوای هاتنە سەر دەسەلاتی بەعسیەکان کە هەموو شێوازێکی یان گرتە بەر بۆ لە ناوبردنی کورد بە نموونەی ئەنفال و کیمیا باران کردنی کورد لە شارە جیا جیاکانی کوردستانی عیراق بۆ ترسان و تۆقاندنی و کەم کردنەوەی ڕێژەی کوردەکان بۆ لە باربردنی هەر هەوڵێکی ڕزگاریخوازی لە ناوچەکە دا .

٢- لە تورکیا :

کوردستانی تورکیا ناوچەیەکی سەخت و شاخاوی یەو دوو ڕووباری بەناوبانگ و پڕ بایەخی وەکو دیجلەو فورات تێیدا سەرچاوە دەگرێت کە بایەخێکی ئابووری ستراتیژی بۆ تورکیا هەیە لە گەڵ ئەوەی کە بایەخێکی یەکجار زۆری بۆ دەوڵە تی تورکیا هەیە سەرەڕای ئەوەش تورکیا هەوڵ دەدات وەکو کارتێکی فشار دژی سوریاو عێراق بەکاری بهێنێ . لە گەڵ ئەوەشدا ڕێگاکانی بازرگانی تورکیا و ئێران و عێراق و وولاتانی ئاسیای بە کوردستانی تورکیادا تێ دەپەڕێ[٦١] .

بەم شێوەیە بەدیاردەکەوێت کە کوردستانی تورکیا بایەخێکی یەکجار زۆری ئابووری و سیاسی و ستراتیژی بۆ دەوڵەتی تورکیا هەیە وە ئاسایشی نەتەوەیی خۆی بە کوردستان بەستاوەتەوەو وەکو بەشێك بە خاکی خۆی دەزانێ . لە پاش دامەزرانی تورکیای نوێ تورکیا بە توندو تیژترین شێوە سەرکوتی هەموو بزافە ڕزگاریخوازەکانی کردوتەوە وە هەوڵی گۆڕینی ناسنامەی نەتەوایەتی کوردی داوە بە شێوەی جۆراوجۆر .

٣- ئێران :

کوردستانی ئێران گرینگییەکی زۆری بۆ ئێران هەیە بە تایبەتی لە ڕووی ئابوورییەوە ئەوەتا نەوتی ئێران بەشێوەیەکی سەرەکی لە کرماشان دا هەیە لە ئاباری ١٩٥١ دا بەرزترین پلەی دەرهێنانی نەوت ٣٥,٤ ملیۆن تەن بوو تێکڕای بەرهەمی هەر چاڵێك لە یەك ساڵدا ٤٣٧,٣ هەزار تەن بوو هەر لە هەمان ساڵدا ئێران لە ڕووی فرۆشتنی نەوتەوە بە پلەی دووەم دەهات گومانی تێدانی یە کە بەشێکی زۆری ئەو نەوتەش لە کوردستانە [٦٢].

بەم شێوەیە کوردستانی ئێران بەشێك لە داهاتیی نەتەوەیی ئێران پێك دەهێنێ وە جیابوونەوەی کوردستانی ئێرانیش لێدانێکی کوشندەیە ئاڕاستەی ئاسایشی نەتەوەیی ئەم وڵاتە دەکرێ بۆیە حکومەتە یەك لە دوای یەکەکانی ئێران تەئکیدیان لە سەر یەك پارچەیی خاکی ئێران کردۆتەوە وەسەرکوتی هەموو بزاف شۆڕشگێڕە کوردیەکانیان کردووە بۆ ئەوەی نەبێتە مەترسی لە سەر بەرژەوەندی خاکی ئێران.

٤- سووریا :

ڕووبەری ئەو بەشەی کوردستان کە بە سووریا لکێنراوە دەگاتە ١٨,٢٠٠کیلۆمەتری چوارگۆشە کە دەکاتە ١١٪ ڕووبەری گشتی سوریا پێکدێنن[٦٣]. ئەم ناوچەیە بایەخێکی باشی بۆ سووریا هەیە وەمەڵبەندی جەزیرە نەوتی تێدا دەرکەوتووە بەڵام کوردەکان لە شوێنەکانی خۆیان دەردەکرێن بۆ شوێنی دوور لە بیابان دووردەخرێنەوە کوردەکانی سوریا لە هەموو مافی نەتەوایەتی بێ بەش کراون [٦٤]. بەم شێوەیە تورکیا ڕێگە بە هیچ

بزافێکی کوردی نادات کە هەوڵی سەربەخۆیی بدات وەبەشێکی گشتی ئەو دەوڵەتانەی کە کوردیان بە سەر دابەش کراوە ئەگەر لە نێوان خۆشیان ناکۆکیان هەبێ ئەوا سەبارەت بە کێشەی کورد کۆکن و سیاسەتی نەگۆڕیان هەیە و هەوڵی ئەوە دەدون کە کورد نەگاتە ئاستی دامەزراندنی کیانێکی سەربەخۆ وە هەمیشە هەر چوار دەوڵەت هاریکاری یەکتریان کردووە بۆ سەرکوت کردنەوەی بزافە کوردیەکان لە هەر پارچەیەکی کوردستان دا ئەگەر گەیشتبێتە ئاستی پێگەیشتن و مەترسی لە سەریان.

بەشی سێیەم

هۆکارەکانی ناوخۆیی

هۆکارە ناوخۆیەکانیش ڕۆڵێکی گرینگ و سەرەکیان بینیوە لە دامەزراندنی دەوڵەتی کوردی هۆکارە ناوخۆیەکانیش شێوازی جۆربەجۆریان بە خۆوە گرتووە ، کە هەندێکیان ڕۆڵی سەرەکیان هەبووە وەهەندێکیان ڕۆڵی لاوەکی لە سەرەتادا بۆ ڕوونکردنەوەی کاریگەری هۆکارەکانی ناوخۆیی لە سەر درووست نەبونی دەوڵەتی کوردی پێویست دەکات باری کۆمەڵایەتی کۆمەڵگەی کوردەواری ڕوون بکرێتەوە

١- بەرچاوترین خەسڵەتی سیستەمی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگەی کوردی بەدی دەکرێ پەیوەندی خێلەکی یە کە سیستەمی دەرەبەگایەتی لە ژێر خۆیەوە

شاردۆتەوە ئەو پێكهاتووە كۆمەڵایەتی یە كە بنچینەیەكی مێژوویی هەیە شوێن پێگەكانی بە ئاشكرا لە سەر ژیانی كورد و هەر تاكێكی كوردیش دیارە بۆیە لە ناو كورد عەشیرەت گەری و خێڵەكی – بوون لە پێشەوە دێت لە پێش ووشیاری نەتەوایەتی [٦٥]. سەركردەو ڕابەرەكانی شۆڕشی كورد زۆربەی لە سەرەك عەشیرەت و سەرەك خێل پێك هاتوون هەر بۆیە بە عەقڵی عەشیرەت گەریەوە مامەڵەیان لە گەڵ سیاسەت و گۆڕانكاری و ڕووداوەكانی سەردەمی خۆیدا كردووە ، ئەمەیش وای كردووە كە نەتوانن سوود لە گۆڕان و ڕووداوە خێراكان وەربگرن و بیخەنە خزمەتی كێشە ڕەواكەیانەوە لە ئەنجامدا كەوتوونەتە پەراوێزی ڕووداوەكان [٦٦]. لە سەرێكی ترەوە جوگرافیای كوردستان و سروشتی خاك و ئاو هەواكەی ڕۆڵیان هەبووە لە دروست بوونی عەشیرەت گەری و خێڵەكی بوون وەبوونی دەیان زنجیرە چیا كۆسپ بووە لە بەردەم یەكبوونی كوردو دامەزراندنی دەوڵەتی كوردی[٦٧] هەڵكەوتەی جوگرافی كوردستان و چیا بەرزەكانی ، بوونەتە هۆی لێك دابڕنی كوردەكان و پەرتەوازەیی یان ، ئەمەش كارێكی وایكردووە كە هەر هۆزو خێلێك ، لە چوارچێوەی سنووری جوگرافی بەر تەسكی خۆیدا بمێنێتەوە ، سەختی ناوچەكان و ڕێگاكانی هاتووچۆی نێوان ئەم ناوچانە لەمپەرێك بووە بەرامبەلر یەكتر نزیك بوونی كوردەكان و وایان لێكردووە هەر عەشیرەتێك لە ناوچەیەكی دیاریكراودا بمێنێتەوە [٦٨] .

لە لایەكی ترەوە ژیانی خێلایەتی كۆمەڵگەی كوردەواری تەنانەت كاری كردۆتە سەر ئابووریكوكوردستانیش ، چونكە لوە هەر ناوچەیەك ئەوەندەی پێویست هەیە بەرهەم دەهێندرێ وە بیلر لە ئابووریەكی پتەو بازرگانی لە نێوان

ناوچەکان نەکراوەتەوە لە کوردستان فاکتەری سەروەت نەبوتە بزوێنەری مێژوو ئابووری نەبوتە ژێر خانێکی چەسپاو پتەو بۆ دارشتنی بنەمایەکی پتەو کارامە بۆ دروست بوونی دەوڵەت [٦٩].

چونکە باری ئابووری رۆڵێکی گرینگ دەبینێت لە ناو میللەتدا بۆ پێشکەوتن و دواکەوتن ، بەڵکو بە بنچینەی ژیانی نەتەوە دادەندرێت هیچ شۆرش و راپەرین و دەوڵەتێك بێ باشی باری ئابووری ناتوانێ خۆی بگرێ [٧٠]. هەر چەندە ئێستا بە هۆی ئەو گەشەکردنەی کە رووی داوە لە بواری تەکنەلۆجیا بە تایبەتی لە بواری گواستنەوەو گەیاندن ئەمە کاریگەری هەبووە لە سەر نەمانی ئەو گەمارۆیە جوگرافیە کە تا ڕادەیەکی باش دەوری هەبوولە سەر هەڵدان و گەشەسەندنی سیستەمی خێڵایەتی و عەشائیرگەری لەم سەردەمەدا ئەم هەستە لاوازبووە بە هۆی کۆچکردنی فراوان و بە کۆمەڵ لە گوندەکانەوە بەرەو شار بەدی دەکرێ بەمە گۆرانێکی گەورە لە پێکهاتەو بوونیادی کۆمەڵگەی کوردەواری روویداوە بەلأم دەکرێت بڵێین کە هێشتا عەشیرەتگەری لە ناو کۆمەڵگەی کوردەواریدا بەربلأوە . درێژە کێشانی دەوری سیاسی و ئایدۆلۆژی دەرەبەگ شەرو پێکدادانی حیزبەکان وە بە پیرۆز دانانی سەرکردەکان بۆیە ئەو سلبیاتە زاڵ بوو لە جولانەوەکەدا وەکو سیاسەتێکی نامەبدەئی وایکرد شەری لابەلا دروست بێ هەندێ سەرکردە بەرژەوەندی عەشیرەتەکەیان بخەنە سەرووی بەرژەوەندی گشتی [٧١].

٢- ناکۆیی ناتەبایی سەرانی کورد:

ئەوەی لە مێژوویی کورددا بە شێوەیەکی دیار بەرچاو دەکەوێ ناکۆکی و ناتەبایی سەرکردە و پارتە سیاسیەکانی کوردە بەردەوام بە دوو ئاڕستەی جیا کاریان کردووە وەبەرژەوەندیەکانی خۆیان لە پێش بەرژەوەندی گشتی داناوە بە عەقلیەتێکی خۆویستانە سەیری مەسەلەکانیان کردووە ئەوەتا لە دوای جەنگی یەکەمی جیهانی کە هەلێك بوو بۆ دامەزراندنی دەوڵتی کوردی بەلآم دووبەرەکی سەرانی کورد هۆکارێکی سەرەکی بوو بۆ هەڵوەشاندنەوەی پەیمانی سیڤەرو داگیرکردن و دابەشکردنی کوردستان کە بەرەیەك لە ئەفسەرو سەرکردە خێڵەکیەکان تەواو لە ژێر کاریگەری دیماگۆجیەتی ئەتاتورك بوون وە باوەڕیان بە دەوڵەتی کوردی نەبوو[٧٢]. هەر ئەوانیش بوون بە قسەی مستەفا کەمال تەلەگرافیان بۆ کۆنگرەی ئاشتی پاریس و سەرۆکی ئەمریکا کرد دەیانگووت ئێمە سەربەخۆییمان ناوێت و دەمانەوێ لە گەڵ توورك وەکو برا لە تورکیا بژین[٧٣]. هەرچی بەرەی ڕۆشنفکرانی ناسیۆنالیستی بوون ئەوانیش هەر چاوەڕوان بوون کە ڕۆژئاوا دەوڵەتیان بۆ دروست بکات بەم شێوەیە کورد بووە دووبەرە بەرەیەکیان ڕاستەوخۆ پشتی کەمالیەکانیان گرت ئەوی تریش دبلۆماسیەتیەکی ناکامل و عەقلیەتێکی سادە کە هەردوولا بوونە هۆی سەرکەوتنی کەمالیەکان[٧٤].

وە لە لایەکی ترەوە هەندێ لە خێڵ و ئاغاکانی کوردستانی باشووریش باوەڕیان هێنا بە حکوومەتی فەیسەل دژ بە بزاڤی ڕزگاریحوازانەی گەلی کورد کەوتنە هاریکاریکردنی دەوڵەتی عێراق[٧٥]. وە بە هەمان شێوە لە خەباتی

نویَ ی گەلەكەشما ن دا ئەو ناكۆكی و دژایەتی یە ناوخۆی یە بەردەوام بوو لە ساڵی ١٩٣٩ حزبی هیوا كە خزبێكی بە هێز بوو زۆربەی چین و توێژەكانی گەل گرتبووە خۆی كەچی ناكۆكی كەوتە نێوان سەركردەكانیەوە لە سەر گەیشتن بە ئامانج هەندێك دەیانگووت دەبێ پشت بە یەكیەتی سۆڤیەت ببەستین كە باڵی چەپ بوون هەندێكی تر دەیانگووت پشت بە بەریتانیاو هاوپەیمانەكان ببەستین لە ئەنجامدا ئەو حزبە بوو بە دوو بەش (٧٦). هەر لەم ڕوانگەیە دوای دامەزراندنی پارتی دیموكراتی كوردستان ناكۆكی لە نێوان باڵی مەكتەبی سیاسی و سەرۆكی پارتەكە مەلا مستەفای بارزانی درووست بوو (٧٧). ئەم شەڕو ململانێ یە لە نێوان ئەم دوو لایەنە بەردەوام بوو تا ڕێككەوتنی ١ ی ئاداری ١٩٧٠ جارێكی تر هەردوولا تێكەڵ بە یەكتلر بوونەوە بەڵام لە ڕاستیدا ناكۆكیەكان لە ژێرەوە هەر بۆ دەرفەت دەگەڕان تاوەكو لە دووای هەرەس هێنانی شۆڕش لە سا ڵی ١٩٧٥ دووبارە شەڕ لە نێوان پارتە سیاسیەكانی كوردستان هەڵگیرساوە(٧٨). شەڕی ئەو حزبانە لە گەڵ یەكتر وایكرد كە چەندەها جیابوونەوە لە بزافی كورد دروست بێ زۆربەی ئەو جیابونەوانەش بە بێ خوێن نەبووە وە ئەو پەتای جیابوونەوە ئاكامی فرە حزبایەتی لێكەوتەوە وە ئەمە تەنها هەر لە بەشی باشووری كوردستان نەبوو بەڵكوو پەتاكە ئەوەندە بە هێز بوو ڕۆژهەڵات و باكوریشی تەنیەوە كە پارتی گەل لە پارتی دیموكراتی كوردستان جیابۆوە لە بە شی باكوور بێجگە لە پارتی كرێكارانی كوردستان p . K. k و سۆسیالیست هەموو پارتەكانی تر لە پارتی دیمەكراتی كوردستانی توركیا جیابوونەوە (٧٩).

ـە کوردستانی ڕۆژهەلاتیش لە دووای تیرۆرکردنی قاسملو دیموکرات بوو بە دوو ـەشەوە، پارتەکانی سوریاش وەك نەوشیروان مستەفا دەلێ:

ـەندێکیان سەر بە پارتین و هەندێکیان سەر بە یەکیەتین (٨٠).

ـەم شێوەیە پارتە سیاسیە کوردیەکان لە هەموو بەشەکانی کوردستان لە بەر ـەلانێ ی نێوان یەکتری وە ئارەزوویان بۆ دەسەلات ململانێ یان لە گەل ـاگیرکەرانی کوردستان لە بیرکردبوو لە بەر شەڕی نێوان خۆیان شەڕی ـاگیرکەرانی کوردستانیان فەرامۆش کردبوو.

ئەنجام

١- بەرژەوەندی ولأتە زلهێزەكان پاش جەنگی یەكەمی جیهانی بە تایبەتی بەریتانیا لەوەدا بوو كە چەند دەوڵەتێك لە دەوروبەری كوردستان دروست بكات بۆ ئەوەی وەكو ئالیەتێك بەكاریان بهێنێ بۆ پاراستنی بەرژەوەندیەكانی خۆیان لەم ناوچەیە ئەمە لەلایەك لە لایەكی تر ئەم دەوڵەتانە وەكو بەربەستێك بەكار بهێنێ دژ بە هێرشی فكری سۆڤیەت لە ناوچەكە كە ئەو كات لە پەرەسەندن دا بوو چونكە ولأتە براوە زلهێزەكان وەك بەریتانیا بەتایبەتی پێیان وابوو كە دروست كردنی دەوڵەتی نوێ لە شوێنەواری دەوڵەتی كۆن باشتر دەتوانێ بەرژەوەندیەكانی ئەوان بپارێزێ و لە دەوڵەتێكی كوردی كە خۆیان كۆك و تەبا نین لەسەر دامەزراندنی ئەم دەوڵەتە.

٢- ولأتە زلهێزەكان كوردستانیان دابەش كرد بەسەر (عێراق-توركیا-ئێران-سوریا) وە هەر یەك لەم دەوڵەتانە دەبوایە بەرژەوندی زلهێزەكانیان بپاراستبوایە لە ناوچەكە هەركاتێ هەر یەك لەم دەوڵەتانەی كە كوردیان بەسەر دابەش كراوە رووبەرووی بەرژەوەندیەكانی ئەوان ببوونایە ئەوا كوردیان وەكو كارتێكی فشار بۆ سەر ئەم دەوڵەتە بەكار دەهێنا بۆ ئەوەی خواست و ویستی ئەوان جێ بە جێ بكەن وە هەر كاتێك ئەم دەوڵەتانە خواستی ئەوانیان بهێنایەتە دی وە بەرژەوەندیەكانیان بپاراستبوایە ئەوا ولأتە زلهێزەكان یارمەتی ئەو دەوڵەتانەیان دەدا كە كوردستانیان بەسەر دابەش كرا بوو بۆ سەركوت كردنەوەی بزاڤی شۆرشگێرە كوردەكان.

٣- شوێنی ستراتیژی كوردستان و بوونی دەرامەتێكی زۆری پترۆڵ و سامانی سروشتی لە كوردستان ئەمە وای كرد كە ولأتە زلهێزەكان لە بەرژەوەندی

خۆیان نەدەزانی دەوڵەتێکی کوردی دروست بکەن چونکە ئەم دوو هۆکارە بنەمای بەهێز بوونی دەوڵەتن دروست بوونی دەوڵەتێکی بەهێز لەو ناوچەیەدا نە بەرژەوەندی ئەواندا نەبوو.

٤- هەروەها دەکرێت بووترێت هۆکارێکی تری لکاندنی کوردستان بە عێراقەوە دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە وڵاتە زلهێزەکان هەوڵیان داوە کەوا هاوسەنگی ناوخۆیی رابگرن لە نێوان مەزهەبی سوننە و مەزهەبی شیعە ئەگەر بێت و کوردستان بەم ناوچەوە نەلکێندرابووایە ئەوا رەوتی شیعە گەری باڵا دەست دەبوو لە عێراق ئەمەش لە بەرژەوەندی وڵاتە زلهێزەکان نەبوو.

بەڵام دروست نەبوونی دەوڵەتی کوردی شتێکی حەتمی یە بەڵکو هەر کارێك ئەو دەوڵەتانەی کە کوردیان بەسەر دابەش کراوە کەوتنە دەرەوەی بەرژەوەندی یەکانی وڵاتە زلهێزەکان وە بەرژەوەندی زلهێزەکان لەگەڵ بەرژەوەندی کورد یەکی گرتەوە ئەوا دەرفەتێك دەرەخسێ بۆ دروست بوونی دەوڵەتی کوردی بەمەرجێك کورد لە ناوەوە رۆشنبیری و هۆشیاریەکی سیاسی باشی هەبێ وە یەککرتوو بێ لە رووی سیاسی و ستراتیژیەوە لە ناوخۆ و دەرەوە.

٥- سەبارەت بە وڵاتانی ناوچەیی ئەوا ئەو وڵاتانەی کە کوردیان بەسەر دابەش کراوە هەوڵیان داوە کەوا کورد یەکتر نەگرن دژی بەرژەوەندیەکانی ئەوان رانەوەستن وە هەر کاتێکیش ئەم دەوڵەتانە یارمەتی بزاڤێکی کوردیان دابێ لە بەشێك لە بەشەکانی کوردستان ئەوا تەنها وەکو میکانیزمێك ئەم بزاڤەیان بەکارهێناوە دژی دەوڵەتەکەی تر بۆ بەدەست هێنانی بەرژەوەندیەکانی خۆیان

بەڵام هەر کاتێك بزافەکە بەرەو پێگەیشتن برۆیشتبوایە ئەوا ئەم دەوڵەتانە لە نێوان خۆیان رێك دەکەوتن بۆ سەرکوت کردنەوەی بزافەکە.

٦- هەروەها هۆکارە ناوخۆییەکانیش دەوری سەرەکیان بینیوە لە دروست نەبوونی دەوڵەتی کوردی بە تایبەتی پێکهاتەی کۆمەڵگەی کوردەواری کە بە شێوەیەکی سەرەکی پێك دێت لە کۆمەڵە خێڵ و عەشیرەتێك کە هەریەکەیان ناوچەیەکی دیاری کراوی هەیە تەنها پارێزگاری لە بەرژەوەندیەکانی خۆیان دەکەن بەدەر لە کێشەیەکی سەرتاسەری وە زۆر جار لە نێوان ئەم عەشیرەتانە شەڕ و پێك دادانی درێژخایەن رووی داوە زیاتر لەمەش بۆ سەرکوت کردنی یەکتری پشتیان بە دوژمن بەستاوە.

وە ئەوەی بارودۆخی کوردی خراپتر کردووە ململانێ ی نێوان پارتە کوردیەکانە لەسەر بەرژەوەندی تەسکی حزبایەتی و بەدەست هێنانی دەسەڵات بۆ ئارەزووە تایبەتیەکانی خۆیان.

ئەوەی جێگەی داخە گەلی کورد هەرگیز وەك گەلانی تر هیچ جۆرە ئەزموونێکی وەرنەگرتووە لەسەر ئەو سیاسەتە چەوتانەی کە لە رابردوودا شکستیان تێدا خواردووە بەتایبەتی لە ململانێیە ناوخۆییەکاندا کە هەر بەعەقلیەتی چەندین سەدە بەر لە ئێستا مامەڵە لەگەڵ یەکتر دەکەن هیچ سودێکمان لە مێژووی خۆمان بۆ مومارەسە کردنی کاری سیاسی وەرنەگرتووە.

پەراوێز و سەرچاوەکان

پرۆفیسۆر م. س. لازاریف، کورد و کوردستان- فاکتەرەکانی دروست بوونی کێشەکەی، د. جبار قادر کردوویەتی بە کوردی، لە بڵاو کراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیژی کوردستان، سلێمانی، ٢٠٠٠ ، ل١٧.

٢) د. سلێمان عبدالله، موحازەراتی پۆلی چوارەمی گشتی، جوگرافیای هەرێمی کوردستان.

٣) د. شاکر خەسباك، الکرد و المسألة الکردیة، منشورات، لثقافة الجدیدە ط٤-بغداد ١٩٥٩، ص .

٤) دانانی کۆمەڵێك مامۆستای زانکۆ (نزهە القلوب)، جوگرافیای هـ. ك. ع، کتێبی سەنتەری برایەتی.

٥) هـ. س. ل ١٧

٦) الکرد و الحق، ترجمە عزیز عبدالاحد نباتی، مطبعة وزارە الثقافة، أربیل، ١٩٩٨. ل ٢٥

٧) (تۆمابوا) ژیانی کوردەواری، وەرگێڕانی ئاواز زەنگەنە، چاپخانەی زانکۆی سلێمانی ١٩٨٠. ل١٣

٨) د. شاکر خەسباك، هـ. س. ل١٩

٩) مەلاتیە (شارێکە لە ویلایەتی خەربووت لە کوردستانی تورکیا).

١٠) مەرعش (شارێکە لە باکووری حەلەب).

١١) شەرەفخانی بدلیسی، شەرەفنامە بدلیس. ل ٩

١٢) د. جمال رشید احمد و د. فوزی رشید،تأریخ الکرد القدیم اربیل، ١٩٩٠،ل١١٢

١٣) د. جمال رشيد احمد و د. فوزى رشيد، هەمان سەرچاوە، ل ١١٤.

١٤) د. شاكر خەسباك، الكرد و المسألة لكردية، ل. ٢٤

١٥) د. شاكر خەسباك، الكرد و المسألة لكردية ، ل ٢٤–٢٥

١٦) شەرەف خانی بەدلیسی، شەرەفنامە، ل١٣٠

١٧) ابن خلكان، وفيات الاعيان و انباء الزمان، ج٧، دار ماد–بيروت، ص١٣٩، ٦٠٨–٦٨١هـ.

١٨) سەلام ناوخۆش، سێکوچکەی هەرەس، کوردستان، ١٤٣٠هـ– ١٩٩٩ز، ل٤.

١٩) عبد العظيم رضائي، تاريخ دەهەزار ساله ايران، چاپ هفتم– تايسان ١٣٧٥ چاپ و انتشارات: اقبال–مروى، تهران– خيابان جمهورى اسلامى، ج٤، ل ٤٩–٥٠

٢٠) سەلام ناوخۆش، هـ. س، ل٤.

٢١) د. عبدالرحمن قاسملو، کوردستان و کورد، وەرگێڕانی عبدالله حسن وادە، لە بلاوکراوەکانی بنکەی پێشەوا، ١٩٧٢، ل ٥٠.

٢٢) محمد سلام، لۆزانی ١٩٢٣ و لۆزانی ١٩٩٠، چاپخانەی کالێ، هەولێر–٢٠٠، ل٨.

٢٣) د. عبدالرحمن قاسملو، هـ. س، ل ٥٠

٢٤) سەلام ناوخۆش، مەسەلەی کوردستان لە نێوان ململانێ ی تورك و ئینگلیز، ٢٠٠١، ل ٧–٨

٢٥) د. ئازاد نەقشبەندی، ڕێککەوتنامەی سایکس بیکۆ و کوردستان، گۆڤاری سەنتەری برایەتی، ژمارە (٧)، ١٩٩٨، ل٧.

٢٦) د. عبدالرحمن قامسلو، هـ. س. ل٥٤

٢٠) د. مارف عومەر گوڵ، پەیمانی سیڤەر لە سیاسەت و یاسای نێو دەوڵەتاندا. گۆڤاری سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیژی، ژمارە ١٧، ١٩٩٦، ل٢٩-٣٠.

٢٨) د. ولید حمدی، کورد و کوردستان لە بەڵگەنامەی بەریتانیا، وەرگێڕانی لە عەرەبیەوە، محمد نوری تۆفیق، سلێمانی، ١٩٩٨، چاپخانەی ئۆفسێتی هەواڵ، ل ٢٠.

٢٩) فەرید ئەسەسەرد، کوردستان و مەسەلەکانی ئەمنی قەومی، چاپی دووەم، سلێمانی ٢٠٠٠ لە بڵاوکراوەکانی سەنتەری ستراتیژی کوردستان، ل١٣٦.

٣٠) سەلام ناوخۆش، سێکوچکەی هەرەس، چاپخانەی ژیان، هەولێر، ساڵی ١٩٩٩، ل٩.

٣١) سەلام ناوخۆش، مەسەلەی کوردستان لە نێوان ململانێ ی تورك و ئینگلیز، ٢٠٠١، ل١٥.

٣٢) د. مارف عومەر گوڵ، هـ.س.، ل ٣١.

33) w.w.w. alQyislam. Com. /history/ Bzf3. htm. P2

٣٤) د. عبدالرحمن قاسملو، هـ. س. ل٥٥-٥٦

٣٥) سەلام ناوخۆش، سێکوچکەی هەرەس،ل١٤.

٣٦)محمد سلام، هـ. س، ل٢٠

٣٧) د. عبدالرحمن قاسملو، هـ. س. ل٥٧

٣٨) د. ولید حمدی، هـ. س. ل٢٥

٣٩) د. کمال مەزهەر، چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی گەلی کورد، بەشی یەکەم، چاپخانەی الأدیب-بەغدا-١٩٨٥، ل٦٧.

٤٠) د. عبدالرحمن قاسملو، هـ. س. ل٥٨– ٥٩
٤١) د. وليد حمدي، هـ. س. ل٢٦–٢٧
٤٢) سلام ناوخۆش، سێکوچکەی هەرەس، ل ١٨.
٤٣) كريس كوچرا، جنبش ملی كرد، ترجمه ابراهيم يونسی، انتشارات نگاه، تهران، ١٣٧٢، ل١٤١
٤٤) محمد سلام، هـ. س، ل ٣٩
٤٥) سلام ناوخۆش، سێکوچکەی هەرەس، ل١٩.
٤٦) حوسێنی مودەنی، کوردستان و ستراتیژی دەوڵەتانی، بەرگی دووهەم، چاپی یەکەم–چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری–هەولێر–٢٠٠١ز، ل٢٦٩–٢٧٠.
٤٧) شێخ جەمال شێخ نوری، فاکتەری دەرەکی و ناوخۆی یەکانی سەرنەکەوتنی بزوتنەوەی کورد، چاپخانەی ئۆفسێتی ژیار، ٢٠٠٢ز، ل٢٧.
٤٨) لازاریف، ئەو هۆکارانەی مەسەلەی کورد پێك دێن، وەرگێڕانی لە عەرەبیەوە، سعد عبدالله، بێ ساڵ و بێ شوێنی چاپ، ل٣٩.
٤٩) محمد سلام، هـ. س، ل٤٢.
٥٠) د. گوینەر دێشنەر، کورد: گەلی لە خشتە براوی غەدر لێ کراو،گۆرین بۆ کوردی حەمە کەریم مارف، چاپی دووەم، هەولێر ١٩٩٩. ل٢٢٦.
٥١)) محمد سلام، هـ. س، ل٤٦–٤٧.
٥٢) لازاریف، هـ.س، ل ٤٢–٤٣.
٥٣) محمد سلام، هـ. س، ل٤٨.

٥٤) کامەران ئەحمەد محمەد ئەمین، کوردستان لە نێو ململانێ ی نێودەوڵەتی و ناوچەییدا، چاپی یەکەم، سلێمانی ٢٠٠٠، چاپ و ئۆفسێتی دەزگای سەردەم، ل ١٦٥.

٥٥) د. ئازاد نەقشبەندی: بایەخی جیۆپۆلەتیکی شوێنی جوگرافی کوردستان، سیاسەتی دەولی ژمارە١١، ساڵی سێ یەم، ١٩٩٤، ل ٢٢.

٥٦) کامەران ئەحمەد محەمەد ئەمین، هـ.س، ل١٧٢.

٥٧) د. عەزیز شەمزینی، جولانەوەی رزگاری نیشتیمانی کوردستان، وەرگێرانی فەرید ئەسە سەرد، بلاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیژی کوردستان، چاپی سێ یەم، سلیمانی ١٩٩٨، ل١٥.

٥٨) کامەران ئەحمەد محمەد ئەمین، هـ.س، ل١٨٨.

٥٩) د. عەزیز شەمزینی، هـ. س، ل١٧،١٦.

٦٠) فەرید ئەسە سەرد، پرۆژەی (دەوڵەتی کورد) و سیستەمی نوێ ی رۆژهەلاتی ناوەڕاست، گۆڤاری سیاسەتی دەولی، ژمارە ١٣، ساڵی ١٩٩٥، ل٥٤.

٦١) مایکل گانتر، عامل کردی در سیاست خادر میانە، ترجمە علی کرمی، مرکز پراو هشمای علمی و متالعات استرتژیك خادر میانە، تهران، ١٣٧٦، ل٣.

٦٢) د. عەزیز شەمزینی، هـ. س، ل ١٧

٦٣) د. عبدالرحمن قامسلو، کورد و کوردستان، ل٢٦.

٦٤) هـ. س، ل٩٩.

٦٥) لازاریف، هـ.س، ل٢٢.

٦٦) شێخ جەمال شێخ نوری، هـ.س، ل٨٦.

٦٧) عبدالرزاق عبدالرحمن محمد: تێڕوانینێك بۆ دۆزی کورد، چاپی یەکەم، ٢٠٠١ز، سلێمانی، کوردستان، ل٤٧.

٦٨) عەتا قەرەداغی: چەمکی دەوڵەت و بزوێنەری مێژوو لە کۆمەڵگەی کوردیدا، چاپخانەی ئۆفسێتی بابان، چاپی یەکەم، سلێمانی، ١٩٩٩، ل٥٢.

٦٩) هـ. س، ل٥٧.

٧٠) عبدالرزاق عبدالرحمن محمد، هـ. س، ل٥.

٧١) لازاریف، هـ.س، ل٢٣-٢٤.

٧٢) عبدالرزاق عبدالرحمن محمد، هـ. س، ل٦٦.

٧٣) سلام ناوخۆش، هـ. س، ل٥٣.

٧٤) عبدالرزاق عبدالرحمن محمد، هـ. س، ل٦٦.

٧٥) سلام ناوخۆش، هـ. س، ل٥٣.

٧٦) عبدالرزاق عبدالرحمن محمد، هـ. س، ل٦٦.

٧٧)میرزا محمد ئەمین مەنگوڕی: بەسەر هاتی سیاسیکورد، بەرگی یەکەم، چاپخانەی داناز، ١٩٩٨، سلێمانی، ل٧٢.

٧٨) عبدالرزاق عبدالرحمن محمد، هـ. س، ل٦٧.

٧٩) سلام ناوخۆش، هـ. س، ل٦٠.

٨٠) عبدالرزاق عبدالرحمن محمد، هـ. س، ل٦٧.

سەرچاوەکان

١ـ سەرچاوە کوردییەکان

١- شەرەفخانی بەتلیسی، شەرەفنامە.

٢- پرۆفیسۆر م. س. لازاریف، کورد و دوردستان- فاکتەرەکانی دروست بوونی کێشەکەی، د. جبار قادر کردوویەتی بە کوردی، لە بڵاو کراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیژی کوردستان، سلێمانی، ٢٠٠٠

٣- د. عبدالرحمن قاسملو، کوردستان و کورد، وەرگێڕانی عبدالله حسن زادە- بنکەی پێشەوا، بێ شوێن، ١٩٧٣.

٤- د. کمال مظهر، چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی گەلی کورد، بەشی یەکەم، چاپخانەی ئەدیب-بەغدا، ١٩٨٥.

٥- د. عزیز شەمزینی، جوڵانەوەی رزگاری نیشتیمانی کوردستان، وەرگێڕانی فەرید ئەسەسەرد، بڵاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیژی، چاپی سێ یەم، سلێمانی،١٩٩٨.

٦- د. ولید حمدی، کورد و کوردستان لە بەڵگەنامەی بەریتانیا، وەرگێڕانی لە عەرەبیەوە، محمد نوری تۆفیق، ساڵی چاپ کردنی سلێمانی، ١٩٩٨، چاپخانەی ئۆفسێتی هەواڵ، دانانی کۆمەڵێك مامۆستای زانکۆ، جوگرافیای هەرێمی کوردستانی عێراق: کتێبی سەنتەری برایەتی-چاپی یەکەم ١٩٩٨- هەولێر- کوردستانی عێراق، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردەی هەرێمی کوردستانی عێراق.

٧- (تۆمابوا)، ژیانی کوردەواری، وەرگێڕانی ئاواز زەنگەنە، چاپخانەی زانکۆی سلێمانی ١٩٨٠.
٨- سەلام ناوخۆش، سێکوچکەی هرەرس، کوردستان، ١٤٢٠هـ- ١٩٩٩ز.
٩- شێخ جەمال شێخ نوری، فاکتەری دەرەکی و ناوخۆی یەکانی سەرنەکەوتنی بزوتنەوەی کورد، چاپخانەی ئۆفسێتی ژیار، ٢٠٠٢ز.
١٠- عبدالرزاق عبدالرحمن محمد ، تێڕوانینێك بۆ دۆزی کورد ، چاپی یەکەم ، ٢٠٠١ ، سلێمانی کوردستان
١١- عطا قەرەداغی ، چەمکی دەوڵەت و بزوێنەری مێژوو لە کۆمەڵگای کوردیدا ، چاپخانەی ئۆفیتی بابان ، چاپی یەکەم ، سلێمانی ، ١٩٩٩
١٢- محمد سەلام ، لۆزانی ١٩٢٣ – و لۆزانی ١٩٩٠ ، چاپخانەی کاڵێ ، هەولێر ، ٢٠٠٠
١٣- سەلام ناوخۆش ، مەسەلەی کوردستان لە نێوان ململانێ ی تورك و ئینگلیز ، ٢٠٠١
١٤ – فەرید ئەسەسەرد ، کوردستان و مەسەلەکانی ئەمنی قەومی ، سلێمانی ، چاپی دووەم ، ٢٠٠٠لە باڵوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیژی کوردستان .
١٥- حوسێنی مەدەنی ، کوردستان و ستراتیژی دەوڵەتان ، بەرگی دووەم ، چاپی یەکەم – چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری هەولێر –١٩٩٩
١٦- کامەران ئەحمەد محمد ئەمین ، کوردستان لە نێوان ململانێ ی نێودەوڵەتی و ناوچەیدا ، چاپی یەکەم ، سلێمانی ، ٢٠٠٠، چاپی ئۆفیستی دەزگای سەردەم .

- میرزا مخمد ئەمین مەنگوری ، بەسەرهاتی سیاسی کورد ، بەرگی یەکەم ، چ‌چاپخانەی داناز ، سلێمانی ، ١٩٩٨ .
- د .سلێمان عبداللە ، موخاچەراتی پۆلی چوارەمی گشتی ، جوگرافیای هەرێمی کوردستان ،

٢- سەرچاوە عەرەبییەکان
- د. شاکر خەسباك ، الکرد و المسألة لکردیة ، منشورات ، الثقافة الجدیدە ، مطبعة الرابعة – بغداد ، ١٩٥٩ .
٢- لوسیارامبۆ ، الکرد والحق ، ترجمه عزیز عبدالله احد النباتی ، مطبعة الوزارة لثقافة ، اربیل ، ١٩٩٨ .
٣- د. جمال رشید احمد ، د. فوزی رەشید ، تاریخ الکرد القدیم ، اربیل ، ١٩٩٠
٤- ابن خلکان ، وفیات الاحیان وابناو الزمان ، ج ٧، دارمارد ، بیروت ، بدون طبعیة ، ٦٠٨– ٦٨١ ھ

٣- سەرچاوە فارسیەکان
١- عبد العظیم رظائی ، تاریخ دە هەزار سالە ایران ، چاپ هفتم ، تالیتان ١٣٧٥ چاپ و انتشارات : اقبال – مروی ، تهران ، خیابان جمهوری اسلامی ، ج٤
٢- مایکل کافتر ، عامل کردی درسیاست خارومیانە ، ترجمە علی کلرمی ، مرکز پراو هشهای علمی و مطالعات استراتذیك خارومیانە – تهران – ١٣٧٦

٣- کریس کوچرا ، جنبش ملی کرد ، ترجمه ابراهیم یونسی ، انتشارات نگاه – تهران ١٣٧٢

سەرچاوە گۆڤاریەکان

١- گۆڤاری سیاسەتی دەولی ، ژمارە ١٣ ، ساڵی ١٩٩٥

٢- گۆڤاری سیاسەتی دەولی ، ژمارە ١٧ ساڵی ١٩٩٦

٣- گۆڤاری سەنتەری برایەتی ، ژمارە ٧ ، ساڵی ١٩٩٨

سەرچاوەی ئەنتەرنێت

W . W . W . alay islam . com / history / B2 F3 . htm , p2

مەولانا خالید نەقشبەندی

بن وبنەچەی مەولانا خالید

کەیفی عزیز خالد

بن وبنەچەی مەولانا خالید بەم شێوەیە لە بابەت ڕشتەی باوك و باپیریەوە هاتوە:

ناونیشان و ڕشتەی باوك وباپیری ئەم زاتە بەم جۆرەیە مەولانا خالید کوڕی ئەحمەدی موسینە و لەتیرەی جافی مکایەلیە(١)

لە بارەی دایکی مەولانا ناوی فاگیمەیە و لە ساداتی بیرخدریە (٢) بەلأم لە سەرچاوەی تر دەلێ ناوی بەچەند جۆر هاتووە بەلأم لە ساداتی بیرخدری شاهۆیە .(٣)

مکایلی تیرەیەکن لە هۆزی جافی کە لە نەتەوەی پیر میکائیلن کە مەشهورە بە پیر میکائیلی (شەش ئەنگوست) ،(٤)

شوێنی زستانەیان لە ناحیەی قەرداغ سەربە پارێزگای سلێمانی ئێستا بووە .بە هاوینانیش دەچون بۆ کوێستانە تایبەتیەکان خۆیان لە کوردستانی ئێران بەلأم ئێستا خانەنشین بوونە کوێستان و گەرمیان ناکەن .(٥)

(پیرمیکائیل) یەکێك بووە لە ئەولیا و صالحانی ڕۆژگار .ئەم زاتە لە نەوەی خەلیفەی سێ یەم (عیمان کوڕی عفان) ە و لە ساڵی ٧٣٨ك کۆچی کردوە بۆ ناوچەی (جوانرۆ)ی سەر بە پارێزگای (سنە) لە کوردستانی ئێران ،بۆ ڕێنمای کردنی موسوڵمانان لە گوندی (دەودان) کە گوندێکە لە نزیك چەمی سیروان لە ناوچەی قەرەداغ و سەنگاو .(٦)

لە دایك بوونی :

زۆربەی سەرچاوەکان ئاماژە بە ساڵی (١١٩٣ك ،١٧٧٩ز) دەکەن لە بارەی ساڵی لە دایك بوونی چ سەرچاوەکانی سەردەمی خۆی چ تازە .(٧)

بەلأم لە سەرچاوەی تردا هاتووە وەك پارێزەر (عباس العزاوی) دەڵێ لە ساڵی (١١٩٠ك– ١٧٧٦ز) لە قەرەداغ کە پێنج میل لە سلێمانی دوورە لە دایك بووە .(٨)

و لە رۆژاریش دا هاتووە دەڵی لە ماوەی نێوان (١٧٧٦– ١٧٧٩ز) لە دایك بووە .پێ دەچێ ئەوەی لەم بارەوە شێخ محمد ئەسعەد ساحیب زادەی برازای یاداشتی کردووە (٩)ی کانوونی دووەمی (١٧٧٩ز) لە هەموویان لەڕاستی یەوە نزیك بووبێ .(٩)

مەولانا لە قەرەداغ لە دایك بووە هەر لەو گوندە قورئانی ختم کردوە ،کتێبە وردەکانی وەك عەوامیلی جورجانی و تەسریفی زەنجانی و کتێبی تر تائەگاتە المحرری فیقهی شافیعی خوێندووە،تا وای لێ هات پێ بگات بتوانێت بژیت

نوور لەماڵ و کەس و کاری پاشان نێرەدراوە بۆ سلێمانی لەوێ لەیەکێك لە مزگەوتەکان بووە بە فەقێ و خەریکی خوێندن بووە .(١٠)

خوێندن

لەکاتی خۆی فەقێ لە کوردستان بە ئازادی و ویستی خۆیان لەهەر شوێنێك ئارەزووی خۆیان بووایا وەلە لای هەر مەلایەك کە خۆیان دەیانویست لە لای ئەو دەیانخوێند . بەم جۆرە بە هەموو لایەکی کوردستان ئەگەڕان تەنانەت ئەگەر پێویست بووایا و ئارەزوشیان بوایە دەچوون بۆ ولأتانی تر .بۆ تەواو کردنی خوێندن لە لای زانای پایە بەرز ئیجازەیان وەرئەگرت .و ئیجازە زانستەکەشیان رشتەی ناوی ئەو مامۆستایانەیان تێدا بوو کە زنجیرە ئیجازەکەیان ئەچووە سەر تا ئەگەیشتە حەزرەتی پێغەمبەر (د.خ) ،مەولانا خالیدیش وەك هەر فەقییەکی کاتی خوێ بەم دەستورە لە سەردەمی فەقییەتی دا گەڵێ مەدرەسەی دیوەو لە لای زۆرێك لە زانا پایە بەرزەکانی سەردەمی خوێ خوێندوە .

وەك لە کتێبی (المجد التالد فی مناقب الشیخ خالد)ی (ابراهیم فصیح الحیدری) و(التعریف بمساجد السلیمانیە ومدارسها)ی (شیخ محمدی قزلجی) و(الشیخ معروف النودهی)ی شیخ محمدی خالد نوسراوە .(١١)

ـــ سید عبدالکریم بەرزەنجی مامۆستای مزگەوتی عبدالرحمن پاشا لە گەڕەکی سەر چیمەن لە سلێمانی .

ــ سید عبدالرحیم برای سید عبدالکریم بەرزەنجی

ـــ شێخ عبدالله ی خربانی .(١٢)

ـــ مەلا ئیبراهیم بیارەیی .

ـــ مەلا جەلالەدینی خورماڵی .

ـــ مەلا محمود غەزای .

ـــ مەلا سالحی تەرەماری .

ـــ مەلا عبدالرحیم زیارەت .(١٣)

ـــ مەلا محمدی باڵەکی ،کەمەشهورە بە ئیبن ئادەم .(١٤)

ـــ شێخ محمدی قەیسی سنەی کە ئیجازەی لە خزمەتیدا وەرگرتووە .(١٥)

هەروها مەولانا لای ئەو مامۆستا پایە بەرزانە دا ئەم کتێبانەی خوێندوون

ـــ شرح الشمس .

ـــ مگول .

ـــ حکمە .

ـــ کلام ،ئەم کتێبانەی لە سلێمانی ودەوروبەری خوێندوە .(١٦)

ـــ حاشیەی جەلالەدین دوانی لەسەر (تهژیب المنگق) .

ـــ علم حساب وهندسە وئوسترلاب وفەلەکیاتی خوێندندوە .

ـــ شەرحی (مختصر المنتهی) ی(اصول الفقه)ی خوێندووە .

سەفەرەکانی مەولانا خالید نەقشەبەندی :

حەج

مەولانا خالید بە هۆی ئەو پلە و پایە ئاینیەی کە هیبوو هەردەم پستویەتی خۆی لە مەجلیسی زانایانی شەرع نزیك بکاتەوە ،و بەهۆی ئەو زانست وشارەزاییەی کە هەیبو دوور کەوتۆتەوە لە دونیا پەرستی وحەزی لە دەوڵەمەندی نەبووە و بەردەوام پەیامی پیرۆزیایی ئیسلامی کردۆتە بالاترین سەرمایە بۆ ژیان وکۆمەڵگا .لەبەر ئەوەی لە پێناو ئەم پەیامە پیرۆزە و گەیشتن بە مەبەستەکان ئارەزووی بەجێ هێنانی فەرزی حەج و زیارەتی ئارامگای (پێغەمبەر)(د.خ) لە دڵیدا جێگیر ئەبێ وبریاری سەفەر ئەدا لە ساڵی ١٢٢٠ ك چووە بۆ حەج .(١٧)

لە سەرچاوەیەکی تر هاتووە دەڵی لە ساڵی١٢٢٥ ك لە ڕێگای موصل ودیاربکر و حەلەب و شام و فەلەستین ئەرواتە حەج .(١٨)

لەسەرچاوەیەکی تردا ئاماژە بە ساڵی ١٢٢٠ك دەکات و ودەڵی لە ڕێگای موصل و شامەوە بەرەو مەککە ئەروا . بەڵام لە شام لە لای شێخ مصگفی کوڕی محمدی کوردی و شێخ محمدی کەزبەری لا دەدا و ئیجازەی (علم الحدیپ)ی لێ وەردەگرێت .(١٩)

لە دواییدا دەکەوێتە ڕێ بۆ حەج پاش ئەوەی ئاداب و مەناسیکی حەج جێ بە جێ دەکات سەر لە زۆر شوێن دەدات لە ماوەی سەفەری حەجیدا گەلێ سوود لە زانا و پیاوچاکان دەبینێ ، هەروەها سەرچاوەکانیش باس لەوە دەکەن کە لەم سەفەرەیدا وتراوە(فتوحاتی تۆ لەم ولاتەدا نی یە تێ ئەگەینێ کەوا لە هیندستانە ، ونیشارەتێکی بۆدی وەفتوحاتی تۆ لەوێ یە). (٢٠)

بەشارەتی پێ درا لە لایەن هەندێك پیاوچاكان لە مەككە مەولانا بە ئاواتی خوێ دەگات لە بوونی ڕێنمۆیی تەواو كە پاك وتزكیەی دەكات و پەروەردەی دەكات و سودی پێ دەگەینێ و بەم جۆرە سودمەند بوو بەم بەشارەتەوە دوایی گەڕایەوە بۆ ولاتی خۆی لەسەر دەرس وتنەوەی بەردەوام بوو لە گەڕەكی پێشوی خوێ . (٢١)

سەفەری بۆ هینستان ،دلهی

پاش گەڕانەوەی مەولانا لە حەج كە لە سلێمانی بووە ، خەریكی دەرس وتنەوە بووە لە هەمان گەڕەكی جاران .(٢٢) ، ڕۆژێ دەروێشێك خۆی كردوتە بە مزگەوتی عبدالرحمن پاشا ، ئەم دەروێشە خەڵكی هیندستان بووە لە موریدەكانی قوتبی زەمان شاه عبدالله دیهلەوی (قدس سره) بووە ، ئەم دەروێشەش ناوی دەروێش محمد و لەقەبی میرزا رەحیمەلا بووە ، پاش ئاشنا بوونی لەگەڵ مەولانا خالید قسە ئەكات و مەولانا هان ئەدا بڕواتە لای شێخ (عبدالله) دیهلەوی بۆ هیندستان كەوتنە ڕێ .(٢٣)

لەبەر ئەوە مەولانا بۆ ولاتی هیندستان بەڕێ دەكەوێت وسلیمانی بە جێ دەهێلێت لە ڕێگەی موكوریانەوە دەروا بۆ ئێران لە تاران دەبێ و لەوێ خەریكی گفت وگۆ كردن دەبێت ، بە تایبەتی لەگەڵ موجتەهدێكی ناودار كە ناوی میرزا ئیسماعیلی كاشی بووە ، دیدار و مونازەرەیەكی عیلمی توند دەست پێ دەكات و سەرنجام شێخ ئیسماعیلی كاشی بۆر ئەدا . (٢٤)

پاشان تاران بەجێ دێلێ و دەچی بۆ شاری بەستام و خەدقان و سەنان و ونیشابور ، لەوێ زیارەتی قەبری شێخ بایەزیدی بەستامی دەكا ، پاشان

دەڕوا بۆ شاری (گووس) لـە خوراسـان زیارەتی ئیمـام ڕچـا دەکـات ، پاشـان دەڕوا بۆ (جەم) زیارەتی شێخ ئەحمەدی نامیقی جـامی دەکـات پاشـان دەڕوا بۆ (هەرات) لە ولآتی ئەفغان لـەوێ چـاوی بـە زانـاو عالیمیـەکانی ئـەم شـارە دەکەوێ.(٢٥) لەوێ دەڕوا بۆ قەندەهار وکابول و(دار العلیمـی) بیـشاور ئینجـا دەڕوا بۆ لاهود وەلەوێ چاوی بە خواناسی گەورە شێخ (پنـاواللە)ی خەلیفـە و هـاوڕێی شـاهد عبـداللە دیهلـەوی دەکـەوێ .(٢٦) پاشـان دەڕوا بـۆ دلهـی بـە خزمەت شێخ عبداللە دەگات وتەریقەتی نەقشەبەندی پێ دەدات وفێـرە ئـادابی تەریقەتی دەکات ، مەولانا دەست دەکات بـە سـلوك و ئـادابی تەریقـەت. بـەم شێوەیە مەولانا بەردەوام لە بەرزبوونەوە دا ئەبێت ،مەقامی (فەناو بـەقای)بـۆ ڕێ ئەکەوێ و بە هەموو جۆرە ئیستحقاقی ئیجازەی ئـەبێ وەکـو لـە هەنـدێ نامەی شاه عبداللە نوسراوە کە مـەولانا دەگاتـە ئـەم پایەیـە شـێخ عبـداللە بـە ئیـشارەتێکی روحـانی لـە لایـەن حـەزەراتی گـەورە گـەورانی ئـەولیا و لـە جەماعەتی نەقشەبەندی ئیجازەی ئەدا لە هەر پێنج تەریقەتـە بـەناو بانگـەکان کـە بـریتین لـە (نەقـشەبەندی ــــ قـادری ــــ سـوهرەوەردی ــ کـوبرەوی ــ چەشـنی) هـەروەها ئیزنـی ئیرشادیـشی ئـەدا و ڕێگـای ئـەدا بـۆ ئیجـازە دانـی حـەدیـث و تەفـسیر و سـوفی گـەری و ئـەحزاب و ئـەوراد و ئەدعیـە و غـەیری ئەمانە(٢٧)

گەڕانەوە بۆ کوردستان

پاش مانەوەی ساڵێك لە خزمەتی شاه عبداللە دیهلەوی ،تیایدا هەتا دیهلەوی دوای خـۆی لـە شـوینیدا خەلیفـەی بـوو و داوای لێ کـرد بـۆ ئیرشـاد و سـلوك

بگەڕێتەوە ولاتی خۆی وسالی(١٢٢٦ك ــ ١٨١١ن) گەڕایەوە سلێمانی و گەورە پیاوانی بە باشترین شێوە پێشوازیان لێ کرد .(٢٨)

مەولانا هیندستانی جیهێشت بە ڕێگای بەندەری (مەسقەت) و لەوێ وە بۆ شیراز و هەمەدان ولە هەموو شوێنی دەست بە ئامۆژگاری خەلك دەکات و ڕاستیان بۆ ڕوون دەکاتەوە ، پاشان دەڕوا بۆ سنە وەچەند ڕۆژێك لەوێ دەمێنێتەوە و باسی مالی خۆی دەکات و موسلمانان بانگ دەکات بۆ ڕێبازی نەقشەبەندی . زانای گەورە شێخ قەمیمی مەردۆخی کە کاتی خۆی مامۆستای مەولانا بووە و خۆی دەبێ بە موریدی مەولانا لە سەر دەستیدا تەریقەت وەردەگرێت .(٢٩) ، پاشان بۆ سلێمانی دەگەڕێتەوە پاش ماوەیەك لە سلێمانی دەمێنێتەوە بەبێ ئامـاژەیەکی (پیرەکەی) شێخ عبدالله دلهەوی ڕووی کردۆتە شاری بەغدا و لە گۆشەی (تەکیەت غەوس ــ شێخ عبدالقادر گەیلانی) دا حەواوەتەوە دەستی بە تەریقەت بلاو کردنەوە کردووە ، دوای پێنج مانگ حەوانەوە و لە کۆتایی سالی (١٢٢٦ك ــ ١١٨١ن) گەڕاوەتەوە بۆ سلێمانی و خەریکی ڕێباز و کاری زانستی بووە .(٣٠)

لە کاتی گەڕانەوەی بۆ سلێمانی دووبارە دەستی کرد بە بلاوکردنەوەی تەریقەت لەم کات وساتەدا (فەقێ عیمان) کە بە ناوبانگ بووە تەمەسوك دەکا ، بە جۆرێك لە تەمەسوك و تەریقەتدا ناوبانگی مەولانا تا ئەو پەڕ دەڕوا میر و پاشا دەبنە موریدی وناوبانگی بە هەموو لایەکدا بلاو دەبێتەوە ،لە بەر ئەوەی ئەوانەی ئەمەیان لە قازانج بۆ ناکەوێتەوە دەبن بە ناحەزی و قسە و بوختانی لە دژ بلاو دەکەنەوە ئەمەش بە جۆرێك تەشەنە دەکات کە دەگا بە فەرمان ڕەوای هەرچەندە مەولانا نەرمی پیشان دەدا، بەلکو بگەڕێنەوە سەر ڕێگای

چاکە بەڵام هیچ سود بەخش نابێت ،ناچار بۆ کوژاندنەوەی ئاگری فیتنە بە تایبەتی لەو رۆژگارەدا کە لە ناوچەی بابان پڕ بووە بەهۆی هەوای نێوان خالید پاشای کوڕی ئەحمەد پاشا و عبدالرحمن پاشای کوڕی محمود پاشای گەورە ، مەولانا بڕیار ئەدا لە سلێمانی نەمێنێتەوە تا ئەم ناکۆکیە نەبێتە هۆی بەلاو موسیبەت بۆ موسڵمانان و نیازی سەفەری بەغدا ئەکا .(٣١)

ساڵی ١٢٢٨ك مەولانا سلێمانی بە جێ دێڵێ ، لەسەردەمی ویلایەتی سەعید پادشای کوڕی سلێمان پادشای گەورە گەیشتە بغداد لە مەدرەسەی (احسائیە) دادەنیشی کە ئێستا پێ دەڵێن تەکیەی خالیدی بە گەیشتن و دامەزراندنی مەولانا لە شاری بەغدا زانایان و پیاو چاکان وڵات لە هەموو لایەکەوە ڕووی تێ دەکەن تاکو چ تەریقەتی لێ وەرگرت و چ سود وەربگرن لە (زانست)ی زاهیری و باتینی لای مەولانا ، لەم کات وساتە دا گەلێ مەلای گەورەی عەرەب وتورك وکورد هاتوون ،لەلای بوون وخۆیان داخلی تەریقەت بوون .(٣٢)

گەڕنەوە بۆ سلێمانی :

بەهۆی یەکلابوونەوەو گۆڕانی بارودۆخی سلێمانی کە ئەم کاتە محمود پاشای کوڕی عبدالرحمانی پاشا بوو بە فەرمانداری وڵاتی بابان .هەروەها نێوانی لەگەڵ بەغدا باش بووە ،محمود پاشا هاتووە بۆ بەغدا و لەوێ چاوی بە مورید و خەڵك دەکەوێت داواو تکای لێکرد کە بگەڕێتەوە بۆ سلێمانی ، هەرچۆن بێ مەولانا هاتەوە بۆ سلێمانی وە محمود پادشا بەراستی خزمەتێکی

زۆری کرد وئەم خانەقا گەورەی کە ئیستا هەیە لە سلێمانی بە ناوی مەولاناوە دروستی کردوە .(٣٣)

مەولانا لەم خانەقایە ئەحسێتەوە و پادشا هەندی مولّکی باشیشی وەك گوندی (کەمالان) وچەند گوندێکی تر لەسەر خانەقا وەقف دەکات بۆ بەخێو کردنی هەژاران ودانیشتوان .(٣٤)

ئەو کاتە گەلێ لە زاناو عالیمان لە ولاتانی تر ڕووی تێ دەکەن بۆ تەریقەت وەرگرتن و لە ماوەیەکی کەمدا زۆر بە نوری دەرونی شاد ئەبن ، ئەمە جگە لەوەی دەرسی زانستی ئاییني گوتۆتەوە، ئەم جارە نزیکەی شەش ساڵ لە سلێمانی مایەوە . (٣٥)

بەغدا - هەورەمان :-

پاش ئەوەندە ساڵەی لە سلێمانی مایەوە ، مەولانا دوای ئەوەی بارودۆخی خۆی و موریدەکانی هەڵدەسەنگینی سەرنج دەدا ئەمەی پێ باش نابێ بە تایبەتی شەڕو ئاژاوەی زۆر لە ناو بابانەکان خویاندا هەر بەردەوام بووە . ئیتر بە جارێك دڵی لە سلێمانی ودانیشتن لە سلێمانی بێزار دەبێت لە بەیانی ٢٥ـــ١٠ــ ١٨٢٠ك کە ڕێکەوتی ١٢٣٦ك سەفەری کردووە لەگەڵ حەرەمەکانی ڕێگای بەغدا ئەگرێتە بەر و ماڵ و موریدەکانی لە سلێمانی بە جێ دەهێڵێ وشێخ عبدالله هەراتی ئەکا بە جێنشینی خۆی .(٣٦)

لە سەرچاوەی تر ئاماژە بەم سەفەرە دەکات ودەڵێ (نیشتە جێ بوونی مەولانا لە سلێمانی ئەوەندەی نەخایاند چونکە لە ناکاو لە بار و دۆخێك دا کە

بە ڕاستی ڕوون نی یە سلێمانی بە جێهێشت و نیتر نەگەڕایەوە ئەم شارە)·
(٣٧)

لە سەرچاوەیەکی تردا ئاماژە بەوە دەکات دەڵی لەبەر زۆر بوونی ژمارەی مورید و دەروێشەکانی بووە مایەی تورە بوونی قادرییەکان و لایەنگرانیان لە مەولانا خالید لە لایەن قادریەکان ولایەنگرانی تا وای لێهات کە گومانی کوشتن و لە ناوبردنی بکەن .(٣٨)

بۆ جاری دواییش ریچ باسی سەفەری مەولانا دەکات و دەڵێت (ئەم بەیانیە شێخ خالیدی بەناو بانگ هەڵات لەگەڵ ئەوەش کە ڕۆیشتنەکەی بە نهێنی بوو توانی هەر چوار ژنەکەی خۆی لەگەڵ خۆی ببات بەڵام هێشتا نەزانراوە بەرەو کوێ ڕۆیشتوە ،چەند ڕۆژێك لەمەوبەر کوردەکان لە پلەیەکی بەرز تر لە پلەی عبدالقادر دایان دەنا پاشا عادەتی وابوو لەبەردەمی ئەوەستا قەلیانەی بۆتێ دەکرد کەچی ئەمڕۆ پێ ی دەڵێن کافر و داستانی زۆر لە بارەی فیز و کافری و زەندیقی یەوە ئەگێرنەوە ،ئینجا لە بارەی هەڵاتنەکەی قسەی جۆراوجۆر هەیە هەندێك دەڵێن دەستی کردبوو بە ئاژاوە نانەوەی لە نێوان پاشا و براکانیدا کە ویستویانە لای پادشا لەگەڵی ڕوو بە ڕوو ببنەوە ، هەندێکی تر دەڵێن دەستی کرد بوو بە دانانی مەزەبێکی نوێ کە دەیویست بناغەی بۆ دابنێت و دەیویست خۆی بکات بە گەورەی دنیایی ولاتەکەی .

بێگومان زۆر شت لە بارەیەوە گوتراوە و شتی زۆ لەوە زیاتری دراوەتە پاڵ کە لە ڕاستیدا پشتی بدرێتە پاڵی مەلاکان وسەیدەکان لە سەروی هەموشیان شێخ مارف هەمویان رقیان لە شێخ خالیدە کە کاتی خۆی دەسەلاتی بەدەستەوە بوو هەموویانی بەزاندبوو .(٣٩)

ریچ باسی هۆکارێکی تریش دەکات دەڵێت ڕۆیشتنی مەولانا لەبەر ئەوە بوو (پاشا تورە بووە کە مەولانا خالید کەرامەتی نەبووە و دەستە پاچە بووە بەرامبەر بە نەخۆشی یە کوشندەکەی کورەکەی).(٤٠)

پاشان لەبەغدا دەچێتە هەمان تەکیەی جارانی تەکیەی (الخالدیە) گەلێ لە زانایان لە دەرەوە کۆ دەبنەوە والی بەغدا داود پاشا خزمەتێکی زۆری کردووە وتەکیەی بۆ ئاوەدان دەکاتەوە ، جا لەم رووەوە دیارە بۆ زۆر بوونی رێبوارانی ریێ ی حەقیقەت لە کوردستان هەموو ساڵێك هاوینان بەغدای جێ ی هێشتووە و هاتۆتەوە هەورامان لەوێ هەوارێکی هەبووە بەم شێوەیە ساڵانی (١٢٣٦ ــ١٢٣٧ ــ ١٢٣٨)ی رابردوە و بەڵام کاتی نامەو داخوازی بۆ دێت لە لایەن خەڵکی شام لە سەر داوای ئەوان روو دەکاتە شام و بڕیار دەدا بچێتە ئەوێ .

لە ساڵی ١٢٣٨ ك مەولانا گەیشتە شام .(٤١)

سەفەری شام :

هەر بە هاتنی مەولانا بۆ شام ، زانا و ئەدیبان و پیاوە گەورەکان و پیاو ماقوڵان و کار بە دەستانی دەوڵەت خەڵکی تریش پێشوازیەکی شایستەیان لێ کردوە و بگرە ئەدیبان بە پارچە شیعر و قەسیدەی جوان و غەزەل ستایشی لە بارەیەوە دەنووسن .(٤٢)

پاش ئەوەی مەولانا بە یەکجاری لە شام دادمەزرێ و لەوێ دا بە نامە و هەواڵ ئاگاداری زۆربەی خەلیفەکانی دەبێ لە هەڵوێستەکان ئاگاداریان دەکاتەوە و هەروەها لە شام خەریکی تەریقەت دان دەبێت . لە دیمەشق

خەڵکی ئەویَ خۆشیان ویستووە زۆربەی زاناکان هاتوونەتە ڕیزی تەریقەت ، یەکیان موفتیەکانی شیخ حسینی مرادی ، لەوێدا شێخ خالید خەلیفەکانی بەسەر مزگەوتەکانی دیمەشق دابەش کرد کە تیایدا سەڵەوات بۆ تەوراد و زیکری لیَ ئەنجام دەدا .

ـ مزگەوتی (العداس) لە لایەن شێخ ئیسماعیل هەکارانی .

ـ مزگەوتی (المعلق) و(السیاغوشیە) لە لایەن شێخ خەتیب هەولێری .

ـ مزگەوتی (المرادیە) ئێستا بە مزگەوتی (السویقە) ناسراوە لە لای مەیدان ، لە لایەن شێخ محمد خانیەوە بە ڕێوە بردراوە .

ـ مزگەوتی (الصاحبە) لە (الصالحیە) لە لایەن شێخ عبدالقادر دیملانیەوە . (٤٣)

دوای دامەزراندنی بە تەواوی لە شام زیارەتی قودس دەکات و پاشان دەگەڕێتەوە بۆ شام تا ساڵی ١٢٤١ ك لەویَ خەریکی ئامۆژگاری کردنی موسوڵمانان ودەرس وتنەوە دەبێت لە ساڵی ١٢٤١ ك لەویَ لەویچ خەریکی ئامۆژگاری کردنی موسڵمانان بووە زیارەتی مەدینەی منەوەرە و ئارامگەی (حەزرەتی پێغەمبەر) (د . خ) دەکات و لەوێشەوە بۆ حەج ، پاش بەجیَ هێنانی ئادابی زیارەت وپێویستیەکانی دەگەڕێتەوە بۆ شام . (٤٤)

مەرگ و وەسیەت :

ساڵێك پاش گەڕانەوەی لە سەفەری حەج لە شامدا نەخۆشی تاعون بڵاو دەبێتەوە ، ئەوکات مەولانا خەریکی بڵاوکردنەوەی شەریعەت و تەریقەت بووە

، لەبەر ئەوەی مەولانا نەخۆش دەبێت و تاعون دەیگرێتەوە ، دوای ئەو هەموو ژیانە پڕ لە ئازارەوە و دەردەسەرییە لە شەوی هەینی ١٤/١٣ ذولقەعدە ١٢٤٢ ك – ٧ – ٦ – ١٨٢٧ ز مەولانا لە ژیان دەرچووە و لە چیای قاسیۆن (تەل ئەلنور) نێژراوە .(٤٥)

لە سەرچاوەی تر ئاماژە بە کۆچی دوایی مەولانا کراوە و دەڵی :ــ (لە شەوی هەینی ٢٨ی شەوال ١٢٤٦ ك بە نەخۆشی تاعون لە شام کۆچی دوایی کرد) .(٤٦)

دوای ئەوەی لە لایەن گەورە پیاوان و زانا و عالیمانی شام ڕێ ورەسمی ناشتنی کراوە ، مەولانا لە دوای خۆی وەسیەتی کردووە کە شێخ ئیسماعیل هەنارانی خەلیفەی بووە و لە تەکیەی دانیشتووە . شێخ ئیسماعیل دوای ٢٤ ڕۆژ گرفتاری تاعون دەبێت وکۆچی دوایی دەکات ، شێخ ئیسماعیل کە بە نەخۆشی ئەکەوێ زوو نامە ئەنوسێ بە دوای شێخ عبدالله هەراتی دا کە ئەو کات لە سلێمانی بووە بۆ ئەوەی بێت بۆ شام و لە تەکیەی دائەنیشێ و دەست دەکات بە ڕێ نیشاندانی موسوڵمانان و خزمەتی خێزانی مەولانا . (٤٧)

تەوەرەی دووەم :

ـ پایەی مەولانا خالید لە رێبازی نەقشەبەندی دا .

ـ خەلیفەکانی مەولانا خالید .

ـ مەنسوبەکانی مەولانا .

پایەی مەولانا خالید لە رێبازی نەقشەبەندی دا :

مەولانا خالید کە لە ساڵی (١١٩٠ ك ـــ ١٧٧٩ ز) لە دایك بووە ، لـە ساڵی ١٢٢٤ ك دا لە رێگای حەجەوە بۆ هیندستان و لـە شاری دەلهی لـە لای شـاە عبداللە تەریقەتی نەقشەبەندی وەرگرتووە لە ساڵی (١٢٢٦ك) دا گەڕاوەتـەوە بـۆ سـلێمانی . لەگـەڵ گەڕاندنـەوەی دا دەسـتی کـردووە بـە بڵاوکردنـەوەی رێبازەکـەی و موریـدی زۆری لێ کۆبۆتـەوە ، ئامـاری موریـد و لایـەنگیرانی گەیشتۆتە (١٢) هەزار مرید و (٣٤) خەلیفەی کورد و (٣٣) خەلیفـەی سـەر بـە نەتەوەکانی تر .(٤٨)

مەولانا خالید لە ساڵی ١٢٢٦ ك گەڕایەوە بۆ سلێمانی پیـاو مـاقوڵانی شـارەکە بـە شـێوەیەکی بـەرز پێشوازیان لێ کرد و پایـە و شـوێنێکی گـەورە لـە لای دانیشتوان بۆ دروست بووە .(٤٩) کاتێك کە مەولانا خالید گەڕاوە بۆ سـلێمانی دەستی کردووە بە بڵاو کردنەوەی رێبازی نەقشەبەندی لە لایـەن بابانەکانـەوە لەقەبی سەرۆکی زانایانی پێ دراوە .(٥٠)

مەولانا دوای گەڕانەوەی بۆ سلێمانی لە ماوەیەکی کورت دا ناو و ناوبانگی نەک سنووری میرنشینی بابان بەڵکو (بەغدا و شام و ئەستەمبول) یش دەگریتەوە لە هەموو لایەک خەڵک ڕووی تێ دەکەن بۆ تەریقەت و ئیرشاد .

بۆیە هەر لە ماوەیەکی کورت توانی جێگای خۆی لە ناو دڵ و دەروونی هەزارەها ڕێبواران بکاتەوە و چوارچێوەی سنووری تەسکی سلێمانی بپچڕێنی (لە نیوەی یەکەمی سەدەی سیانزەمی کۆچی مەولانا خالیدی نەقشەبەندی کە بە نوێ کەرەوەی ئەو سەدەیە دائەنرێت پەیدا بوو بە نوری عیرفانی هەموو عێراق و حیجاز و یەمەن و سوریا و فەلەستین و میسر و ئێران و ئەفغانستان و بەشێکی زۆری ئاسیای بچوکی ڕووناک کردەوە تەریقەتەکەی بڵاوکردەوە (٥١).

هەر لە بارەی پلە و پایەی مەولانا خالید پلەو پایەی بەرزی هەبوو لە نێو خەڵک هەندێک جار لە لایەن میرانی بابانیش ئەوپەڕی ڕێزی لێ گیراوە ، وەك ریچ لە گەشتەکەی باسی دەکات دەڵێ سلێمانی سۆفیەکی گەورەی لێ یە ، ناوی شێخ خالیدە کوردەکان پییان وایە ئەگەر لە حەزرەتی مەولانا کەمتری پێ بوترێ نەنگیە و وتەکانیشی بە فەرموودە دادەنێن ، لە خێڵی جاف ولەسەر تەریقەی نەقشەبەندیە لە دەلهی لە سەر دەستی سۆفی بە ناوبانگ (سولتان عبدالله) دا بۆتە سۆفی بە سەرانسەری تورکیا و وڵاتە عەرەبەکاندا (١٢) هەزار موریدی هەیە کوردەکان هەموویان بە (وەلی) دەزانن ، زۆری تریشیان لە ڕێزەی پێغەمبەرەکەیاندا دایدەنێن ، عیمان یەك پێ ی وتم : خۆێ و مەحمود پاشا زۆربەی سەرانی کورد موریدی ئەون ، چونکە بە لای کەمەوە لەگەڵ (شێخ عبدالقادری بە ناوبانگ) لەیەك پلە دان .(٥٢)

هەر لە بارەی پایەی مەولانا لە لایەن میرانی بابان وەك ریچ باس دەكات دەڵێ لە ژیانی میرنشینەكەشدا بۆ زۆر كاروباری گرنگ هەر پرس و ڕاوێژ و سوێند خواردان كە خیانەت لە یەكتری نەكەن ، لای مەولانا خالید دەبڕێندرێتەوە .(٥٣)

ڕێبازی نەقشەبەندی سەرباری بڵاوبونەوەی لە هەردوو میرنشینەكە و لە دەرەوەی سنوری ئەوانیشدا بەڵام نەبۆتە ڕێبازی سەر بە دەسەڵاتی ئەم دوو میرنشینە ، بەڵكو ناكۆكیشی هەبووە لەگەڵیاندا بە تایبەتی لەگەڵ دەسەڵاتی بابان و ڕێبازی تەسەوفی میرنشینی باباندا كە ڕێبازی قادری بووە ، بێگومان ئەو ناكۆكیە لەگەڵ ناوەندی دەسەڵاتی بابان و ڕێبازی قادری دا لە بارێكی تردا ناراستەوخۆ بۆتە ناكۆكیان بەلای كەمەوە نەگونجاندن لەگەڵ دەسەڵاتی عوسمانی دا . دەشێ یەكێك لە هۆكارەكانی بڵاوبوونەوەی ڕێبازی نەقشەبەندی لە سنوری دەوڵەتی عوسمتانی دا لە ماوەیەكی كورت دا پەیوەندی بەوەوە هەبێت كە ڕێبازی نەقشەبەندی لە بەرامبەر دەسەڵاتی عوسمانیەكاندا وەكو ئایدیا دەردەكەوێت .

بێگومان گەندەڵی دەسەڵاتی عوسمانیەكان بێزار بوونی خەڵكی لێیان بە تایبەتی خەڵكانی ناودار و خاوەن پلە و پایەی كۆمەڵایەتی و ئاینی هۆیەكی ئاشكرا بووە بۆ ئەوەی ڕێبازی نەقشەبەندی وەربگرن پەرە پێ بدەن تەنانەت عوسمانیەكان هەستیان بە مەترسی دەسەڵات و نفوزی مەولانا و ڕێبازەكەی كردووە ، شێخ ڕئوفی شێخ مەحمود لە یاداشتەكانیدا دەربارەی ئەوە دەڵێت دكتۆر علی ابو نوار لە كتێبی (داود پاشا) یدا لە باسی مەولانا گوتویەتی : مەولانا لەو سەردەمە ناوبانگی زۆر بڵاو بۆتەوە لەناو خەڵكیدا . حكومەتی

عوسمـانی لـەوە ئەترسـا کـە مـەولانا مەزهـەبێکی تایبـەت لـە کوردسـتاندا دابمەزرێنێ و بڵاوی بکاتـەوە وەکو ئـەو مەزهەبـەی وەهابیـەکان کـە ئـەویش مەترسی هەبێت بۆ بەرژەوەندی عوسمانیەکان لە کوردستاندا .(٥٤)

ئەمەش لە لایەك پایەی مەولانا خالید و ڕێبازەکەی نیشان ئەدات لە لایـەکی تـرەوە شـوێنی مـەولانا و ڕێبازەکـەی ئاشـکرا دەکـات لـە ڕوانگـەی دوانیـنـی دەسەلأتی عوسمانیەکانەوە کـە لـە ڕوانگـەی ترسـەوە لێیـان ڕوانیـوە هـەموو ئەمانەش پایەی بەرز و نفوزی زۆر بەربڵاوی مەولانا نیشان ئەدات .

بەهەر حاڵ لەمێژووی ئێمەدا کەسایەتێکی پایە بەرزە و دەبێت وەکو یەکێك لە ڕەمزەکانی مێژووی کورد سەیری بکەین .

خەلیفەکانی مەولانا خالید :

نەك هەر سەرچاوەیەك بگرە وەك باسێکی سەربەخۆ و هەروەها لـە زۆربـەی کتێبە تایبەتیەکان بەشێك لـەبارەی خەلیفەکانیـەوە تـەرخان کـراوە ، ئـەوەتا (عباس العزاوی) پارێزەر بەجودا و سەربەخۆ و بە وردی لەبابـەت خەلیفـەکانی مەولانا دواوە ، بگـرە لـە کتێبـەکانی کـە ئەگـەر مێـژووی بـن و تیایـدا لەسـەر مـەولانا خالیـدەوە دوابـێ ، ئـەوا باسـی کـردووە لـە گرنگـی دواوە ، لـە ژێـر سەردێری (خلفاو مەولانا خالد) عباس العزاوی پـارێزەر بـاس لـە خەلیفـەکانی مـەولانا دەکـات ، ئەمـەش بابـەتێکی دیکەیـە بەرلـەوە لـە مـەولانا و شـاری سلێمانی بە ناوی شهرزور دواوە ، تیایدا باس لە بەرهەم و ساڵی ئیجازە نامە و نەوەکان و تەکیەکان دەکات . هەروەها لە گـەلێ کتێـب بـاس لـە خەلیفـەکانی مەولانا کراوە ، وەك یادی مـەردان هـەروەها (الگریقـە النقـشبندیە واعلامهـا) و

هەروەها (صفی الموارد فی احوال الامام خالد) و گەلێکی تر باس لە خەلیفەکانی مەولانا کراوە . (٥٥)

هەروەها دەتوانین بڵێین مەولانا جگە لە کوردستان لە زۆر وڵاتی تر خەلیفە و مورید و مەنسوبی هەبووە . خەلیفەکانی مەولانا لە تورکیا و سوریا و فەلەستین وعێراق وچەند ناوچەیەکی تر هەبوون ژمارەی خەلیفەی کوردی (٣٤) خەلیفە وەی بێگانە (٣٣) خەلیفە بوون .(٥٦)

سەرچاوە کۆنەکان وتازەکان بەسەدان هەزار خەلیفە و موریدیان ژماردوە ، ئێمە لێرە بە پێ ی ئەو سەرچاوانەی لەبەر دەستمان دان ناوی چەند خەلیفەیەکی کوردی و عەرەبی و دەنوسین و هەندێك لە مەنسوبەکانیش .

خەلیفە کوردەکان :

١- شێخ عیمان سراج الدین .

٢- مەلا موستەفای کوڕی مەلا جەلالی خورماڵی .

٣- سەید ئەحمەدی مەشهور بە سەرداری خەڵکی سەرگەلوت.

٤- شێخ عبدالقادر بەرزەنجی سەرگەلو .

٥- شێخ مەحمودی ساحیبی برای باوك دایکی خۆی .

٦- شێخ ئیسماعیلی بەرزەنجەی کۆنە کۆتری .

٧- شێخ ئیسماعیلی هەنادانی .

٨- حاجی مەلا عبدالله ی جەلی .

٩- شێخ مەلا عباس کۆی .

١٠- شێخ مەلا مەحەمەدی قزلەری.

١١- مەلا عبدالفەتۆی کەرکوکی.

١٢- شێخ مەلا بەکری کوردی گەلآلی .

١٣- شێخ مەلا هیدایەتولای هەولێری .

١٤- شێخ ئەحمەدی خەتبی هەولێری .

١٥- شێخ عبدالفتاحی عەقرەیی .

١٦- شێخ ئیسماعیلی شێروانی .

١٧- شێخ مەحەمەدی حافڤی ئۆرفەلی .

١٨- شێخ مەلا مەحەمەدی مەجزوب .

١٩- سەید تەهای نەهری .

٢٠- شێخ عبدالله مامی سەید تەهای شەمزینی .

٢١- شێخ خالید حەریری .

٢٢- شێخ مەحەمەد قیرانی .

٢٣- شێخ تاهیری عەقرەی بامەرنێ .

٢٤- مەلا ئەحمەد کۆلاسارەیی .

٢٥- مەلا ڕەسولی سابلاغی .

٢٦- سەید عبدالله ی حەیدەری .

٢٧- شێخ عومەری قەرەداغی مەشهور بە شێخ هۆمەر .

٢٨- شێخ مەسعودی ئامێدی .

٢٩- شێخ مەحمودی کوڕی عومەری سوسنی .

٣٠- مەلا ئەحمەدی هەکاری .

٣١- شێخ مەحەمەدی قەرمەشلی.

٣٢- شێخ مەلا خالید .

٣٣- شێخ خالیدی کوردی .

٣٤- شێخ مەلا عبدالرحمن ی کوردی .

٣٥- شێخ عبالسلامی بارزانی .

خەلیفە غەیرە کوردەکان :-

١- شێخ عبدالله ی ئەفغانی هەراتی .

٢- سید عبدالغفور مەشاهیدی بغدادی.

٣- شێخ محمد واجدیدی بغدادی.

٤- شێخ موسای جبوری .

٥- شێخ محمدی ئیمام .

٦- مەلا ئەبو بەکر بەغدادی .

٧- شێخ ئیسماعیل بصری .

٨- شێخ محمد ناصح .

٩- شێخ ئیسماعیلی غەززی.

١٠-شێخ معروفی تکریتی .

١١- شێخ عبالقادر دیمەلانی .

١٢- شێخ موسای بەندەنیجی .

١٣- سید محمود ئەفەندی گەیلانی .

١٤- شێخ محمد خانی .

١٥- شێخ ئەحمەدی سەمین .

١٦- شێخ حوسنی پۆزانی .

١٧- شێخ عبدالله فەرد .

١٨- شێخ عیسای بەندەنیجی .

١٩- شێخ محمدی کوڕی سلیمانی تەرابلوسی .

٢٠- شێخ محمد کوڕی سلیمان .

٢١- شێخ محمد صالح .

٢٢- شێخ عبدالله ی ئەرزەنجانی .

٢٣- شێخ محمدی عاشقی میسری .

٢٤- شێخ یوسفی ئیسلام بولی .

٢٥- شێخ فەیزولآی ئەرزەرۆمی .

٢٦- شێخ ئەحمەد ئاگرە بۆزی .

٢٧- شێخ عەلی بالولی .

٢٨- خواجە عمر راسیم ئەفەندی .

٢٩- شێخ ئەحمەد قوستەمونی .

٣٠- شێخ حسین ئەفەندی .

٣١- شیخ جودت ئیبراهیم .

٣٢- شێخ محمد هەراتی .

٣٣- سەید ئەحمەد زیائودوینی گومەشخانی .

٣٤- عبیدالله ی کوڕی عبیدالله ی کوڕی سیبغەتولای بەسرا ١٢٢٨ك ١٨١٢ ز.

٣٥– ئەسعەد حەیدەری .موفتی حەنەفی لە بەغدا.

٣٦– ئیسماعیل شەروانی داغستانی .(٥٧)

مەنسوبەکانی مەولانا خالید:-

مـەولانا سـەرەرای خەلیفـە و لایـەنگرانی و کەسـانی تـر کـە زانیاریـان پـیّ هەبووە دیارە وەك ئەو هەموو خەلیفەی هەبووە . کۆمـەڵێك مەنـسوبی هـەبوە ،کە بێگومان دیارە ژمارەیان زۆر لە ژمارەی خەلیفەکانی زیاتر بووە .(٥٨)

وەك سەرچاوەکان باسی لێوە دەکەن لەوانە بە مـەولانا معجیـب بـوون و لـە زانایـانی ئـەو تێنویـشیان شـکاندوە ، بەهـەرحاڵ ئەمانـە نـاوی هەنـدێك لـە مەنسوبەکانی کورد و عەرەبن :—

١. شێخ یحیای مزوری .
٢. مەلا محمدی سەلیمی کوڕی مەلا یەحیا .
٣. مەلا ئەبو بکری کوچك مەلا باپیری مەلا ئەفەندی هەولێری .
٤. مەلا عبدالله ی ئامێدی .
٥. مەلا مستەفای هەولێری .
٦. سەید عبدالقادر بەرزەنجی مودەریس.
٧. سەید عبدالعزیز بەرزەنجی برای نەقیبی سلێمان.
٨. مەلا شێخ محمدی ڕۆژبەیانی .
٩. مەلا حسین پشدەری .
١٠. مەلا عومەری عەسکەری .

١١. مەلا عبدالكريم كوڕی شێخ عومەری مودەریس مزگەوتی گەورەی سلێمانی

١٢. داود پاشای والی بەغدا .

١٣. سەید عباللە ی داغستانی .

١٤. سەید مەحمەد كوڕی سلێمانی بەغدادی .

١٥. نەجیب پاشای والی شام .

١٦. سەید عبدالرزاق حەیدەری .

١٧. شێخ ئەبو الخیری دیار بەكری .

١٨. سەید محمد تاهیر ئەفەندی حسینی موفتی قودس .

١٩. سەید خەلیلی سەمین نەقیبی ئەشراف تەرابلوس شام .

٢٠. شێخ عومەری موجتەهیدی دیمەشقی .

٢١. سەید شێخ محمدی ئەبە قجەلی .

٢٢. عبداللە پاشای والی عەككا .

تەوەرەی سێ یەم :

- **بلأو بونەوەی تەریقەت .**
- **هەلوێستی بابانەکان .**
- **هەلوێستی دەولەتی عەسمانی .**

- بلأوبونەوەی تەریقەت :

سالأنی ١٨١١–١٨٢٠ ز بە پڕ بەرهەمترین ڕۆژانی ئەم ڕێبازە لە کوردستان دەژمێردرێن . ئەم ڕێبازە پشتیوانیەکی جەماوەری مایەی سەرسامی هەموو لێکۆلیارێکی مێژووی ئەم ولأتە بە دەست هێنا . سەبارەت ئەوەی کە بەردەوام ڕووبەڕووی دوژمنایەتی قەدەریەکان و ناوبەناو دوژمنایەتی میرانی بابان دەبووەوە . ژمارەیەکی زۆری خەلك بە گەڕانەوەی مەولانا لە سالی ١٨١١ دا بۆ سلێمانی هاتنە سەر ڕێبازەکەی بە تایبەت ئەو توێژە بازاریە ی کە هەلو مەرجی پڕ شەڕو شۆڕی میرنشین زیانی لە بەرژەوەندیەکان ئەدا .ئەوانەی بێ پەردە دوژمنایەتی ئەو دەربەگانەیان دەکرد . بۆیە خەلکەکە وەك بانگەوازێکی ڕزگارکەر بە پیریەوە چوون و پێشوازیان لە مەولانا کردوە بە تایبەتیش چینی جوتیاران و توێژی بازاری ، کە شەڕی خوێناوی بەردەوامی ناوچەکە ژیانی لێ شێواندوون وزیانی لە بەرژەوەندی و سەر و مالیان داوە .(٥٩)

بۆیە ڕێبازە تازەکە چوارچێوەیەکی وای بۆ ئەوان پێکهێنا کە گوزارشتی لەبەرژەوەندی هاوبەشیان کرد ، لەبەر ئەوە لە سەرەتاوە بە توندی

پشتگیریان کرد ، ئەمجا خەڵك بە کۆمەڵ هاتنە سەر تەریقەتەکە ، لە کاتێکدا بڵاو بونەوەشی بە تەنها لە کوردستاندا نەگیرساوە بەڵکو خەلیفەکانی مەولانا بە تورکیا و سوریا و فەلەستین و عیراق و داغستان و چەند ناوچەیەکی دیکەدا بڵاوبوونەوە، ژمارەی خەلیفەکانی کورد لە (٣٤) خەلیفە و هی بێگانەکانیش (٢٣) خەلیفە ئەدا .(٦٠)

بە قسەی ریچ ساڵی ١٨٢٠ (١٢) هەزار موریدی لە وڵاتانی عەرەب و تورکیا و سەریە تەریقەتەکەی لە هەموو وڵاتاندا بە (٢٠) هەزار کەس داناوە.(٦١)

ئەمە ژمارەیەکی گەورەیە ئەگەر لەگەڵ ژمارەی موریدانی ئەو ڕێبازە سۆفیانەی دیکەدا بەراورد بکەین کە چەندین سەدە لە وڵاتە موسڵمانەکاندا هەڵیان کردبوو . ئەو موریدانەش کە ڕێ و ڕسمی زیکر و خواپاراستنیان بە پێ ی ڕێبازی نەقشەبەندی بەجێ نەدەهێنا بەڵام وا خۆیان دەردەخست کە سەر بە ڕێبازەکە و شێخەکەین دەخرێنە پاڵ ئەوانە کە ئەو ڕێ و ڕەسمەیان بە جێ دەهێنا ، ژمارەی ئەوانیش وەك دەردەکەوێت کەم نەبوو .

دەست ڕۆیی مەولانا لە ناو کوردا گەیشتە ئاستێك کە بە عبدالقادری گەیلانیان دەچواند و قسەکانیان بە فەرموودەی پێغەمبەران یان بە خاوەن سەرچاوەیەکی خواوەندانە دەنا ، میری بابانیش کە ماوەیەك هەوڵیان دا دەستە مۆی بکەن ، ئەم دادەنیشت و ئەوانیش لە بەردەمیدا ڕادەوەستان تاقەلیانەکەی بۆ تێ بکەن .(٦٢)

مەسەلەکە وای لێ هات مەولانا خالید بروانێتە ئەو گیر و گرفتە سیاسیانەش کە لە ناو ئەندامانی بنەماڵەی حوکمداری میرنشیندا دەقەومان . ساڵی ١٨١٦

مەحمود پاشای میری بابان مزگەوتێکی بۆ دروست کرد کە تا ئـەمڕۆ بـە نـاوی خانەقای مەولانا ناسراوە .(٦٣)

هۆی تـری زوو بڵاوبونـەوەی تەریقـەتی نەقشەبەندی ئەوەیـە کـە تەریقـەی قادری وەکو تەریقەیەکی زاڵ ونوێنەری فیکری ئاینی باو بوو ، بـوو بەبەشـتێك لـە سیـستەمی دەسـەڵاتداریەتی بابـان و پـشتیوانی و پـشتگیری ڕژێمەکـەی دەکرد لە کاتێکدا لە کۆمەڵگا گۆڕانکاری قـووڵ ڕوویـدابوو توێـژی کۆمەڵایـەتی نوێ سەریانهەڵدا بـوو وناکۆکیـان لەگـەڵ سیـستەمی کۆنـدا کاکڵـەی کردبـوو و تەریقـەی نەقـشەبەندیش وەکـو ڕێبـاز و هێزێکـی بـەر هەسـتکار بـەرەو ڕووی سیستەمی سیاسی – ئایینی بابـان بـووە و بۆیـە ئاسـاییە ئەگـەر خەڵکەکـەی ڕووی تێ بکات جگە لەوە مـەولانا خالیـد تـەنها پیـاوێکی ئـاینی نـەبوو بـەڵکو بەهەمان وادەش دونیایی بووە لە کاتی ئیجازە وەرگرتنی مەولانا خالید لە شـا عبداللە دەهلەوی لە هیندستان داوا داخوازی (دین و دونیا) بـووە . شـا عبـداللە پێ گوتوە برۆ ئەوا هـەموو دایتـێ لـەم ڕووە شـەوە مـەولانا خالیـد چـوار ژنـی هێناوە دوانیان بۆ مەبەستی سیاسی بووە .(٦٤)

ئەوەی هەوڵێدا بێ لێکدانەوەیەکی زانستی بۆ بڵاوبونەوەی خێرایـی ڕێبـازی نەقشەبەندی لە کوردستاندا بەرچاو بخات ڤارتن برۆنسنە کە هۆیەکەی داوەتـە پاڵ جیاوازی لە ڕێبازی قادری و بارودۆخی کۆمەڵایەتی سیاسی کوردستان لـە سەرەتای سەدەی نۆزدەهەمـدا . نـاوبراو سـەبارەت بـە خـاڵی یەکـەم لـەوەوە دواوە کە لایەنی گیانی لە لای نەقشەبەندیەکان لە چاو قادریەکاندا ڕەسـەنترە و ڕێبازەکەی لە توکمەی و ڕێکخستن دا وردەکاری تێدایە کە ڕێبازی قـادری لێ ی بێ بەشە ، پەیوەندی هەرسێ ڕێبازی نەقشەبەندی لە هی قادریەکان توند و

تۆڵ تره .(٦٥) سەبارەت بە هۆی دووەمینیان وای بۆ چووە کە کوردستان لە قۆناغی راپەرینی دژ بە عسمانییەکان دەژیا وگوشاری بەرژەوەندی بە ئیمپریالستەکان ملی بۆ ناوچەکە دەنا . بۆیە شتێکی سروشتی بوو کە رێبازێکی وا برەو بسەنێ کە شێخەکانی دژایەتی ئاینی مەسیحی و بێگانە دەکەن .(٦٦)

بەڵگە لەسەر ناحەزی شێخانی نەقشەبەندی لە عوسمانیەکان زۆرن .خێڵکانیش لەبەر ئەوەی هاتنە سەر ئەم تەریقەتە چونکە دەسەڵات و پەیوەندی کۆمەڵایەتی وئابوریان لە لایەن بابی عالی یەوە تووشی مەترسی ببوو . تەنانەت خۆشی وتبووی کە لە خولیاکانی شێخ خالید دەترسیێ کە گوایە دەشیێ ئینگلیز پاڵپشتی ئەو بن . ئەوەی کە یەکێ لە هۆکانی سەرکەوتنی بزوتنەوەکە دژایەتی کردنی مەسیحیەت و بێگانە بن ناچیێ لێکدانەوەیەکی راست بێ چونکە ئەو ناوچەی رێبازی نەقشەبەندی تیادا بڵاوبوەوە هێشتا بەر شاڵاوی مژدە بەرە مەسیحیەکان نەکەوتبوو ، بۆ نمونە سلێمانی هیچ کەنیسەیەکی لێ نەبوو ژمارەی جولەکەکانیش زۆر لە ژمارەی مەسیحیان زۆر تر بوو ، بێ لەوە ، بزووتنەوەکە بەرهەڵسکارانی حکومەتی بابان و شێخانی قادری و بەرهەڵستکاری حوکمی عوسمانێتی گرتبووە خۆ (٦٧).

ریچ لە کتێبەکەیدا دڵبەندیەکی ئاشکرایی دەرهەق بە مەولانا نیشان داوە کە پەیوەندی بە کۆمپانیای هیندی رۆژ هەڵاتەوە هەیە .(٦٨)

بە هەر حاڵ لێهاتوویی و زیرەکی مەولانا کەسایەتی بەهێزی شێخی تەریقەت بەرهەڵستیەکی (دینی) کە دووچاری رێبازی نەقشەبەندی بوو هۆیەکی یارمەتی

دەر بوو بۆ پەرەسەندنی ناوبانگ و جەماوەریەتی تەریقەتەکە ، بە تایبەتی لە کوردستانی عێراقدا .

هەڵوێستی بابانەکان :-

حوکمدارانی بابان هەر تەماشا کەری ئەو ململانێ یەی ناو پایتەخت نەبوون بەڵکو پەیرەوی سیاسەتێکیان کرد کە ئەگەر لە هەڵوێستی جۆر بە جۆری ساڵانەی ١٨١١ – ١٨٢٠ ز و لەوەبەدوایان ورد ببنەوە دەتوانین هێڵە گشتیەکان بناسینەوە ، ،دوو میر لەو قۆناغەدا حوکمداری میرنشیان کرد ،عبدالرحمن پاشا و مەحمود پاشای کوڕی ، سیاسەتی یەکەمیان مەودای بە پەلهاویشتنی هیچ بزووتنەوەیەکی کۆمەڵایەتی یا ئاینی لە میرنشیندا نەدەدا ، ئەگەر ملکەچی دەسەڵاتی خۆی نەبوایە ، بۆیە مەولانا پاش هاتنەوەی لە بەغدا لە ساڵی ١٨١١دا ،نەیتوانی لە چەند مانگێك بەولاوە بمێنێتەوە ، چونکە کاتێك عبدالرحمن پاشا هەستی کرد بۆ یەکبونی میرنشین جێ ی مەترسیە ، ناچاری کرد بە جێ ی بهێڵێ ، بێ لەوە کەوتە چەساندنەوەی دەست وپەیوەندەکانیشی لە شاردا ، وەك ئەوەی لە نامەی نێرداوی مەولانا دا بۆ هەندێك لەو بابانیانە کە پەیوەندی دۆستایەتیان لەگەڵ نەبڕیبون دەردەکەوێ . لە کاتێك دا سیاسەتی کوڕەکەی بەوە جیا دەکرێتەوە کە هەوڵی داوە بە نەرم ونیانیەکی زیاتر و زیرەکانە ترەوە شێخی تەریقەتەکە و پاشتر شوێنکەوتوانی بخاتە ژێر رکێفی خۆی .(٦٩)

مەحمود پاشا کە هاتە سەر تەختی حوکمداری ، سەفەری بۆ بەغدا کرد تا پەیوەندی لەگەڵ دا بمەزرێنێتەوە چونکە ئەو پەیوەندیە لە ئاخر و ئۆخری

حوکمداری باوکیدا پچرا بوو ،لەم سەفەرە دا دەست وداوێنی مەولانا بوو تا سلێمانی بگەڕێتەوە ، ئەویش ڕازی بوو ، پاشا چەند پارچە زەویەکی کشتوکالی و گوند و ژمارەیەك باخی بۆ خەرجی قوتابیان و موریدانی کرد بە وەقفی ئەو مزگەوتەی بۆ مەولانا بنیادنا ، ئەم سیاسەتە تا ڕادەیەك سەری گرت چونکە گەلێك لە لایەنگرانی مەولانا کە دوژمنایەتی پاشاکانی بابانیان دەکرد بێنە کنیەوە .(٧٠) بۆچونی باوی ناو حکومەتی بابان مەولانەیان بە پیاوی عوسمانیەکان دادەنا ، کەواتە ئەو بۆ میرنشین جێ ی مەترسیە ، پەیوەندی بابان بە عوسمانیەکانەوە بەسەر نەقشەبەندیەکاندا شکایەوە ، ئەو دوو جارەی مەولانەیان تیادا شار بەدەر کرد پەیوەندی بە عوسمانیەکانەوە شلۆق بوو ، کاتێك لە ساڵی ١٨١٣-١٨٢٢ دا داوایان لە مەولانا کرد بۆ شارەکەی بێتەوە ئەم پەیوەندیانە روو لە باشی کرد ، دەتوانین نامەکەی مەولانا بۆ والی بەغدا بکەینە بەڵگەیەك لەسەر ئەو ڕێز و حورمەتەی کە لە نێو بابانەکان هەبوو لە هەندێ قۆناغدا بە هۆیەوە یەکێك لەو فاکتەرانەش بزانین کە وایان کردووە بابانەکان گومان لە عوسمان چیەتی بکەن . مەحمود پاشای میری میرانی بابان و عبداللە پاشای مامی و عوسمان بەگی برای و قازی و زۆربەی دەست و پێوەند و پیاو ماقوڵەکانیان داوەت کرد ، پاشان یەك لە دوای یەك قسەمان لەگەڵیان کرد بە پشتیوانی خودای گەورە دڵ و دەرونیان پر لە وەعز و گیرفان و قۆڵی جلەکانیان لە گەوهەرەی لە بز ، تا لە دوایدا ملیان نا و گوێرایەڵ بوون ، ئەوەیان لە خۆیان ڕاماڵی کە بەدرێژایی ساڵان لە ناخیان پەنگی خواردبووەوە لە ئاکامدا پاشگەز بوونەوە ئینجا کۆرێکمان بۆ بەستن و ئەو پەری توند و تیژیمان لەگەڵ دا نواندن ، ڕێگای فر و فێڵمان لێ

گرتن و هەڕەشەمان لێ کردن هەوڵماندا مەحمود پاشا مەحکم وسوێند بدەین و لەم بارەیەوە بەڵێن و پەیمانی سەبارەت بە پەیوەندی نەکردن بە فارسەکانەوداه .(٧١)

هەموو کوششەکانی بابانەکان بۆ کونترۆڵ کردنی بزوتنەوەکە سەری نەگرت ، شتێکی پێچەوانەی ئەمە مومکین نەبوو بێتە دی ، چونکە زۆربەی نەقشبەندیەکان لەوانە مەولانا دژایەتی حوکمی بابانەکانیان دەکرد ، کاتێك پەیوەندی نێوان بابانەکان و عوسمانیەکان ڕووی لە ساردی کرد و ململانێی قادری – نەقشەبەندی ئەوەندە توند و تیژ بوو کە دەبوایە پاشای بابان هەڵوێست لە مەسەلەی نەقشەبەندیەکان وەربگرێت ، ملی نا و هەڵوێستی وەرنەگرت ، کلۆدیۆس جیمس ریچ کە لە ١٨٢٠ لە سلێمانی بووە ، نوسویەتی ((ئەم بەیانی شێخ خالیدی گەورە هەلآت سەرباری ناکافلیّ و نهێنیبەری هەلآتنەکە ، هەرچوار ژنەکەشی لەگەڵ خۆیدا برد ، هێشتا نازانین ڕووی لە کویّ کردووە ، چەند ڕۆژێك لەمەو بەر کوردەکان لە کەسێکی لە عبدالقادر (مەبەستی شێخ عبدالقادر گەیلانی یە) پایە بەرز تریان دادەنا پاشان کە عادەتی وابوو کەئەم دادەنیشت ئەو لەبەردەمیدا رادەوەستاقلیانەکەی بۆ تێ دەکرد، کەچی ئەمرۆ پیّ ی دەڵێن کافرو گەلێك قسە و قسەلۆك لەسەر ڕوح زل و خراپەکاری دەگێرنەوە ، باسی ئەوەش دەکەن چۆن مردنی کوڕی پاشا دەسەلآتی لە دەست دا ، چونکە لافی ئەوەی لیّ دەداکە گوایە دەتوانیّ لەمردن رزگاری بکات)) .(٧٢)

هۆی هەلآتنەکەی بە چەندین شێوەی جوراو جۆر باس دەکرێت ، هەندێك دەڵێن ئاژاوەی لە نێو پاشا و براکانیەوە نایەوە پاشاش ویستی ڕوبەڕویان

بکاتەوە . هەندێکیش بۆ ئەوە دەچن کە مەولانا بناغەی ڕێبازێکی ئاینی تازەی دادەنا و دەیویست خۆی بکاتە سەرگەورەی ئاینی و دنیای وڵات . ئەوانە بە بێ چەند و چۆنی شێخ خالیدیان بەشتی وا تاوان بارکردوە کە نەی کردبوو . تێکرای زاناکان و سەیدەکان لە سەروشیانەوە شێخ مارف ڕقیان لە شێخ خالید بوو کە تا دوێنی پاشەکشەی پێ کردبوون .(٧٣)

ئەم هەڵاتنە زەبرێکی گورجبڕی لە ڕێبازی نەقشە بەندی لە شاری سلێمانی وەشاند ئیتر مەیدان بە تەواوی بۆ قادریەکان چۆل بوو ، و ئاساواری ئەم مەسەلەیە دواتر دەرکەوت .

هەڵوێستی دەوڵەتی عوسمانی :-

عوسمانیەکان سیاسەتی خۆیانیان بەرامبەر بە ڕێبازی نەقشەبەندی لە سەر دوو بنچینە هەڵنا :

١- نەخشی بزوتنەوەکە لە نێو میرنشینی باباندا .

٢- دەست ڕۆیی لە سەرتاسەری خاکی دەوڵەتی عوسمانی .

سەعید پاشای والی بەغدا داود پاشای جێنشینی لە سەرەتای پەیدا بوونی تەریقەتەکەدا باوەڕیان پێ هێنا ، مەبەستیان ئەوە بوو کۆنترۆڵی بزووتنەوەکە بکەن بۆ بێ هێز کردنی میرنشینی بابانیش کەڵکی لێ وەربگرن .(٧٤)

کاتێك سوڵتانی عوسمانی لە ساڵی ١٨٨١ دا ئەوەی بۆ والی بەغدا درکاند کە شتی وا نی یە . ئەمجا شێخولئیسلام زەکی زادە مستەفای عاسم هاتە سەر تەریقەتەکە ، مادامێکی ڕێبازەکە سودی بۆ پارچە پارچەی و بێ هێز کردنی میرنشین هەبوو ، سیاسەتی عوسمانیانەی بەغدا لە کوردستاندا پشتگیری کرد

و ڕێگای بۆ کردەوە تا ئیش لە ناوچەیکانی دیکە بکات ، بەڵام هەرکە ئەم دەورە دوای هات سیاسەتی عوسمانیەکان لە پشتیوانیەوە بۆ چەوساندنەوە و سەرکوت کردن گۆڕا ، چونکە دەسەلأتدارانی تورک زانیان شێخ خالید و موریدەکانی نابنە داردەستێك کە بەکاری بێنن ، ساڵی ١٨٢٠ والی بەغدا ئەم شێخەی ناچار کرد بەغدا بەجێ بهێلێ ، لە هەموو ناوچەکانیش کەوتنە تەنگ پێ هەڵچنین و لە نزیکەوەش جولانەوە و پەیوەندیەکانیان لە سوریا لە بەر چاو گرتبوو ، دوای جێهێشتنی بەغدا لەوێ گیرسایەوە و هەر لەوێش مرد (٧٥).

بەلأم دەولەتی عوسمانی هەر بەمە نەوەستا بەلکو چاودێریەکی توندی لەسەر مەولانا و خەلیفەکانی دانا چونکە لەوە دەترسا کەوا دەست لە کاروباری ڕامیاری وەربدات . سەرەڕای ئەوەش کە مەولانا و خەلیفەکانی دڵنیا بوون کەوا دورن لە کێشەی سیاسی کە چی هێشتا دڵیان بەمە دا نەکەوت و هەندێ لە نەقشەبەندیە بەناو بانگەکان ئەستەمبۆلیان نەفی کرد .(٧٦)

ساڵی ١٨٢٦ چەوساندنەوەی تورکەکان بۆ موریدەکانی شێخ خالید و نەقشەبەندیەکان شێوازێکی فەرمی وەرگرت ئەویش بەدەرکردنی فەمانێك لە سوڵتان مەحمودی دووەم کاریگەری و شوێنەوارێکی زۆریان لەسەر بارو دۆخی سیاسی کوردستان بەجێ هێشت ، ئەوە بوو لە ئەنجامی چەوساندنەوەی فەرمی ئاشکرای دەسەلأتدارانی تورك زۆر لەو نەقشەبەندیانە چالاکیەکانی خۆیان گواستەوە بۆ ناوچەی شاخاویەکان کە لەوێ حاکمی بەهێزی کورد هەبوون دەیانتوانی بیان پارێزن .(٧٧)

کاتێك توێژی بازاری و ژمارەیەك لە خەلیفە نوێنەرایەتیان دەکرد لە گەلێك نامەیدا ئەوەمان دەستگیر دەبێ کە هەندێك لایەنگری بە توندی پەرەیان بە بیری بەرەنگاری کردنی حوکمی بابان و شێخانی قادری داوە ، کەچی مەولانا تێکۆشاوە قایلیان بکات .(٧٨)

پێش ئەو مێژووە ناکۆکیەکی ئاینی وا لە کوردستاندا ڕووی نەداوە کە قەوارە و ئاستی ناکۆکی قادری نەقشەبەندی هەبوو بێ مێشتا ڕەنگدانەوەی ئەم ناکۆکیە لە پەیوەندی هەردو ڕێبازدا تا ئەمڕۆ دیارە گرنگترین هۆ کە وای کرد ڕێبازی نەقشەبەندی نەتوانێ هەندێك ئامانجی خۆی لە چوارچێوەی دەوڵەتی عوسمانیدا جێ بە جێ بکات . سیاسەتی ناوەند بەهێز کردنی بوو کە سوڵتان مەحمودی دووەم پەیرەوی کردوە بە دەست وەشاندن لە یەك لە دوای یەکی ڕێبازە سۆفیەکانی دوایی هات دەتوانین لە کۆتایی دا بڵێین بەگشتی هەڵوێستی عوسمانیەکان بەرامبەر بە نەقشەبەندیکان وەمەولانا خراپ بوو .

دەرئە نجام :

لەم لێکۆڵینەوە بۆمان دەرکەوت کە:

١- (مەولانا خالید کوڕی ئەحمەد کوڕی حسێن) ، لە تیرەی جافی میکائیلە لە ساڵی ١١٩٣ز لە ناوچەی قەرەداغ لە دایك بووە ، لای گەورە زاناکانی ئەوسای کوردستان خوێندویەتی و پلەیەکی چاکی لە زانستەکان بەدەست هێناوە ، لە دوایدا چووەتە حەج و پاشان چووە بۆ هیندستان لەوێ ڕێبازی نەقشبەندی وەرگرتووە یەکەم کەسە کە ئەم ڕێبازەی لە کوردستانی خوارو بڵاوکردبێتەوە و بە نوێ کەرەوەی ئەم ڕێبازە دا ئەنرێت و سەرۆکی تەریقەتی نەقشەبەندی بووە ، زانایەکی پایەبەرز و مامۆستایەکی لێهاتوو شاعیرێکی بە ناوبانگ و ناودارە ، دیوانی شیعری کوردی و فارسی چاپ کراوە بەناوی دیوانی مەولانا خالید ، و چەندین بەرهەمی تر لە زانستە جیا جیاکان ئایین هەیە ، و لەشاری دیمەشقی سوریا کۆچی دوایی کردوە .

لەم لێکۆڵینەوەیە بۆمان ڕوون دەبێتەوە کە مەولانا خالید پلە و پایەکی بەرزی هەبووە لە ناو خەڵك بەگشتی و میرانی بابان بە تایبەتی ، بۆ نمونە لەکاتی گەڕانەوەی لە هیندەوە بۆ کوردستان پێشوازیەکی گەرمیان لێکرد ، یان کاتێ لە بەغدا بوو میر مەحمودی میری بابان خۆی لە بەغدا داوای لێکرد بگەڕێتەوە بۆ کوردستان و خانەقا و مزگەوتی بۆ دروست کرد زەوی و زاری زۆری لەسەر وەقف کرد جگە لەمە زۆرجاری تر ڕاوێژی پێکراوە بۆ کاروبارەکانی وڵات و هەر لە لایەن خودی مەولاناوە بۆ ئاشت کردنەوەی نێوان میرانی بابان هەوڵی داوە و سوێندیان لە لا خواردوە بۆ ئەوەی خیانەت لەگەڵ یەکتر نەکەن و لە نێو خەڵکیش بەئەوپەڕی ڕێزەوە سەیریان دەکرد لە ڕێزی

(شێخ عبدالقادر گەیلانی) دایان دەنا ، و جاری واش بووە لە لایەن هەندێك لە میرانی بابانەوە نێوانیان ناخۆش بووە و لەبەریان ڕاکردوە چووە بۆ بەغدا و لەگەڵ ڕێبازی قادری ناکۆکی هەبوە وهەردەم هەوڵی داوە بە پێ ی سەرچاوە مێژوییەکان کە دەڵێن خودی شێخ مەعروفی نۆدەی و موریدەکانی هەوڵیان داوە بۆ لەکەداری کردنی پایەی مەولانا خالید.

مەولانا خالید دوای گەڕانەوەی بۆ سلێمانی لە ماوەیکی کورت دانا و ناوبانگی نەك سنوری میرنشینی بابان بەڵکو بەغدا و شام وئەستەنبولیشی گرتەوە لەهەموو لایەك خەڵك ڕووی تێدەکەن بۆ تەریقەت و ئیرشاد و بۆیە هەر لە ماوەیکی کورت توانی جێگای خۆی لە ناو دڵ و دەروونی هەزارەها ڕێبواران بکاتەوە وچوارچێوەی سنوری تەسکی سلێمانی بپچڕێنێ و نیوەی یەکەمی سەدەی سیانزەی کۆچی مەولانا خالیدی نەقشەبەندی بە نوێکەرەوەی ئەم سەدەیە دادەنرێت .

بۆمان دەردەکەوێت لەم لێکۆڵینەوەیە کە عوسمانیەکان لە سەرەتا هەڵوێستی باشیان هەبووە لەگەڵ مەولانا خالید ، بۆ نموونە سەعید پاشا و داود پاشا هاتنی خۆیان بۆ سەر ڕێبازی نەقشەبەندی ڕاگەیاند بەڵام لە دوایدا بۆیان دەرکەوت کە مەولانا خالید نابێتە داردەستێك بۆ هینانەدی ئاواتەکانیان بۆیە دەوڵەتی عوسمانی هەڵسا بە ئازاردانی مەولانا خالید و موریدەکانی و دەستی کرد بە دەرکردنی بریارێك بۆ سەرانی تەریقەتی نەقشەبەندی بۆ نەفی کردنیان لە ئیستەمبولەوە بۆ ناوچەکانی تر.

بە شێوەیەکی گشتی مەولانا خالید دژی هەموو دەسەلاتێکی زۆردارانە بووە کە دژی خەڵکی هەژار و بێ تاوان بووە .

پەراوێز و سەرچاوەکان

(١) ژمارەیەك نوسەرو هونەرمەند ،یادی (٢٠٠) ساڵەی شاری سلێمانی ، ، سلێمانی ٢٠٠٣ ، ل ٢٨.

(٢) ملا عبدالكريم مدريس ،یادی مەردان ،بەرگی یەکەم ، بەغدا ،١٩٧٩ ،ل٧

(٣) خالید شارەزووری نەقشبەندی ،عەقیدەی ئیمان ،ئاشنا کردن ولێکۆڵینەوەی بابی لالۆ کمال ڕۆوف محمد ، ،هەولێر ،٢٠٠٤ ،ل٧٥ .

(٤) عباس العزاوی ،الشهرزور السليمانيه (اللواو المدينه) ،الاولى ،بغداد ،٢٠٠٥ ،ص٢٧٥ .

(٥) ملا عبدالكريم مدريس .س ـ پ ، ل٧.

(٦) ملا عبدالكريم مدريس .س ـ پ ، ل٧.

(٧) مەحەمەد ئەمین زەکی بەك ، مشاهیر الكرد والكردستان ، الجزء الاول ، ، بغداد ،١٩٤٥ ،ص١٩١ ،(حامد) حاجی شێخ حامد حیسامی ، یادی شاعیرانی کورد ، یەکەم ، تاران ، ١٣٨٢ ل٦٥ ، ملا عبدالكريم مدرس ، هـ _ س_ ب ،ل٨ .

(٨) عباس العزاوی ، المصدر السابق ، ص٢٧٥ .

(٩) ڕۆڤار : بڵاوکراوەیەکی ڕۆشەنبیریە هەر ژمارەی تایبەتە بە نووسەرێك ، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم هەردوو مانگ جارێك دەری دەکات ،ژمارە ١٢، .

(١٠) ملا عبدالكريم مدريس .س ـ پ ، ل٨.

(١١) ملا عبدالكريم مدريس .س ــ پ ، ل٩.

(١٢) ملا عبدالكريم مدريس ، علماؤنا في خدمه العلم والدين ، الطبعة الاولى ، بغداد ،١٩٨٣ ، ص٢٧٥ .

(١٣) زيارەت گوندێکە لە نزيك هاوينەهەواری سەلاحەددين ولە سەروی شەقلاوە ، مەلا تانی بە مەلا زادە ناوی درکردووە .

(١٤) ئەم زاتە محمدی کوڕی ئادەمی کوڕی عبدالله لە دەورە و بەری ١٧٤٧ ز لە گوندی (روستێ) ناوچەی باڵەك لە دايك بووە سەر هۆزی باڵەکە و يەکێك لە زانا پايە بەرزەکانی سەردەمی خۆی و چەندين نوسراوی هەيە .

(١٥) مەحەمەد ئەمين زەکی بەك ، المصدر السابق . ص١٩١.

(١٦) ملا عبدالكريم مدريس .س ــ پ ، ل١٠ .

(١٧) مەولانا خاليد ، ديوانی رۆحی مەولانا خاليد ، و_ پيرەمێرد ، پێداچونەوەی مەحمود ئەحمەد مەحەمەد ، يەکەم ، بغداد ، ١٩٨٧ ،ل ٢٠ .

(١٨) صديق صفی زادە (بۆرەکەيی) مێژووی وێژەيی کوردی ، يەکەم ، جهر تبرێز ١٣٧٥ ، ل ٤٧٢ .

(١٩) محمد صالح ابراهيم ، گەنجينەی فەرهەنگ و زانست ، مهارت ، شهران ١٣٦٤ ، ل ٣٢ .

(٢٠) خاليد شارەزووری نەقشەبەندی . هـ، س، ب ، ل ٧٧ .

(٢١) عبدالكريم محمد المدرس ، المصدر السابق ، ص ١٨٦ .

(٢٢) ملا عبدالكريم مدريس ، المصدر السابق ص ١٨٦.

(٢٣) محمد صالح صديق ، هـ، س،ب،ل٣٢ .

(٢٤) محمد صالح صديق ، هـ، س،ب،ل٣٢,٣٢.

(٢٥) ملا عبدالكريم مدريس .هـ س ، پ ، ل ٣٨ .

(٢٦) عباس العزاوي ، المصدر السابق ، ص ، ٧٠١

(٢٧) ملا عبدالكريم مدريس .هـ س ، پ ، ل ٣١ .

(٢٨) محمد احمد درنقيـه ، الگريقـه النقشبنديه واعلامهـا ، جـروس بـرس . ١٩٨٧ ،ص٨١ .

(٢٩) مەحەمەد ئەمین زەكـی بـەك ، بـەرگی سـێ یـەم ، سـلێمانی ، ٢٠٠٥ ، ل١٦٤ .

(٣٠) مەولانا خالید شارەزوری نەقشبەندی ، هـ ، س، ب، ل ٧٧_٧٨ .

(٣١) ملا عبدالكريم مدريس .هـ س ، پ ، ل ٣٥ .

(٣٢) محمد صالح ابراهيم ، هـ،س،ب،ل٣٨ .

(٣٣) مەحەمەد ئەمین زەكی بەك ، م.س.ص١٩١ .

(٣٤) محمد الخال ، الشيخ النوديهى البرزنجي ، بغداد ، ١٩٦٧ ، ص٤١ .

(٣٥) ملا عبدالكريم مدريس .هـ س ، پ ، ل ٤١ .

(٣٦) ملا عبدالكريم مدريس .هـ س ، پ ، ل٤١ .

(٣٧) دیڤد مەكرادل ، مێژووی هلاوچەرخی كورد ، و ، ئەبو بـەكر خۆشـناو ، چ دووەم ، هەولێر ٢٠٠٥ ،ل ٩٤ .

(٣٨) كلوديوس جيمس ريچ ، گەشـتنامەی ریـچ بـۆ كوردسـتان . ١٨٢٠ ، و. محمد حەجە باقی ، هەولێر ،٢٠٠٢ ل ١٥ .

(٣٩) كلوديوس جيمس ريچ ، هـ ،س ،ب ،ل٢٨٨_٢٨٩ .

(٤٠) كلوديوس جيمس ريچ ، هـ ،س ،ب ،ل٢٨٩ .

(٤١) ملا عبدالكريم مدريس .هـ س ، پ ، ل٤٧ .

(٤٢) ملا عبدالكريم مدريس .هـ س ، پ ، ل ٥٠ .

(٤٣) محمد ئەحمەد دریقە ، م،س،ص،٨٢ .

(٤٤) صدیق صفی زادە (بورەکۆی) هـ،س،ب،ل٤٧٢ .

(٤٥) مەولانا خالید شارەزوری نەقشبەندی ، هـ ، س، ب، ل ٦٨ .

(٤٦) مەحەمەد ئەمین زەکی بەك ، م.س.ص١٩٢ .

(٤٧) ملا عبدالكريم مدريس .هـ س ، پ ، ل ٥٦ .

(٥٧) مەولانا خالید ، دیوانی رۆحی مـەولانا ، پیرەمێـرد ،بغـداد ،١٩٨٧ ،ل .١٧٧

(٥٨) کلودیوس جیمس ریچ ، هـ ،س ،ب ،ل١٦ .

(٥٩) محمد ئەحمەد دریقە ، م،س،ص،٨٨ .

(٦٠) محمـد رسـول هـاوار ، شـێخ محمـود قارەمـان ، دەوڵەتەکـەی خـواروی کوردستان ، بەرگی یەکەم ،ل ٧٧ .

(٦١) ابـراهیم احمـد شـوان ،سـۆفیگەری شـیعری ئـاینی و سۆفـسیگەری لـە شیعرە کوردیەکانی موسویدا ،یەکەم ، هەولێر ،٢٠٠١ ، ل٨١ .

(٦٢) کلودیوس جیمس ریچ ، هـ ،س ،ب ،ل١٤٢ .

(٦٣) کلودیوس جیمس ریچ ، هـ ،س ،ب ،ل١٤ .

(٦٥) یاداشتەکانی شێخ رۆوفی شـێخ محمـود ،لـە شـێخ محمـودی قارەمـان .بەرگی یەکەم ،محمد رسول هاوار ،ل ١٢٤ وەرگیراو .

(٦٦) عبدالرحمن بیلاف بەرزەنجی ، تەریقەتی نەقشەبەندی ، بەرگی یەکـەم ، یەکەم ، هەولێر .٢٠٠٢ ل١٥٤ _ ١٥٥ .

(٦٧) کلودیوس جیمس ریچ ، هـ ،س ،ب ،ل١٦ .

(٦٨) یادی نەمران ،ھ،س،ب،ل٩٦ . شیروان شارێکە لە نزیك باکۆی پایتەختی ئازەربایجانی سۆڤیەتی جاران .

(٦٩) کلودیوس جیمس ریچ ، ھ ،س ،ب ،ل١٤ .

(٧٠) ملا عبدالکریم مدریس .ھ س ، پ ، ل ٨٣ _ ٨٦ .

(٧١) عباس العزاوی ، المصدر السابق ، ص ٧١٩ .ئاشکرایە جیاوازی هەردوو ژمارەکە زۆرە بەلاّم ریچ بەس باسی کوردستان وتورکیا چونکە خۆی لە کوردستان بوو بەلاّم عزاوی مەبەستی هەموو ولاّتانە .

(٧٢) کلودیوس جیمس ریچ ، ھ ،س ،ب ،ل١٤ .

(٧٣) ژمارەیەك نوسەر و هونەرمەند ، یادی دووسەد ساڵەی شاری سلێمانی ،٢٠٠٣،ل٢٩ .

(٧٤) (شاد میران)،رەوشتی ئاینی و نەتەوەیی لە کوردستاندا ، کوردستان ،٢٠٠٠ ل٦١ .

(٧٥) von businesses .m.m , agha ,shailh and political organization of Kurdistan ,Amsterdam, 1978 ,p.p 287 -5 .

(٧٦) Edmond –c-j- Kurds, yirk sand barbs , London ,1957. p.7.7

(٧٧) رۆڤار : بلاّوکراوەیەکی ڕۆشنبیریە ،دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم دوو مانگ جارێك دەری دەکات .

(٧٨) کلودیوس جیمس ریچ ، ھ ،س ،ب ،ل١١ .

هەڵوێستی نوری سەعید بەرامبەر بە راپەڕینی بارزانی ١٩٤٣ -١٩٤٥

موحسین مامل محەمەد

دوای ئەوەی بارزانیەکان لە ئەنجامی راپەڕینی یەکەمی بارزان ڕەوانەی (ئەدرنە)* کران لە ساڵی ١٩٣٢ ، ئەوەبوو حکومەتی تورکیا توانی حکومەتی عێراقی رازی بکات بۆ لێبوردن لە بارزانی یەکان و گەڕانەوەیان [1]. ئەوەبوو شێخ ئەحمەدو مەلا مستەفاو ٩٠ لە هاورێکانی گەڕانەوە موصل ، وە لەوێش متصرفی موصل** وەکو تاوانبار مامەڵەی لە گەڵ کردن و ڕەوانەی ناصریەی کردن ، دواتریش لە وێشەوە ڕەوانەی سلێمانی کران ، وەکاتێك لە سلێمانی بوون ، لە ژیانێکی زۆر ناخۆش دابوون بە تایبەتی دوور لە ناوچەکانی خۆیان ، وە لە نێوان سالانی ١٩٤٠ – ١٩٤٢ ناخۆشترین ژیانیان لە وێ بەسەربرد بە تایبەتی لە ئەنجامی خراپی مامەڵە کردنی موتوسەریفی سلێمانی کە ئەو کات مستەفا قەرەداغی بوو کە هەڵسا بەبڕینی ئەو یارمەتیەی کە حکومەت بۆ بارزانی یەکانی دابین کردبوو هەروەها لە لایەکی تر خەڵکی سلێمانیشی ئاگادارکردبووەوە لە یارمەتی نەدانی بارزانی یەکان [2]. ئەوەبوو لە ئەنجامی ئەو هۆکارانە بارزانی بڕیاری دا کە لە سلێمانیەوە بگەڕێتەوە ناوچەی بارزان .

دوای گەیشتنەوەی بارزانی بۆ ناوچەکانی بارزان ژمارەیەکی زۆر لە شۆڕشگێڕان هاتنە ڕیزیەوە ، هەرچەندە لە سەرەتادا بارزانی نیازی شەڕکردنی

نەبوو بەڵكو بەردەوام دەیویست لە ڕێگای ئاشتی كێشەكان چارەسەر بكات بەڵام كاتێك حكومەت وپەنای بردە بەر كاری سەربازی لێرەدا مستەفا بارزانیش ناچاربوو كە كێشەكان لە ڕێگای سەربازی یەكلابكاتەوە[٣]. ئەوەبوو لە سەرەتا بارزانی هەڵسا بە داماڵینی چەك لە بنكەكانی پۆلیس لێرەدا چەند شەڕێك لە نێوان شۆڕشگێڕە كوردەكان و هێزەكانی حكومەتی عێراقی ڕوویدا[٤].

لە تشرینی یەكەمی ساڵی ١٩٤٣ چەند بنكەیەكی پۆلیس دەستی بەسەر داگیرا لە لایەن شۆڕشگێڕانەوە ، لە گرنگترین ئەو بنكانەش (شانەدەر ، سیلكی ، خێرەزۆك) بوون و ئەوەی شایەنی باسكردن بێت لە خێرەزۆك شەڕێكی سەخت ڕوویدا ،[٥] لەم شەڕەدا بارزانی ڕاستەوخۆ خۆی تێدا بەشداری كرد و توانرا دەست بەسەر ژمارەیەكی زۆر پارچە چەك دابگیرێت [٦].

لە ئەنجامی ئەو سەركەوتنە یەك لە دوای یەكەی شۆڕشگێڕان حكومەت بڕیاری دا پارمەتی سەربازی لە پۆلیس و سەرباز بۆ مێرگەسوور بنێرێ بۆ ئەوەی ئەم ڕاپەڕینە ناوچەكانی تریش نەگرێتەوە ، بەڵام ئەوەی لێرەدا تێبینی دەكرێت ئەم كارەی حكومەت هیچ كاریگەری نەبوو لەسەر دابەزینی ورەی شۆڕشگێڕان ، دوای ئەوەی شۆڕشگێڕان توانیان چەندین سەركەوتنی تر بەدەست بهێنن كاتێك توانیان دەست بەسەر حەڤدە بنكەی پۆلیسی تر دابگرن لە ناوچەكانی بارزان تەنها سێ بنكەی پۆلیس لە ژێر دەسەڵاتی حكومەت دامابوو ئەوانیش بنكەی بلەو مێرگەسورو بارزان بوون [٧]

دوای ئەو سەركەوتنە خێرایانە بارزانی گوندی (بیستری) نزیك مێرگەسۆری كرد بە بنكەی سەربازی و سەركردایەتی خۆی ، دواتر سەربازگەی مێرگەسۆر

کەوتە مەترسیەوە لە لایەن شوڕشگێڕان بە تایبەتی دوای ئەوەی ئابلۆقەیان خستە سەری ، هەرچەندە حکومەت چەند جارێك پەلاماری شۆڕشگێڕانی دا بەڵام سەرکەوتوو نەبوو تەنانەت کاریگەریشی نەبوو لە سەر لابردنی ئەو ئابلۆقەیەی کە شۆڕشگێڕان خستبوویانە سەر سەربازگەکە[٨]. ئەوەی لێرەدا بەدیاردەکەوێت پاش ئەو سەرکەوتنانە حکومەت هەروەکو پیشەیەکی بەردەوامی بە تایبەتی کەسایەتی نوری سەعید رێگایەکی تری گلرتە بەر بۆ وەستاندنی راپەرینەکە ، ئەوەبوو لەسەر داوای نوری سەعید شێخ ئەحمەد بارزانی نامەیەکی بۆ مستەفای برای نارد

کە تێیدا داوای لێکردبوو کە دەست هەڵبگرێ لەم راپەرینە ، بەڵام بارزانی ئەم داواکاریەی رەتکردەوە وەسوور بوو لەسەر دەست بەسەر داگرتنی بنکەکانی حکومەت [٩]، نەتەنها ئەوەندە بەڵکو سوور بوو لەسەلر ئابلۆقەنەدانی سەربازگەی مێرگەسۆر کاتێك حکومەت داوای لێکردبوو کە دەست هەڵبگرێ ، لێرەدا بارزانی داوای لە حکومەت کرد کە ئەو دەست پێشحەری بکات چەنکە ئەوانە لە سەرەتادا پەلاماری ناوچەکانی بارزانیان داوە [١٠].

لێرەدا دەکرێت بوترێت کۆمەڵێك هۆکار یارمەتی بارزانیەکانی دا بۆ ئەو سەرکەوتنە یەك لە دوای یەکانە ، وە لە هەموویان لە پێشتر ئەو هەڵوێست و رۆحە بەرزەی کە شۆڕشگێڕان هەیان بوو ، هەروەها پاڵپشتی کردنی بەردەوامی خەڵکی ناوچەکە بۆ راپەرینەکە ، هەروەها ئافرەتانیش رۆڵی خۆیان هەبووە لەم راپەرینە کاتێك نان و ئاویان بۆ شۆڕشگێڕان دابین دەکرد ، لە لایەکی تر ناکرێت نکوڵی لەوەبکرێت کە جوگرافیای ناوچەکە هۆکارێکی تر ی

ئەو سەرکەوتنانە بووە چونکە شۆڕشگێڕان شارەزایەکی چاکیان لە ناوچەکە هەبووە [11].

دوای ئەو شکستانەی حکومەتی عێراقی تووشی هات لە بەرامبەر هێزەکانی بارزان، ئەوەبوو لە ١٩ی کانونی یەکەمی ١٩٤٣ نوری سەعید دەستی لە کارکێشایەوە ، دواتر لە ٢٥ ی هەمان مانگ حکومەتێکی تری پێك هێنا بەم کارەش بریاری دا کە دانووستان لە گەڵ سەرکردایەتی ڕاپەڕینەکە بکات بۆ چارەسەرکردنی کێشەی کورد [12].

لێرەدا بە دیاردەکەوێت دوای ئەوەی نەیتوانی لە ڕێگای سەربازی ڕاپەڕینەکە سەرکوت بکات [13] ئەوەبوو لە ٢٥ی کانونی یەکەمی ١٩٤٣ نوری سەعید کابینەی وەزارەتی حەوتی پێك هێنا ، لەم کابینە نوێیەدا سێ وەزیری کوردی تێدابوو ئەوانیش ((ئەحمەد موختار بابان)) وەزیری دادو ، ((عەمەر ئەزمی)) وەزیری ناوەخۆ ، ((ماجد مستەفا)) وەزیری دەوڵەت ((وزیر بلا وزارە)) لێرەدا ماجد مستەفا بە تایبەتی دانرابوو بۆچارەسەرکردنی ئەو کێشەی لەو کاتەدا لە ئارادابوو [14]. ئامانجی نوری سەعید لە دانانی ماجد مستەفا دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە بیکات بە نێوەندێك لە نێوان حکومەت و مەلا مستەفا بۆمەبەستی زانینی داواکاریەکانی مەلا مستەفاو دانانی چارەسەرێکی کاتی بۆ کێشەی کورد ، هەروەها لە لایەکی تر دانانی ماجد مستەفا دەگەڕێتەوە بۆ چەند هۆکارێك ئەوەتا لە لایەك ماجد مستەفا شارەزایەکی تەواوی هەبوو لە ناوچەکانی ڕاپەڕینەکە [15]، لە لایەکی تر لە ساڵی ١٩٢٠ قایمقامیەتی ئامێدی بووە [16]، هەروەها لە سەرەتای سیەکان نێوەندایەتی نێوان حکومەت و شێخ ئەحمەدی بارزانی کردووە ، وەهەر لەو

کاتەدا ماجد مستەفا مەلا مستەفای ناسیووە [17]. سەرەتا ماجد مستەفا داوای لە مستەفا بارزانی کرد یارمەتی بدات بۆ ئەو کارەی کە پێ ی سپێردراوە ، وە بۆ ئەو مەبەستە ماجد مستەفا سەردانی شێخ ئەحمەدی بارزانی کرد کە ئەو کاتە لە ((حیللە)) بوو ، وەداوای لێکرد کە شێخ محمد خالیدی کوڕی بنێرێتە بارزان بۆئەوەی مستەفا بارزانی ڕازی بکات لە گەڵ حکومەت ڕێك بکەوێت ، ئەوەبوو بۆ ئەم کارە محمد خالید لە ٢٩ ی کانونی یەکەمی ١٩٤٣ گەیشتە ناوچەی بارزان[18] ، دواتریش خۆشی ماجد مستەفا پەیوەندی بە سەرکردایەتی شۆڕشی کورد کرد ، ئەوەبوو لە ٧کانوونی دووەمی ١٩٤٤ لەگوندی ((سپینداری)) نزیك مێرگەسور لە دانیشتنێکدا بارزانی داخوازیەکانی گەلی کوردی خستە ڕوو بۆ ئەوەی حکومەت جێبەجێیان بکات کە پێك هاتبوو لە مانەی خوارەوە [19] : –

١) گواستنەوەی ئەو فەرمانبەرانەی کە بە بەرتیل خۆری و خراپ بەکارهێنانی دەسەلآتیان لە ناوچەکە ناسرابوون .

٢) پێکهێنانی ویلایەتی کوردستان لە لیواکانی (کەرکوك و سلێمانی و هەولێرو قەزاکانی کوردی لیوای موصلّ کە بریتی بوون لە زاخۆ، ئامێدی ، خانەقین ، مەندەلی لە لیوای دیالی)

٣) لەم ویلایەتە زمانی کوردی زمانی ڕەسمی بێت .

٤) دانانی یاریدەدەرێکی کورد لە هەر وەزارەتێك .

٥) پێکهێنانی وەزارەتێك کە وەزیرەکەی کورد بێت وەکاروباری ویلایەتی کوردستانی پێبسپێردرێت .

٦) قەرەبووکردنەوەی ئەو کەسانەی کە زیانیان پێگەیشتووە .

٧) کردنەوەی قوتابخانەو نەخۆشخانەو هەروەها کرداری ئاوەدانکردنەوە لە ناوچەکە .

٨) گێڕانەوەی دوورخراوەکان بۆ ناوچەکانیان و بەردانی زیندانی یەکان.

لێرەدا بە ڕوونی بەدیاردەکەوێت کە داواکاریەکانی مستەفا بارزانی مافی نەتەوەی بوو وەداوای جیابوونەوەی کوردستانی نەدەکرد لە عێراق بەڵکو داوای دەکرد کە ناوچە کوردیەکان سەر بە عێراق بێ بەڵام لە ژێر سایەی حکومەتێکی لامەرکەزی بێ واتە نیمچە سەربەخۆی هەبێ ، بەڵام ئەوەی لێرەدا تێبینی دەکرێت ڕاستەوخۆ ئەم داواکاریانە لە لایەن حکومەتی عێراق و بەریتانیا ڕەتکرایەوە [٢٠] .

ئەوەبوو ماجد مستەفا لە ٨ی کانوونی دووەمی ١٩٤٤ ناوچەی بارزانی جێهێشت وەلە شەوی ١١/١١ی هەمان مانگ نامەیەکی تەلەفۆنی ئاڕاستەی وەزارەتی ناوەخۆی عێراقی کرد وای دەرخستبوو کە مستەفا بارزانی بە بێ مەرج خۆی بە دەستەوە دەدا وە ئامادەشە بۆ هەر شوێنێ بچێت کە حکومەت مەبەستی بێ [٢١] .

لە ١٤ی هەمان مانگ ماجد مستەفا گەڕایەوە بارزان وە لە هەمان کاتدا چاوی بە باڵوێزی بەریتانیا کەوت ، وە ئەو پێشنیارانەی خوارەوەی خستە ڕوو :

١- لێبوردن بۆ بارزانی و دەست نیشانکردنی گوندێك لە لایەن حکومەتەوە کە بارزانی تێیدا نیشتە جێ بێت .

٢- لێبووردنی گشتی بۆ شێخ ئەحمەدی بارزان و گەورە پیاوانی تری بارزان و گەڕانەوەیان بۆ شوێنی خۆیان .

٣- هەڵبژاردنی چەند ئەفسەرێکی پلەدار بە پلەی ئەفسەری پەیوەندی دار (ضابط ارتباط) بە مەبەستی ئارام کردنەوەی ناوچەی بارزان .

٤- ناردنی دانەوێڵ بۆ ئەو ناوچانەی کە شەڕ تێیدا ڕوویداوە .

٥- کشانەوەی سوپای عیراقی لە ناوچەی مێرگەسۆر وەدووبارە دامەزراندنەوەی هەندێك بنکەی پۆلیس لە ناوچەکە .

ئەوەی لێرەدا تێبینی دەکرێت یاخود شایەنی باسکردن بێت ئەوەیە کە ئەو پێشنیارانەی ماجد مستەفا پێشکەشی باڵوێزخانەی بەریتانیای کرد زۆر دوور بوونە لەو داواکاریانەی کە بارزانی لە ٧ کانونی دووەمی ١٩٤٤ داوای کردبوو[٢٢].

دواتر ماجد مستەفا ڕاپۆرتێکی پێشکەش بە نوری سعید کرد، لەم ڕاپۆرتەدا دووپاتی کردەوە کە خراپی باری بەڕێوەبردن و کەمی داهات دوو هۆکاری سەرەکی بوون بۆ ئەوەی مستەفا بارزانی شاری سلێمانی جێ بهێڵێ و هەروەها ئەو پێشنیارانەی خستە بەردەم حکومەت.

١- گێڕانەوەی ئەو بارزانیانەی کە دوور خرابوونەوە.

٢- دەست پێشخەری بکرێت لە دووبارە دامەزراندنەوەی بەڕێوەبەرایەتێکی حکومی لەو ناوچانەی کە یاخی بوون تێیدا بەرپابووە وە دامەزراندنی فەرمانبەری لێهاتوو بۆ ئەو ناوچانە.

٣- دابین کردنی پارە بۆ چاکردنی هێڵەکانی تەلەفۆن و ڕێگا لە بلێ یەوە تاوەکو عەقرە، وە لەبلێیەوە تاوەکو ئامێدی وە دامەزراندنی بنکەی پۆلیسی بەهێز لەم ناوچانە بۆ ئەوەی حکومەت بتوانێ کۆنترۆڵی ناوچەکە بکات.

٤- دابەشکردنی خۆراك لەم ناوچانە بەبێ بەرامبەر یاخود بە نرخێکی کەم.
٥- ناردن بە دوای بارزانی بۆ هاتنی بۆ بەغدا بۆ ئەوەی چاوی بە_وەصی بکەوێت.

دوای پێشکەش کردنی ئەم راپۆرتە نوری سعید لێژنەیەکی پێك هێنا بۆ لێکۆڵینەوە لە راپۆرتەکە ئەوە بوو لە ٢٥ کانونی دووەمی ١٩٤٤ ئەنجومەنی وەزیران کۆبونەوەیەکی گرێدا وە لەم کۆبونەوەیەدا ئەم بریارانەی خوارەوەی دەرکرد[٢٢].

١- دامەزراندنی بەرێوەبەرایەتێکی نوێ بۆ قەزاکانی زێبار، رواندز، ئامێدی، دەوروبەری مێرگەسۆر، شێروان مەزن، دامەزراندنی کاربەدەستی باش ئەگەر پێویست بوو ئەفسەری پەیوەندی دار (ضابط ارتباط) یان بۆ بنێردرێ.
٢- کردنەوەی بنکەی پۆلیس لە خەلیفان، رێزان، ئامێدی، بلە، عەقرە، بارزان، مێرگەسۆر، شێروان مەزن، دیانە، کانی رەش.
٣- دوور خستنەوەی مستەفا بارزانی لە ناوچەی بارزان.
٤- گێرانەوەی شێخ ئەحمەد بارزانی و خێزانی بۆ ناوچەکەی خۆیان، وە چوونی مستەفا بارزانی بۆ بەغدا بۆ خۆ بەدەستەوەدانە بەلاّم بریار لەسەر ئەم خالّە دەکەوێتە ئەستۆی وەزیری ناوەخۆ و وەزیری دەولّەت (وزیر بلا وزارە).
٥- ئەو ناوچانەی بارزانی دەستی بەسەر گرتوون بگەرێنەوە بۆ حکومەت.
٦- حکومەت بریاری لێبوردنی گشتی دەربکات بۆ بارزانیەکان تەنها بۆ ئەوانە نەبێ کە چەکدارن، هەروەها ئەو ئەفسەرانەی کە لە رێزی حکومەتەوە

چوون بۆ ڕێزی چەکداران، وە حکومەت خۆی بڕیاری لێ خۆش بوون دەربکات.

٧- هەر وەزارەتێك چی لە ئەستۆ دایە دەبێ جێ بەجێی بکات[٢٤].

دواتر کاتێك نوری سەعید کابینەی وەزارەتی هەشتەمی دامەزراند هەندێك لەو بەڵێنانەی جێ بەجێ کرد لەوانە: کشانەوەی هێزەکانی لە مێرگەسۆر[٢٥] ، هەروەها گێرانەوەی شێخ ئەحمەد و هاوڕێکانی بۆ ناوچەی بارزان[٢٦]، لە لایەکی تر دابین کردنی پێداویستی وەکو خۆراك و جل و بەرگ بۆ ئەو ناوچەیە[٢٧] هەروەها گۆڕینی هەندێك فەرمانبەر لە ناوچەکە کە خەڵك نارەزایی لێیان هەبوو وە دانانی چەند ئەفسەرێکی پەیوەندی دار کە لە ژێر سەرپەرشتی وەزیری دەوڵەت دابوون.

مەسەلەی دامەزراندنی ئەفسەرە پەیوەندی دارەکان لەسەر داواکاری ماجد مستەفا بوو لەسەرەتادا سێ کەس لە ئەندامانی پارتی هیوای دامەزراند بە پلەی ئەفسەری پەیوەندی دار[٢٨]. دواتر بۆ زیاتر خۆ نزیك کردنەوە لە پارتی هیوا ماجد مستەفا داوای لە وەزارەتی ناوەخۆ کرد کە ژمارەی ئەفسەران زیاد بکرێت، بۆ ئەم کارە لە ٢٧ کانونی دووەمی ١٩٤٤ وەزارەتی بەرگری بڕیاری دامەزراندنی چەند ئەندامێکی پارتی هیوای دا بە پلەی ئەفسەری پەیوەندی دار (ضابط ارتباط) وە هەریەکەیان بۆ ناوچەیەك نێردران وە بریتی بوون لەمانەی خوارەوە[٢٩]:

١- لیوا بەهائەدین نوری بۆ لیوای سلێمانی.

٢- نەقیب سەید عەزیز سەید عبداللە بۆ مێرگەسۆر.

٣- نەقیب مستەفا خۆشناو بۆ بارزان.

٤- نەقیب میرحاج ئەحمەد بۆ ئاکرێ.

٥- نەقیب فوئاد عارف بۆ ناوچەی پشدەر.

لێرەدا دانووستانەکان لەگەڵ حکومەت بووە مایەی سەرکەوتنێکی گەورە بۆ راپەرینەکە، هەروەك حسن مستەفا ئاماژە بەوە دەکات لە حکومەت گەورەترین هەڵەی کرد کاتێك دانووستانەکانی لەگەل مستەفا بارزانی کرد لە رێگەی یەکێك لە وەزیرەکانی کە ماجد مستەفا بوو، جا ئەم دانووستانانە خۆی دان پیانانێکی ئاشکرا بوو بۆ سەرکردایەتی مستەفا بارزانی لە ناوچەکانی بارزان[٣٠].

دواتر لەسەر داواکاری وەزیری دەوڵەت مستەفا بارزانی بڕیاریدا بچێت بۆ بەغدا بۆ گفتوگۆ کردن و ڕێکەوتن لەگەڵ حکومەت[٣١].

ئەوەبوو لە ڕۆژی دووشەمە لە ٢١ شوباتی ١٩٤٤ مستەفا بارزانی گەیشتە موصڵ لە ئوتێلی دیجلە دابەزی، وە هەر لەم ڕۆژەدا کۆنگرەیەکی رۆژنامە نووسی ساز کرد، لەم کۆنگرەیەدا ئاماژەی بە کێشەی کورد کرد وە تێدا رونی کردەوە کەوا ئەم کێشەیە کێشەی تاکە کەس نی یە، بۆیە هیواو ئاواتی خواست کە حکومەت بە چاوێکی سۆز و بەزەییانەوە بڕوانێتە کێشەکە[٣٢].

دواتر لە ٢٢ شوبات گەیشتە بەغدا وە لەوێ لە هوتێلی شەتولعەرەب، دابەزی دواتر لە لایەن حکومەتەوە بەگەرمی پێشوازی لێکرا، چوونی بارزانی بۆ بەغدا دەرفەتێکی چاکی رەخساند بۆ ئەوەی لەوێ چاوی بەسەرانی پارتی هیوا بکەوێت، پاشان بارزانی چاوی بە وەصفی و نوری سەعید کەوت. وە

کۆبونەوەیەکیان گرێدا، وە حکومەت بڕیاریدا ئەو خاڵانە جێ بە جێ بکات کە لەگەڵ ماجد مستەفا لەسەری ڕێکەوتبوون[٣٣].

لێرە سەرچاوەکان زانیاری تەواو دەربارەی ئەو چاوپێکەوتنانەی نێوانیان نالێت بەڵام بە دوور نازانرێت کە نوری سەعید ڕازیبوبێت کە هەندێ لەو پێشنیارانە جێ بە جێ بکات. لەو کاتەدا بارزانی لە بەغدا بوو کە حکومەت بڵاوی کردەوە کە بارزانی خۆی بە دەستەوە داوە بەبێ هیچ مەرجێك بەڵام نیازی مستەفا بارزانی بۆ ئەو سەردانە بۆ خۆ بەدەستەوەدان نەبوو هەروەك کریس کوچێرا دەڵێت: ((سەردانی بارزانی بۆ بەغدا لە سەردانێکی ڕەسمی دەچوو نەك بەمەبەستی سەردانوناندن بۆ حکومەت))[٣٤].

لەو کاتەی کە بارزانی لە بەغدا بوو هەندێك لە ناسیۆنالیستە عەرەبەکان لە ڕۆژنامە عەرەبیەکان وایان بڵاوکردەوە کە بارزانی و هاوڕێکانی بە چەکەوە لەسەر شەقامەکان هاتووچۆ دەکەن و ڕەخنەیان لە حکومەت گرت بۆیە حکومەت هەوڵیدا بارزانی دەستگیر بکات[٣٥] . بەڵام بارزانی دوای ڕێکەوتن لەگەڵ کاربەدەستانی پارتی هیواو نیشتمان پەروەرانی کورد لەوێ بڕیاریدا بەغدا بەجێ بهێڵێ و بگەڕێتەوە ناوچەی بارزان[٣٦].

سەردانی بارزانی بۆ بەغدا نەبووە هۆی ئارام کردنەوەی پەیوەندی نێوان حکومەت و بزوتنەوەی نیشتمانی کوردی بەڵکو بە پێچەوانەوە بارودۆخەکەی زیاتر گرژ کرد وە دووبارە مەترسی هەڵگیرساندنەوەی شەڕی لێدەکرا، ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ باوەڕ نەبوونەی هیچ لایەکیان بە ئەوەی تریان بە تایبەتی دوای ئەوەی بارزانی لە بەغدا بۆی دەرکەوت کە حکومەت نیازی گرتنی هەیە، هەروەها لە لایەکی تر ئەوەی زیاتر بارەکەی ئاڵۆزتر کرد هەنگاوەکانی

حکومەت بوو کاتێك فەرمانیدا بە کۆتایی هێنانی کاری ئەفسەرانی پەیوەندی دار لە ١٧ نیسانی ١٩٤٤[٢٧]. کاتێك ئەوانیش ئەمین ڕواندزی بۆی دانرا بچێتە سەربازگەی خۆی وە هەروەها سەعید عەزیز بچێتە خولێکی سەربازی، بەمەش زیاتر نیازی حکومەت گومانی تێکەوت[٢٨].

لێرەدا بە دیار دەکەوێت کە نوری سەعید نیاز پاك نەبوو لە چارەسەرکردنی کێشەی کورد بە ڕێگەی ئاشتی، بەڵگەش لەسەر ئەوە زیاتر لە گفتوگۆی نێوان نوری سەعید و ماجد مستەفا بە دیار دەکەوێت، کە نوری سەعید دەیویست ئەوە بسەلمێنێ کە ئەم گرفتە گرفتێکی ناوەخۆییە، لە لایەکی تر نوری سەعید دەیویست بڵێ مەسەلەی بارزانی مەسەلەیەکی تاکە کەسی یە و نەوەك مەسەلەی نەتەوەیەك کە کوردە بەڵام ماجد مستەفا لێرەدا بە پێچەوانەی ڕایەکانی نوری سەعید پێی وابوو نابێ ئەو کێشەیە وەکو کێشەیەکی ناوەخۆیی سەیر بکرێت، چونکە بەم جۆرە تێڕوانینە کێشەکە چارەسەر ناکرێت وە ماجد پێ ی وابوو کە حکومەت هیچ کارێکی نەکردووە بۆ بەدەمەوە چوونی داواکاری کوردەکان[٢٩].

پەراوێز و سەرچاوەکان

* ئەدرنە: شارێکە دەکەوێتە نزیك سنوری تورکیا و بلغاریا.

١- د. عثمان علي: دراسات في الحركة الكوردية المعاصرة (١٨٣٢-١٩٤٦)، دراسة تأريخية وثائقية، مكتبة التفسير، اربيل، ٢٠٠٢، ص٥٩٨.

٢- معروف جياوك: مأساة بارزان المظلومة، ط٢، اربيل، ٢٠٠١، ل١٨٥.

٣- مسعود بارزاني: ثورة بارزان (١٩٤٣-١٩٤٥)، ص (١٧-١٨)

٤- حەسەن ئەرفەع: کوردەکان، لێکۆڵینەوەیەکی مێژووی سیاسی، وە/ سەردار محمد، چ١، سلێمانی، ٢٠٠١، ل١٧٢

٥- منذر الموصلي، رؤية عربية للقضية الكردية، القضية الكردية في العراق، البحث و الاكراد، دار المختار، ط١، دمشق، ٢٠٠٠، ل٨١.

٦- مسعود بارزاني: سەرچاوەی پێشوو، ل ٩١-٩٢.

٧- عزيز حسن بارزاني: الحركة القومية الكوردية التحررية في كوردستان العراق، ط ١، هەولێر، ٢٠٠٢، ل١٣٥.

* بسیتری: ئەم گوندە دەکەوێتە نزیك مێرگەسۆر، وە دەکەوێتە نێوان مێژەکانی بەرەی ڕواندز و بارزان.

٨- مسعود بارزاني: سەرچاوەی پێشوو، ل٩٤-٩٥.

٩- سعاد رؤوف شير محمد: نوری سعيد و دوره في سياسه العراقيه حتى عام ١٩٤٥، مراجعه/ د. كمال مظهر احمد، گ١، بغداد، ١٩٨٨، ص١٨٨.

١٠- مسعود بارزاني: سەرچاوەی پێشوو، ل٩٨-٩٩

١١- مسعود بارزاني: سەرچاوەی پێشوو، ل٢٨-٣١

١٢- عەلائەدین سوجادی: شۆڕشەکانی کورد، چاپخانەی مەعاریف، بەغدا، ١٩٥٩، ل١٧٧.

١٣- حسن مصطفى: البارزانيون و حركات بارزان، ١٩٣٢-١٩٤٧، دار أناق العربيه، ١٩٨٣.

١٤- مسعود بارزانی: بارزانی و بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی کورد ١٩٢٨-١٩٥٨، وە/سەعید ناکام، چاپخانەی خەبات، چ١، دهۆك، ١٩٩٨، ل ١٠٠.

١٥- عماد عبدالقادر محمد سعيد بريفكاني: نوری سعيد و المسألة الكردية، (ڤەژین) گۆڤار، ژمارە (١٤)، ساڵی چوارەم، چاپخانەی هەوار، ١٩٩٩.

١٦- عەلائەدین سوجادی: سەرچاوەی پێشوو ل١٧٨

١٧- عزيز حسن بارزاني: المصدر السابق، ص١٥٣.

١٨- مسعود بارزانی: سەرچاوەی پێشوو، ل١٠٠.

١٩- مسعود بارزانی: سەرچاوەی پێشوو، ل١٠١، معروف جياوك: المصدر السابق، ص ١٢١.

٢٠- مسعود بارزانی: سەرچاوەی پێشوو، ل١٥٤.

٢١- فەیسەل دەباغ: حیزبی هیوا و شۆڕشی (١٩٤٣-١٩٤٥) بارزان، چاپخانەی رۆشنبیری، چ١، هەولێر، ١٩٩٧، ل٣٧.

٢٢- عزيز حسن بارزاني: المصدر السابق، ص١٥٥

٢٣- سعاد رؤوف شير محمد: المصدر السابق، ص ١٩٠.

٢٤- عبدالرزاق الحسني: تأريخ الوزارات العراقيه، ج٦ ، ص٢٩١، عەلائەدین سوجادی: سەرچاوەی پێشوو ل١٨٢.

٢٥- کریس کوچیرا: کورد لە سەدەی ١٩ و ٢٠ دا، وە/ محمد ریانی، تاران، ١٣٦٩ هەتاوی، ل٢١٨.

٢٦- محمد بریفکانی: چەند ڕاستیەکی مێژوویی دەربارەی بارزانیەکان، وە/ چەپەر، بغداد، ١٩٥٣، ل٢٣.

٢٧- تۆماس بوا، تأریخ الاکراد، ت/ محمد بشیر میرخان، دار الفکر، گ١، دمشق، ٢٠٠١، ص٢٠٦.

٢٨- محمود الدره، القضیة الکردیة، دار الطلیعة، گ٢، بیروت، ١٩٦٦، ص٢٠٤.

٢٩- عەلائەدین سوجادی: سەرچاوەی پێشوو ل١٨٠.

٣٠- فەیسەل دەباغ: : سەرچاوەی پێشوو ل٤٠.

٣١- حسن مستەفا: المصدر السابق، ص٦٠.

٣٢- فەیسەل دەباغ: : سەرچاوەی پێشوو ل٤٢.

٣٣- عبدالفتاح علی یحی البوتانی: وپائق عن الحرکه القومیه الکوردیه التحرریه، ملاحچات تأریخیه و دراسات اوعیه، مؤسسه موکریانی، اربیل، ٢٠٠١، ل ٥٣٢.

٣٤- - مسعود بارزانی: سەرچاوەی پێشوو،ل١٠٦.

٣٥- عزیز حسن بارزانی: المصدر السابق، ص١٧٩.

٣٦- کریس کوچیرا: سەرچاوەی پێشوو، ١٩٢.

٣٧- معروف جیاوك: المصدر السابق، ص ١٢٥.

٣٨- - فەیسەل دەباغ: : سەرچاوەی پێشوو ل٤٣.

٣٩- عزیز حسن بارزانی: المصدر السابق، ص١٦٢

٤٠- مسعود بارزانی: سەرچاوەی پێشوو،ل١٠٦.

٤١– عزيز حسن بارزاني: المصدر السابق، ص١٦٢.

سەرچاوەکان

کوردیو عەرەبیەکان

١) د . عثمان علي : دراسات في الحركة الكوردية المعاصرة (١٨٣٣– ١٩٤٦) ، دراسات تاءريخية وثائقية ، مكتبة التفسير ، اربيل ، ٢٠٠٣ .

٢) معروف جياوك : مأساة بارزان المضلومة ، صفع الطبعة الثانية ، اربيل ، ٢٠٠١ .

٣) مسعود بارزاني : البارزاني والحركة التجريرية الكوردية ، ثورة بارزان (١٩٤٥–١٩٤٣) كردستان ، ١٩٨٦

٤) حەسەن ئەرفەع : کوردەکان ، لێکۆڵینەوەیەکی مێژووی سیاسی ، وە / سردار محمد چاپی یەکەم ، سلێمانی ، ٢٠٠١

٥) منذر الموصلي : رؤية العربية للقضية الكوردية ، القضية الكوردية في العراق . دار المختار ، الطبعة الاولى ، دمشق ، ٢٠٠٠

٦) عزيز حسن بارزاني : الحركه الكورديه التحريريه في الكوردستان العراق الگبعه الاولى، هەولێر ، ٢٠٠٢

٧) سعاد رؤوف شير محمد : نوري سعيد ودوره في السساسه العراقيه حتى عام ١٩٢٥ ، مراجعه د. كمال مضهر ، الطبعة الاولى ، بغداد ، ١٩٨٨ .

٨) علاء الدين السجادی : شۆڕشەكانی كورد ، چاپخانەی مەعاريف ، بغداد ، ١٩٥٥ .

٩) حسن مصطفى :البارزانيون وحركات بارزان (١٩٣٢ – ١٩٤٧) دار افاق العربيه ، الطبعة الثانية ، ١٩٢٨ .

١٠) مسعود بارزانی : بارزانی و بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی كورد (١٩٢٨–١٩٥٨) وە / سەعید ئاكام ، چاپخانەی خەبات / چاپی یەكەم ، دهۆك ، ١٩٨٨.

١١) عماد عبدالقادر محمد سعيد البريفكاني : نوری سعيد والمسالة الكردية ، ڤەژین گۆڤار ، ژمارە ((١٤)) ، ساڵی چوارەم ، چاپخانەی هەوار ، ١٩٩٩

١٢) عبد الفتاح علی يحيي البوتانی : وثائق عن الحركة القومية الكوردية التحررية ، ملاحضات تاريخية ودراسات اولية ، مؤسسة موكريانی اربيل ، ٢٠٠١

١٣) عبد الرزاق الحسينی : تاريخ الوزارات العراقية ، ج ٦ ، بغداد ، ١٩٨٨.

١٤) كريس كوچيرا: كورد لە سەدەی ١٩ و ٢٠دا، وە/ محمد لايانی، تاران، ١٣٦٩ هەتاوی.

١٥) محمد بريفكانی: چەند ڕاستیەكی مێژوویی دەربارەی بارزانیەكان، وە/ چەپەر، بغداد، ١٩٥٣.

١٦) تۆماس بوا، تأريخ الاكراد، ت/ محمد بشير ميرخان، دار الفكر، ط١، دمشق، ٢٠٠١.

١٧) محمود الدرة، القضية الكردية، دار الطليعة، ط٢، بيروت، ١٩٦٨.

١٨) – فەیسەل دەباغ: حیزبی هیوا و شۆڕشی (١٩٤٣–١٩٤٥) بارزان، چاپخانەی رۆشنبیری، چ١، هەولێر، ١٩٩٧.

نوری سەعید

ئوسامە جەمیل

تەوەرەی یەکەم :

لەم تەوەرەیە دا بە زەروری دەزانم باس لە مێژووی ژیان و کەسایەتی سیاسی نوری سەعید بکەم ، چونکە کە باس لە عێراق دەکرێت لە سەدەی بیستەمدا ، ئەوە دەبێت باس لەو پیاوەش بکرێت ، کە هەموو ژیانی خۆی بۆ سیاسەت و دەسەلاَت تەرخان کردبوو لە عێراقدا . . ئەم تەوەرەیە دەکەم بە دوو بەش :

بەشی یەکەم :

ناوی (نوری) یە کوڕی (سەعید) ئەفەندی کوڕی (شێخ صالح کوڕی مەلا تەها) ئەفەندیە ،لە ساڵی ١٨٨٨ لە شاری بەغدا لە دایك بوە ، لەبەر دەستی باوکی پەروەردە بووە ، پاشان چۆتە حوجرە و لای چەند مەلایەك هەندێ زانستی ئاینی قورئانی خوێندووە.

هەندێك لە نووسەران پێیان وایە ئەسڵی عەرەبە لە عەشیرەتی قەرەغولیە .(١) بەلاَم صلاح الدین الصباغ دەڵێت : نوری کوڕی سەعیدە ، دەشڵێن (السعید) ، بەلاَم عەرەب نییە و نە لە نەوەی سەعیدە و نە لە ئالی سەعیدە ، بەڵکو تورکە وخەڵکی قوینەیە .(٢) لە ساڵی ١٩٠٣ چۆتە کۆلیژی سەربازی لە ئەستەنبول ، لە ساڵی ١٩٠٦ بە پلەی ئەفسەر دەرچووە ، لە ساڵی ١٩١٠

چۆتە کۆلیژی ئەرکان کاتی بەریتانیەکان لە ساڵی ١٩١٤ بەسرەیان داگیر کرد و ئەو لە شاری بەسرە بوو ، بەڵام چونکە نەخۆش بوو، بۆ چارە سەری چوو بۆ هیندستان ، لەساڵی ١٩١٥ چووە بۆ میسر لەوێ لەگەڵ عەرەب و بەریتانیەکان کەوتە هاریکاری بۆ شۆرش کردن لە دژی دەسەڵاتی عوسمانی ، پاشان پەیوەندی بە (شەریف حسین)ی ئەمیری مەککە کرد ، لە ساڵی ١٩١٨ - ١٩١٩ بوو بە سوپاسالاری ئەمیر (فەیسەڵی کوڕی حسین) چالاکی سیاسی (نوری سەعید) بۆ پێش شەڕێ جیهانی یەکەم دەگەڕێتەوە ، ڕۆڵێکی کاریگەری هەبوو لە دروست کردنی ((جمعیە العهد)) ، جگە لەوەی کە پایەیەکی پتەوی پێکهاتەی دەسەڵاتی شا (فەیسەل) بووە لە عیراقدا (٣) و خۆیی (جەعفەر عەسکەری) ڕۆڵێکی بەرچاویان هەبوو لە وەلاتانی (طالب النقیب) لە عیراقدا کە موناڤسێکی بەهێزی فەیسەل بووە بۆ پاشایەتی لە عیراقدا و خاوەن هێز و دەسەڵاتێکی زۆریش بووە لە ناوچەی بەسرەدا .(٤)

لە ساڵی ١٩٢٠ چاوی بە (مستر بیل) دەکەوێت (بیل) لە ڕاپۆرتێکدا کە بۆ وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیای بەرز کردۆتەوە بەم شێوەیە باس لە نوری سەعید دەکات ودەڵێت : (ئەو کاتەی بینیم هەستم کرد هێزێکی گەورەیەو لەبەردەمماندایە ، یان دەبێت بەکاری بهێنین ، یانیش دەبێت ڕکابەرایەتیەکی قورسی لەگەڵدا بکەین) .(٥)

نوری سەعید لە هەموو ژیانیدا پەرۆشی پارە نەبووە ، بەڵام ئیجگار پەرۆشی دەسەلات و کورسی وەزارەت بووە و تادواساتی ژیانیشی کاری بۆ کردووە .(٦) لە ژیانیدا (١٤) جار سەرەك وەزیران بووە ، لەگەڵ ئەوەی کە پیاوێکی سەربازی بووە و دەرچووی کۆلیژی سەربازی بووە ، بەڵام لە ژێر سێبەری شا

فەیسەلی یەکەمی شای عیراق هاتۆتە ناو سیاسەت و ئەوەندەی نەبردووە بۆتە سیاسەتمەدارێکی گەورەی عیراق و ناوچەکە، هەربۆیە بەریتانیاکان بە دیارترین سیاسەتمەداری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست ناوەزەدییان کردووە .

(ویندل ویلك)ی نوێنەری تایبەتی سەرۆکی ئەمریکی (فرانکلین رۆزلفت) بۆ ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بە زیرەکترین عەقلی ئەو سەردەمە ناوی دەبات .(٧)

لەساڵی ١٩٣٠ پارتێکی سیاسی دامەزراند بە ناوی (حزب العهد) ، ساڵی ١٩٤٩ پارتێکی دیکەی دامەزراند بەناوی (حزب الاتحاد الدستوری) پێش ئەوەش لە ساڵی ١٩٤٦ لە ژێر چاودێری خۆی پارتی (الّحرار) دامەزراو هەرخۆشی پەیرەو و پرۆگرامی ناوخۆی ئەو حیزبەی نووسی .(٨)

گەرچی لەگەڵ فەیسەلی یەکەمدا جیاوازی هەبووە لە بیر و باوەڕدا بەلام هەمیشە فەیسەلی بە ڕەشماڵێکی گەورە داناوە بۆ عیراق ، لەگەڵ ئەوەشدا جیاوازی لەگەڵ فەیسەل گەیشتۆتە ئەو ئاستەی کە بڵێت : تا فەیسەل لەسەر عەرشی عیراق بێت ، جارێکی دیکە سەرۆکایەتی وەزیران وەرناگرێت. .(٩)

لەگەڵ ئەەشدا مردنی فەیسەلی یەکەم کاریگەری لە نوری کرد و لە ناخەوە هەژاندی و ڕایگەیاند : لە دەست دانی ئەو پیاوە خاوەن ئەزموونە زۆرەی کارەکانی لێ دواخستین و ئەگەر ئەو بمایە ئەوا ئێمەش لەسەر هێز و توانای خۆمان دەماین .(١٠)

بەشی دووەم :

نوری سەعید و کاری سیاسی و دواساتەکانی ژیانی

وەك پێشتر وتمان نوری سەعید لە ژێر سێبەری شا فەیسەلی یەکەمدا دەستی بە کاری سیاسی کرد ، کە فەیسەلیش مرد و غازی کوڕی بوو بە شای عیراق ، نوری بە هەمان شێوە بەردەوام بوو ، بەهەمان شێوە خۆی لە غازی نزیك کردەوە ، بەلاّم کاتێك بیستی شا غازی بە نیازە کچی یاسین الهاشمی بخوازێ شێت و هار بوو ، چونکە ڕکابەرایەتیەکی توندی لەگەڵ هاشمیدا هەبوو، نزیك بوونەوەی هاشمی لە غازی سەرەتایەکە بۆ لە ناو چوونی خۆی ، بۆیە خۆیی و جەعفەر عەسکەری کەوتنە هاندانی ئەمیر عبدالله تا هانی غازی بدات ئەمیرە ((عالیەی)) ئامۆزای بهێنێ ، هەوڵەکەی سەری گرت و توانی یاسین الهاشمی دوور بخاتەوە .(١١)

نوری سەعید پیاوێکی بچوکلاّنە بوو ، بەلاّم بە هەیبەت بوو ، سەرجەم وەزیرەکان لێ ی دەترسان و لە قسەی دەرنەدەچوون ، تەنانەت ئەوکاتانەی سەرەك وەزیرانیش نەبووە ، سەرەك وەزیرەکان حسابیان بۆی کردووە و نەخشەی سیاسیان دا نەدەڕشت کە پێچەوانەی بۆچوونەکانی نوری بێت .(١٢)

لەو سالاّنەی دوایی پێش کودەتای (١٤ی تەمموز) ، پیری و نەخۆشی ڕووی لێ کردبوو ، پالّی بە (٧٠) سالّی دابوو ، گوێچکەشی گران ببوو ، بەلاّم ئەوەشی بۆ مرامی سیاسی بە کار دەهێنا ، بۆیە ئەگەر شتێکی بە دڵ نەبوایە دەیووت : گوێم لێ نیە .(١٣)

دوا ساتەکانی ژیانی بەخەم و پەژارە بردۆتە سەر ، تەنانەت متمانەی بە کەس نەماوە ، بگرە بە پیاوە هەر نزیکەکانی خۆشی ، بە تایبەتی دوای ئەوەی بێ

ئومێد بوو لەوەی کە ((صباح))ی کوڕی بتوانێ جێ ی بگرێتەوە .

وا بڕیار بوو ١٤/تەمموز/١٩٥٨ نوری سەعید لەگەڵ شا فەیسەلی دووەم و عبدالاله بەرەو تورکیا بەڕێ بکەون و لەگەڵ بەرپرسانی تورك کوببنەوە ، پاشان بچن بۆ ئیتالیا و لەوێ کەل و پەلی گواستنەوە و ژن هێنانی فەیسەل بکڕن ،(١٤) بەلاّم لە بەرە بەیانی (١٤ی تەممون)دا تەقەقە لە دەور و بەری کۆشکی ریحاب و ماڵی نوری سەعید دەستی پێ کرد ، لەو کاتەدا خزمەتکارەکەی نوری هات و پێ ی ڕاگەیاند کە چەند هێزێکی سەربازی بینیوە و لە ڕێگاوە بەرەو ئێرە دێن ئەبینێ هێڵی تەلەفونەکەی بچراوە دڵنیا بوو کە تازە کار لە کار ترازاوە .(١٥) ، بۆیە هەر بەکراس و بێجامەکەی لە ماڵەوە هاتە دەرەوە و سورای بەلەمێکی بچوکلانەی بوو تا لە زێی دیجلە بپەڕێتەوە و خۆی بگەیەنێتە باڵوێزخانەی سویسری بەلاّم کە بینی خەڵکێکی زۆر لەوێ کۆبوتەوە زانی بگاتە ئەوێ دەیکوژن ، بۆیە یەکسەر گەڕایەوە شوێنی خۆی و لەوێوە ڕایکرد بۆ ماڵی دکتۆر صادق البصام ،(١٦) لەوێشەوە مرتچی البصام دەیخاتە سندوقی ئۆتۆمبێل و دەیبا بۆ ماڵی ((حاجی محمود الاستربادی)) کە خێزانەکەی دەستە خوشکی خێزانەکەی نوری سەعید بووە ، بەلاّم دوای تۆزێك گومان لە کوڕێکی حاجی محمود دەکات کە خەبەری لێبدا ، چونکە ڕادیۆ بلاّوی کردبوەوە هەرکەسێك نوری سەعید بە زیندوویی یان مردوویی بگرێت (١٠) هەزار دیناری عیراقی بە خەلاّت پێ دەدرێت ، بۆیە لەگەڵ (بیبە)ی خێزانی حاجی محمود و خزمەتکارێکیان سواری تەکسیەك دەبن و بەرەو کازمیە بەڕێ دەکەون ، تا بچێت بۆ ماڵی شێخ محمد العریبی ، کە ئەندامێکی باڵای ئەنجومەنی ئەعیان بووە ، نوری سەعید لە تەکسی

دادەبەزێت و لە میوە فرۆشێك پرسیاری ماڵەکە دەکات ، بەڵام میوە فرۆشەکە بێجامەکەی لە ژێر عەبا دەبینێت و لێ ی دەکەوێتە گومان ، بۆیە هاوار دەکات : ئەوەتا نوری سەعید بیکوژن ، چەند پۆلیسێك دەورەی دەدەن و دەبێت بە تەقفە و نوری سەعید و بیبە دەکوژرێن .(١٧)

ئەگەر چی هەندێك پێیان وایە نوری سەعید بەخۆی خۆی کوشتووە ،(١٨) هەندێکی تر دەڵێن : ئەوەی نوری سەعیدی کوشتووە (عەریفێك) بووە لە هێزی ئاسمانی عێراقی و ناوی (خچێر صالح السامرائی) بووە ، کاتێ گومانی کردووە ئەوە نوری سەعیدە ، چووە بیگرێ ، بەڵام نوری دەمانچەی لێ ڕاکێشاوە ، ئەویش دەمانچەکەی لێ سەندووە و کوشتویەتی ، پاشان مقدم (وصفی گاهر) کە یاوەری کۆنی نوری سەعید بووە ، بە خۆی وهێزیکەوە هاتووە و چەند فیشەکێکیی بە تەرمەکەی ناوە ،(١٩) پاشان تەرمەکەیان بردووە بۆ وەزارەتی بەرگری و پیاوانی شۆرش سەیریان کردووە ، دوایی لە گۆڕستانی (باب المعظم) ناشتوویانە ، بەڵام دوای سێ ڕۆژ لە گۆڕەکەی دەریان هێناوە و بە پەتێك بە دوای ئۆتۆمبیلەوە لە ناو جادەکانی بەغدا ڕایانکێشاوە تا لەت و پەت بووە و هیچی نەماوەتەوە ژێر خاك بکرێت .(٢٠)

تەوەرەی دووەم :

نوری سەعید و ئەو وەزارەتانەی پێکی هێنا

نوری سەعید لە ژیانی سیاسی خۆیدا (١٤) جار وەزارەتی پێکهێناوە لە عیراقدا ، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە ئەو پیاوە زۆرترین بەختی هەبووە لە پێك هینانی حکومەتدا و زۆرینەی لێکۆڵەرەوە سیاسیەکان کۆکن لەسەر ئەوەی کەوا ئەو (١٤) جارە هەمووی بۆ شانسی خۆی ناگەڕێتەوە ، بەڵکو بۆ هێز و توانا و لێهاتوویی خۆی لە لایەك و ئەو پەیوەندیە پتەو و بە هێزەی کە لەگەڵ بەریتانیا هەیبوو لە لایەکی ترەوە دەگەڕێتەوە ،جگە لەوەش شا فەیسەلی یەکەم و عبدالالهی وەسی و فەیسەلی دووەم هەستیان دەکرد کە بەڕێوەبردنی کاروباری عیراق لەو قۆناغەدا پێویستیەکی زۆری بە پیاوێکی وەکو نوری سەعید هەیە .(٢١)

ئەو وەزارەتانەی پێکی هێناون لە نێوان ١٩٢٠- ١٩٥٨ بووە ، یەکەم وەزارەت کە پێکی هێناوە لە ٢٣ ی ئاداری ساڵی ١٩٣٠ بووە ، دوا وەزارەتیش کە (١٤)ەمین بووە لە ٣ی ئاداری ١٩٥٨ بووە و لە ١٤ی مایسی ١٩٥٨ دەستی لە کار کێشاوەتەوە بۆ ئەوەی وەزارەتی یەکگرتووی یەکێتی عیراقی و ئوردنی پێك بهێنێ .(٢٢)

بەریتانیا و شا فەیسەلی یەکەم هەرزوو حەزیان دەکرد پێك هێنانی وەزارەت یان حکومەت بە نوری سەعید بسپێرن ، بە حوکمی ئەوەی نوری جێگای متمانەی هەردوولا بوو و هەروەها هاوەڵێکی کۆنی شا فەیسەل بووە و هەر لە سەردەمی شۆرشی عەرەبیدا پشت و پەنای بووە و بە یەکەوە کاری گرنگیان ئەنجام داوە .(٢٣) . لە پێك هێنانی حکومەتی دیمەشقیش هەر بە یەکەوە بوون

، لەسەرجەم ئەو حکومەتانەی پێش خۆی کە دروست کـراوە لـە عیراقـدا ، نوری سەعید وەکو چاوێکـی
کراوەی فەیسەل چاودێری حکومەتەکانی کردووە .(٢٤)

ناکرێت لەم باسەدا بە دوور و درێژی باس لە هەر (١٤) حکومەتەکـەی نـوری سەعید بکەین ، چونکە پێویستی بە لێکۆڵینەوەیەکی دوور و درێژ هەیە ، بەڵام دەکرێت باس لە یەکـەم کابینـە و دوا کابینـەی بکـەین لـە گـەڵ گرنگترین ئـەو ڕووداوە سیاسـی و کۆمەڵایـەتی و ئابووریانـەی لەسـەردەمەکانی ئـەودا ڕوویداوە.

بەشی یەکەم :

حکومەتی یەکەمی نوری سەعید :

بەرواری دروست بون :٢٣ی ئاداری ١٩٣٠ .

بەرواری هەڵوەشاندنەوەی : ٢٧ی تشرینی یەکەمی ١٩٣٢ .

دیارە کاتێك ناجی السویدی وازنامەی خۆی لە بەرواری ٢٣ ئاداری ١٩٣٠ پێشکەش بە شا فەیسەڵی یەکەم کرد ، هەر ئەو ڕۆژە فەیسەل بەڕەزامەندی (سیر فرنسیس هەمفرین)ی جیّ ی متمانەی بەریتانی داوای لە نوری سەعید کرد کەوا حکومەتی سیانزەمین لە عیراق دروست بکات .

فەیسەل لە نامەیەکدا کە ئاڕاستەی نوری سەعید کردبوو نوسیبووی (لەبـەر ئەوەی جێگای دڵسۆزی ئێمەی و پـشت بـە زیرەکیـشت دەبەسـتین ، داواکـارم حکومەتی تازە پێك بهێنی).(٢٥)

نوری سەعید لە هەمان ڕۆژدا کابینەی تازەی پێك هێنا و هەموو ئەو هاوڕێیانەی خۆی هەڵبژارد بۆ وەزراەتەکان کە لە ڕۆژگاری شۆرشی عەرەبیدا فەرمانبەری کارگێری بوون لەگەڵ خۆیدا .(٢٦)

ستافی وەزارەتەکەی بەم شێوەیەی خوارە بوو :

١- نوری سەعید – سەرۆك وەزیران .

٢- جمیل المدفعی – وەزیری ناوەخۆ .

٣- علی جودت – وەزیری دارایی .

٤- جمال بابان – وەزیری داد .

٥- جعفر العسکری– وەزیری بەرگری .

٦- جمیل الراوی – وەزیری ئەشغال و گەیاندن .

٧- عبدالحسین الچلبی – وەزیری مەعارف.

نوری سەعید وەکو حکومەتەکانی پێش خۆی بەرنامەکاری خۆی ڕانەگەیاند ، بەڵکو لە نامەیەکدا کە ئاڕاستەی شا فەیسەلی یەکەم کرد بوو ، بەرنامەکاری خۆی تێدا نووسیبوو ، کە تیایدا جەخت لە سەر چەند خاڵێکی گرنگ دەکات ، کە هەندێکیان پەیوەندی بە ناوخۆی عیراق هەیە و ئەوانی دیکەش پەیوەندیان بە کاروباری دەرەوەی عیراق هەیە ، گرنگترین ئەو تەوەرانەی لە وناوەکەیدا هاتبوون ئەمانەن (٢٧) :

١- پەیماننامەی نوێ ، کەوا بەریتانیا و عیراق لە سەری ڕێك بکەون و بەریتانیا دان بەسەربەخۆیی عیراق بنێت و وعیراق ببێ بە ئەندام لە (عصبة الامم) .

٢- سەرجەم کاروبارەکانی عیراق کەسانی عیراقی بیگرنەدەست و ئەو بەریتانی و هیندیانەی کە لە عیراقدا کاریان دەکرد چ وەکو ڕاوێژکار یان وەکو فەرمانبەر وردە وردە لە کارەکانیان دوور بخرێنەوە و بگەڕێنەوە بۆ وڵاتی خۆیان .

٣- باری ئابوری وڵات چاك بکرێت و گوزەرانی خەڵك ، ڕوەو باشە ببرێت و عیراق پشت بە کار و کارگەکانی خۆی ببەستێ .

بۆ جێبەجێکردنی خاڵی یەکەم ، نوری سەعید حیزبێکی سیاسی دامەزراند بە ناوی (حزب العهد)،(٢٨) تیایدا پاڵپشتی نوریٚ سەعیدی دەکرد بۆ مۆرکردنی پەیماننامەی سەربەخۆیی عیراق دەست بەریتانیا ، نوری دوای دان وستانێکی زۆر توانی ئەم پەیماننامەیە مۆر بکات و خاڵەکانی دیکە بەردەوام بوو لە کارکردن .

بەڵام لە پێك هاتەی دووەمی حکومەتەکەیدا کە لە ١٩ی تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٣١.(٢٩) دایمەزراند ، کۆمەڵێك کاری ئەنجامدا لەوانە : گێڕانەوەی دوور خراوەکانی شاری بەسرە بۆ شوێنی خۆیان کە بۆ ناوچەی (عانە) دوور خرابونەوە لە ئەنجامدانی بەشداریکردنیان لە مانگرتنەکەی ساڵی ١٩٣١ ، جگەلەوە ڕێگایدا چەندین ڕۆژنامە کە داخرا بوون دەست بە بڵاوبوونەوە بکەنەوە ، هەروەها سانسۆری سوك کرد.(٣٠)

جگە لەمە نوری سەعید توانی پەیماننامەیەکی گرنگ لەگەڵ تورکیا مۆر بکات لە بەرژەوەندی عیراقدا ، ئەویش بەوەی توانی تورکیا بێنێتە ناو بازنەی عیراق کاتێك کە لە تورکیا بە وەزیری دەرەوەی تورکیای ڕاگەیاند : ئەو دەیەوێت

پەیوەندی نێوان عیراق وئیتالیا خۆش بکات – لەو کاتە ئیتالیا دوژمنی گەورەی تورکیا بوو – تاوەکو ئیتالیا پاڵپشتی عیراق بکات بۆ بوون بە ئەندام لە (عصبة الامم). (٣١)

ئەمە وای کرد تورکیا پەیماننامەیەك لەگەڵ عیراق مۆر بکات ، تا عیراق بەلای خۆی رابکێشێت و لە ئیتالیا دوور بکەوێتەوە .(٣٢)

لە پەیمانامەکەدا لەگەڵ تورکیا لەسەر ئەوە رێك کەوتن کە تاوانباران تەسلیم بە یەك بکەنەوە بە چەند مەرجێك ، هەروەها پەیماننامەیەکی بازرگانیشیان مۆر کرد و ئەم پەیماننامەیە چەندین خاڵی دیکەی لە خۆی گرتبوو کە زۆریەی دەرژایە خانەی بەرژەوەندیەکانی عیراق ، ئەو کۆمەڵە کارانەی کە نوری سەعید ئەنجامیدا وای کرد کەوا شا فەیسەلی یەکەم رێزی لێ بگرێت ومیدالیای رافیدێنی پلەی دووی پێشکەش بکات لە جۆری مەدەنی لە ٢٦ی ئاداری ١٩٣٢ ، دەبێ ئەوەش بڵێین : لە سەردەمی نوری سەعید دا پارەی عیراقی لێدرا وعیراق بوو بە خاوەن دراوی خۆی ، لە کاتێکدا لەسەردەمی عوسمانی بە لیرەی عوسمانی مامەڵە دەکرا و کە بەریتانیا عیراقی داگیر کرد بە پارەی هیندی مامەڵە دەکرا ، بەلام لە ساڵی (١٩٣١) دراوی عیراقی کەوتە بازاڕ و خەڵك مامەڵەی پێ دەکرد .

هەر لە سەردەمی وەزارەتی دووەمی نوریدا شۆڕشەکانی بارزان دەستی پێ کرد ، کە دوایی لە تەوەرەی سێ یەمدا بە درێژی باسی لێ دەکەین .

نوری سەعید لە ٢٧ ی تشرینی یەکەم ١٩٣٢ وازنامەی پێشکەش بە فەیسەلی یەکەم کرد و ئەویش ڕەزامەندی لەسەر دەربڕی ، ئەوەی کە دیار بوو ئەوەبوو نوری سەعید بە ڕەزامەندی خۆی دەستی لە کار کێشاوەتەوە ، بەلام

ئەو ڕاپۆرتە ژمارە ٣٣٥ لە ٢٩ تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٣٢ کەوا (هیوبت همفریز)ی باڵیۆزی بەریتانیا بۆ وەزارەتی دەرەوەی بەریتانی ناردووە ، ئەوە دەر دەخات کەوا نێوان فەیسەڵ و نوری بە تەواوی تێك چووبێت و فەیسەڵ متمانەی بە نوری نەما بێت و فشاری خستبێتە سەر تاکو وازبێنی .(٣٣)

تەنانەت کار گەیشتبووە ئەوەی نوری سەعید بە هەمفریزی وتبوو : تا فەیسەڵ لەسەر عەرشی عێراق بمێنێت ، ئەوا سەرۆکایەتی وەزیران وەرناگرێت (٣٤).

<u>بەشی دووەم :</u>

دوا حکومەتی نوری سەعید :

دوا حکومەت کە نوری سەعید پێکی هێناوە ، حکومەتی (١٤)م بوو ، کە لە ٣ی ئاداری ساڵی ١٩٥٨ پێکی هێنا و لە ١٩ی مایسی ساڵی ١٩٥٨ وازنامەی پێشکەش کرد . ئەم حکومەتە پێك هات دوای ئەوەی فەیسەڵی دووەم ڕەزامەندی دەربڕی لەسەر هەڵوەشاندنەوەی حکومەتەکەی (عبدالوهاب مرجان) لە ٣ی ئاداری ١٩٥٨ هەر هەمان ڕۆژ مەرسومێکی شاهانەی ئاراستەی نوری سەعید کرد و داوای لێ کرد کەوا دەست بکات بە پێکهێنانی حکومەتێکی تازە .

ئەویش دەست بەجێ فەرمانەکەی فەیسەڵی دووەمی جێ بە جێ کرد و لە شەشی هەمان مانگدا کابینەی تازەی ڕاگەیاند (٣٥)، نوری سەعید لە پێك هێنانی ئەم حکومەتە کۆمەڵێك گرفتی هاتە پێش لەوانە : چەندین کەسایەتی

سیاسی ناوداری ئەو کاتەی عیراقی وەك : ئەحمەد موختار بابان و ارشد العمری و عبدالوهاب مرجان ئامادە نەبوون بەشداری لەم حکومەتە بکەتن .

بۆیە نوری سەعید ناچار بوو ئەوکەسانە بەشداری پێ بکات کەوا لایەنگیریەکی ڕەهایان بۆ فەیسەل و عەرشەکەی هەیە .(٣٦)

دەکرێت بەراوردی ئەم وەزارەتە و وەزارەتی نوری لەم چەند خاڵە دا ئاماژە پێ بکەین :-

١- لە کابینەی یەکەمدا نوری سەعید لە هەرەتی گەنجیدا بوو ، خاوەن هێز و توانایەکی زۆر ، هیلاك نەدەبوو ، بەلأم لە کابینەی (١٤)دا پالی بە (٧٠) سالی دابوو هەروەها دووچاری نەخوشی ببوو ، جگە لەوەش گوێچکەی گران بوو .

٢- لەم کابینەیەدا نوری پالپشتی بە هێزی جارانی بەریتانیا ناما بو بەلکو خەریك بوو بەریتانیا پشتی لێ دەکرد ، هەستیان دەکرد سەردەمی نوری تەواو بووە.(٣٧)

٣- ئەو پالپشت و هێز و توانایەی کە لە سییەکاندا لە ناو سوپای عیراقیدا هەیبوو ، ڕووی لە کزی کردبوو ، چونکە بزووتنەوەی ئەفسەرانی ئازادی خواز لە چلەپۆپەدابوو ، بزافی نەتەوەی عەرەبیش گەیشتبووە لوتکە و عیراق لە سەروبەندی گورانکاریەکی چاوەڕوان کراودا بوو .(٣٨)

٤- فەیسەلی دووەم کەسایەتی لە چاو باپیری لاواز بوو ، هێشتا لە قۆناغی تا ڕادەیەك مێر مندالی دابوو ، جگە لەوە عبدالالهی خالی تا ئەندزەیەك زۆر کونترۆلی وەزعەکەی کردبوو ، نوری وعبدالاهیش بەینیان تەواو نەبوو .

٥- شەقامی عیراقی بە گشتی متمانەیان بە نوری سەعید نەمابوو ، چونکە ڕۆژ لە دوای ڕۆژ باری گەلانی عیراق خراپتر بوو ، بەرامبەر بەوەش چینی ئاغا

و سەرەك عەشیرەت و دەرەبەگ لە خێر و بێری عیراقیان دەخوارد و خەڵكیشیان دەچەوساندەوە .(٣٩)

٦- نوری سەعید لە نێوەندی سیاسی قورسایی خۆی لە دەست دابوو ، كەس متمانەی پێ نەدەكرد و كەمتر هاوكاریان دەكرد وەك ساڵەكانی سی یەكان .

كابینەی چواردەمی نوری لە (١٤) وەزارەت پێك هاتبوو لەگەڵ (٣) وەزیری بێ وەزارەت ، ئەگەر چی نوری هەوڵیدا حكومەتەكەی تۆكمە بێت بەلاّم لە ناوخۆ و دەرەوە لە ئاستی پێویست نەبوو .(٤٠)

هێشتا ئەم حكومەتە بەرنامەی كاری خۆی ڕانەگەیاندبوو ، كە بەرەیەكی نیشتیمانی بە هێز لە دژی نوری سەعید و حكومەتەكەی دروست بوو ، ئەم بەرەیە لە كۆمەڵێك حیزبی نیشتمانی پێك هاتبوون كە هەر هەموویان لە دژی نوری سەعید و حكومەتەكەی كاریان دەكرد ، لەو حیزبانەش :(حزب الاستقلال ، الحزب الوطني الديمقراطي ، حزب البعث العربي الاشتراكي، الحزب الشيوعي العراقي). كار بەئەوە گەیشت ئەوەی نوێنەری ئەو بەرەیە عبدالالە ببینێت و داوای لێ بكات حكومەتەكەی نوری سەعید هەڵبوەشێنێتەوە و نوری بكاتە باڵیۆزی عیراق لە ئەمریكا و هەروەها پەیماننامەی بەغدا هەڵبوەشێنێتەوە ،(٤١) بەلاّم عبدالالە ئەو داوایەی ڕەت كردەوە .

نوری سەعید بۆ ئەوەی خۆی لەم گرفتانە رزگار بكات ، هەوڵی دا نێوەندی سیاسی بە یەككگرتنی هاشمی نێوان عیراق و ئوردن سەرقاڵ بكات ، بەلاّم ئەمە سەری نەگرت ، چونكە شەقامی عەرەبی عیراقی لەگەڵ ئەوە بوون عیراق لەگەڵ سوریا و میسر یەك بگرێت ، هەروەها كوردەكانیش دژی وەستان ،

چونکە ئەم یەکگرتنەیان بە هۆکارێکی سەرەکی توانەوەی کورد و کێشەکەی دەزانی .(٤٢)

بۆ ئەوەی یەکگرتنی عیراق و ئوردن سەربگرێت ، بانگهێشتی شا حسێنی ئوردن کرا و بە گەرمی پێشوازی لە خۆیی و وەفدی یاوەری کرا ، کۆمەڵێك دانیشتن لە نێوان هەردوو لا ئەنجامدرا و بڕیاریان دا ئەم یەکگرتنە سەربگرێت ، بەلاّم دەبوایە ئەنجومەنی نوێ ڕەزامەندی لەسەر ئەم بڕیارە بدات و دەستکاری دەستور بکرێت ، ئەنجومەن ڕەزامەندی لەسەر دەربڕی و پاشان ئەنجومەن هەڵوەشایەوە و بڕیاردرا هەڵبژاردن بکرێت ، تا ئەنجومەنێکی تازە پێك بهێنرێت ، لەگەڵ ئەوەشدا نوری سەعید هەوڵی دا ڕەزامەندی بەریتانیا وەربگرێت بۆ ئەوەی (کوێت) یش بێتە ناو ئەو یەکگرتنە .(٤٣)

مەبەستی نوری سەعید لەوەدا بوو ، لەبەر ئەوەی (کوێت) ولاّتێکی دەوڵەمەندە بەشێکی زۆری گوزەرانی ئوردن بکەوێتە ئەستۆی ئەو ،(٤٤) بەلاّم بەریتانیا ڕازی نەبوو .

نوری سەعید لە بەرواری ١٤ی مایسی ساڵی ١٩٥٨ وازنامەی خۆی پێشکەش بە فەیسەلی دووەم کرد و ئەویش هامان ڕۆژ ڕەزامەندی لەسەر دەربڕی ، نوری خۆی ئامادە کرد تا ببێتە سەرەك وەزیرانی هەردوو ولاّت ، لە ١٩ی مایسی ١٩٥٨ فەیسەلی دووەم بە نوسراوێکی فەرمی داوای لە نوری کرد کە حکومەتێکی یەکێتی عەرەبی پێك بهێنێت ، ئەگەر چی عیراق و ئوردن بە جیا هەریەك و حکومەتێکی خۆی هەبوو بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری ناوخۆ .

ئەوی عیراق فەیسەلی دووەم ، پێك هێنانی حکومەتی بە احمد مختار بابان سپارد و ئەویش حکومەتی تازەی پێك هێنا .حکومەتەکەی نوری پێك هاتوو ،

بەردەوام بوو تا شۆرشی ١٤ی تەمموزی ١٩٥٨ ، کە تیایدا نوری سەعید خۆی و جێگرەکەی و چەند وەزیرێکی کوژران و (عبدالکریم قاسم)ی سەرکردەی شۆرش لە ١٦ی تەمووز ساڵی ١٩٥٨ لە بەیاننامەیەکدا یەکێتیەکەی نێوان عێراق و ئوردنی هەڵوەشاندەوە و کۆماری عێراقی دامەزراند .(٤٥)

تەوەرەی سێ یەم

نوری سەعید وکێشەی کورد

بەشی یەکەم :– شێخ ئەحمەد و دەست پێ کردنی شۆرش

یەکێك لە کێشە دیار و بەرچاوەکانی عێراق کێشەی کوردە ، ئەم وڵاتە هەر لە سەرەتای دروست بونیەوە لە ساڵی ١٩٢١ دوو چاری ئەم کێشەیە بۆتەوە و دەسەڵاتدارانی عێراقی پێوەی سەرقاڵ بوون بە چاك بێت یان خراپ ، پێك هاتەی نەتەوەیی و ئاینی عێراق وایکردوە کێشەی زۆری بۆ دروست بێت و نەتوانێت بە ئاسانی چارەیان بکات و لێ یان دەربازبێت .

دەکرێت بڵێین : هەر لەگەڵ داگیر کردنی عێراق لە لایەن بەریتانیاکانەوە ، کێشەی کورد پێ نایە قۆناغێکی تر و بەرەو ئاقارێکی تر چوو ، شۆرشەکەی شێخ مەحمودی نەمر لە مایسی ١٩١٩ لە دژی بەریتانیا کاردانەوەی ئەو زوڵمانە بوو کە بەریتانیا لە کوردی دەکرد ، هەر کە شۆرشەکە دەستی پێ کرد شێخ ئەحمەدی بارزانی ،(٤٦) هاوکاری لەگەڵ شێخ مەحمود کرد و نامەی بۆ نارد و ژمارەیەك بە چەکداریشی بە سەرکردایەتی مەلا مستەفا بارزانی ڕەوانەی

بەرەكانی شەڕ لە سلێمانی كرد، بەڵام تا هێزەكە گەیشتە ئەوێ ، شۆرشـەكە تـەواو ببـوو ، هـەروەها شـێخ مـەحمودیش بـە دیـل گیرابـوو ، وردە وردە شۆرشەكە لە دەڤەری سلێمانی پەلی هاویشت بۆ دەڤەری بارزان و ناوچـەكانی تری شار هەولێر ، كە شێخ ئەحمەدی بارزانی لە سەرەتا ڕۆڵی كاریگەری بینـی ، ئەگەرچی پێش ئەویش لـە سـەردەمی دەوڵـەتی عوسمـانی شـێخ عبدالـسلام بارزانی شۆرشی بەرپا كردبوو(٤٧) ، شۆرشەكەی شێخ ئەحمەد پەرەی سەند و دیارە كاردانەوەی زوڵم و ستەمی حكومەتی عیراقی بوو ، ساڵانە برێك پارەی دیاریكراوی وەكو باج لە سـەر شـێخ ئەحمـەد دا نـابوو ، ئـەم پارەیـە برابـۆوە وداهاتی شێخ زیاد و كەمیـشی بكردایـە ئـەو برە پارەیـە دەسـتكاری نـەدەكرا (٤٨) ، دیارە ئەو كارانەی حكومەتی عیراقی وای دەكرد ، ڕۆژ لـە دوای ڕۆژ ڕق و تورەیی شێخ ئەحمەد و هاوەڵانی ڕوو لە زیاد بوون بكات و لە دژی حكومەت هــەنگاوی تــازە و زیــاتر بنــێن ، دیــارە حكومــەتی عیراقــی بــە نەخــشە و فەرمانەكانی بەریتانیا بەم كارە هەڵدەستا و بەریتانیا هەر لە زووەوە بریـاری لێ دانی شۆرشەكەی شێخ ئەحمەدی دابوو .

محمـدامین زەكـی كـە سـاڵی ١٩٢٩ وەزیـری بـەرگری عیراقـی بـوو دەڵێـت : ژەنەراڵ (لوخ) كە ڕاوێژكاری وەزارەتی بەرگری عیراقی بوو ، فەرمانی بـۆ نـارد تا ئیمزا بكەم لەسەر لێدانی ناوچـەی بارزانیـەكان ، بـەڵام مـن ڕەتم كـردەوە و ئەوكارەم نەكرد ، دیارە ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت كە بەریتانیا هـیچ كاتێـك لـە گەڵ ئەوە نەبووە كێشەی كورد چارە سەر بكات و بگرە ئـاگر و ئاسنیـشی بـە كار هێناوە ، تەنانەت هەندێك جار هەڵوێستەكانی شا فەیسەلی یەكەم نـەرمتر و باشـتر بـووە لـە هەڵوێـستەكانی بـەریتانیا ،چـونكە فەیـسەل زۆر جـار هـانی

بەرپرسانی عێراقی داوە کە نەرم و نیان بن بەرامبەر بە کورد و کێشەکەی (٥٠).

شۆرشی شێخ ئەحمەد بەردەوام بوو ولەو سەر و بەندەدا نوری سەعید نزیك بوو لە کێشەی کورد بە حوکمی ئەوەی لە یەکەم کابینەی حکومەتی عێراقیدا جێگری وەزیری بەرگری بوو ، هەروەها ھاموشۆی نزیکی لەگەڵ کورد هەبوە و لەگەڵ جەعفەر عەسکەری وەزیری ئەو کاتەی بەرگری عیراق زاوا و خەزور بوون جگە لەوەش هەندێك ڕا هەیە کە دەڵێن : نوری سەعید کورد بووە .(٥١)

کاتێك لە ساڵی ١٩٣٠ نوری سەعید یەکەم وەزارەتی خۆی دامەزراند ، هێشتا ساڵێکی تەواو نەکرد بوو کە دیسان شۆرشی بارزان سەری هەڵدایەوە و حکومەتی نوری سەعیدی خستە ژێر بارێکی قورسەوە ، لە ساڵی ١٩٢٩ شێخ ئەحمەد مەلا موستەفای ڕەوانەی موسل کرد بۆ ئەوەی لەگەڵ موتەسەریفی موسل قسە بکات و پێ ی ڕابگەیەنێت کە دەخوازێت هێزەکانی بەریتانی لە ناوچەی (بلە) بکشێنەوە و هێزێکی عیراقی بێتە شوێنی ، دیارە حکومەتی عیراقی بەسەرکردایەتی (عەقید بەرقی) کە برای (بەکر صدقی) بوو هاتە شوێنی .

بەڵام عەقید بەرقی (لە جیاتی ئارامی بۆ ناوچەکە بێنێت ، دەستی بە نانەوەی کێشە وگرفت کرد (٥٢)، هەربۆیە هانی برادۆستیەکانی دا تا هێرش بکەنە سەر ناوچەی بارزان ،

لە گەرمەی ئەم شەڕە دا ناجی شەوکەتی وەزیری ناوەخۆی عیراق داوای لە هێزی ئاسمانی بەریتانی کرد هاوکاریان بکەن و بە فرۆکە لە ناوچەکانی بارزان بدەن ، بەریتانیاش ڕەزامەندی دەربڕی ،(٥٣)شەڕ دەستی پێ کرد و عەقید

بەرقی بە هێزێکەوە لە ناوچەی بارزان نزیك بووەوە و داوای لە شیخ ئەحمەد کرد بێ قەید و شەرت خۆی تەسلیم بەهێزەکانی حکومەت بکات ، ئەویش هێرشێکی گەورەی کردە سەر هێزەکانی حکومەت و زۆری لێ کوشتن و بریندار کرد ، ئەوانی دیکەش هەڵاتن .(٥٤)

نوری سەعید بەم شکستەی زانی و داوای لە شا فەیسەل کرد ناجی شەوکەت لە وەزارەتی ناخۆ لابەرێت و گرفتەکەی خستە ملی ئەو ، بەلام ئەم کارە سەری نەگرت و ناجی لە شوێنەکەی خۆی مایەوە ، هەر لەم ساڵەدا واتە : ١٩٣٠-١٩٣١ نوری سەعید بڕیاریدا لەگەڵ (ماجد مستەفا) کە وەزیرێکی کورد بوو ، سەردانی ناوچەکانی هەولێر بکات و لە نزیکەوە ئاگاداری بارودۆخی ئەو ناوچەیە بێت،(٥٥) بەلام هەرکە گەیشتە هەولێر خەڵکی هەولێر سکالا نامەیەکیان ئاراستەی نوری سەعید کرد و تیایدا گلەییان لە کەمتەرخەمی حکومەت و گرانی بازاڕ کرد .

لە دوای ئەم سەردانە جۆرێك لە گۆڕانکاریەکی کاتی ڕویدا و ماجد مستەفا سەردانی شێخ ئەحمەد بارزانی کرد و داوای لێ کرد هاوکاری حکومەت بکات ، ئەویش بە نوێنەرایەتی خۆی مەلا مستەفا بارزانی ڕەوانەی بەغدا کرد و لەوێ چاوی بە زۆر لە بەرپرسانی عیراق کەوت ، لەسەرووی هەموویانەوە فەیسەلی یەکەم کە لە نێوەڕۆخوانێکدا کۆبونەوە و نوری سەعیدیش ئامادەی بوو .(٥٦)

بەلام ئەم حاڵەتە زۆری نەخایاند و شەڕ دەستی پێ کردەوە ، فڕۆکەکانی بەریتانی بە سەختی ناوچەکانیان تۆپ باران کرد ، شێخ ئەحمەد و هاوەلانی بەرەو تورکیا ڕۆیشتن و ناوچەکانیان چۆڵ کرد ، دوای ساڵێك تورکیا تەسلیمی عیراقی کردەوە ، بەلام حکومەتی عیراقی لە ساڵی ١٩٣٣ لە ژێر فشاری

بارزانیـەکان شـێخ ئـەحمـەدی ڕەوانـەی ناوچـەی بـارزان کـردەوە ،(٥٧) ئـەم بارودۆخـە هـەروا بـەردەوام بـوو ، جـار جـار شـەڕ دەسـتی پـێ دەکـردەوە و جارجاریش دەوەستا .

بەشی دووەم

مستەفا بارزانی وشۆرشی کورد :-

لە ساڵی ١٩٣١ نوری سەعید هەوڵی ئەوەیدا عیراق ببێتە ئەندام لە کۆمەڵەی گـەلان (عـصبە الامـم) ئەمـەش پێویـستی بـەوە دەکـرد عـیراق بەرامبـەر بـە کوردەکان نەرمی بنوێنێت و هەندێك مافیان پێ ببەخشێت .

بۆیە نوری سەعید پێشنیازی کـرد کـەوا خوێنـدن لـە ناوچـە کوردیـەکان بـە زمانی کوردی بێت و کتێبەکان وەربگێردرێنـە سـەر زمـانی کـوردی و نوسـراوە فەرمیەکانیش بە کوردی بێت ، دیارە فەیسەلی یەکەمیش بەم کارە ڕازی بـوو ، هەروەها ئەنجومەنی نوێنەرانیش ڕەزامەندی دەربڕی ، بەڵام لە کۆتاییدا سـەری گرت ،(٥٨) دیارە ئەمـەش هـەنگاوێکی سـەرەتایی چاك بـوو بـۆ کوردسـتان و دەستپێکی کاری باشی پێوە دیار بوو ، ئەگەرچی ئەم خاڵە لەبەرخاتری چاوی کورد نەبوو ، بەڵکو بۆ ئەوە بوو عیراق ببێتە ئەندام لە کۆمەڵەی گەلان .

ئەم بارودۆخە هەروا بـەردەوام بـوو – مـستەفا بـارزانی دوور خرابـووەوە بـۆ سلێمانی ، بەڵام لە ١٩٤٠/٧/١٢ شاری سلێمانی بـەجێ هێـشت و بـەرەو ئێـران بەڕێکەوت ، پاشان گەڕایەوە ناوچەی بارزان .

نوری سەعیدیش لە ١٩٤٣/١٢/٢٥ هەشتەمین حکومـەتی خـۆی پێـك هێنـاو سێ وەزیری کوردی دانا کە ئەمانە بوون : ئەحمەد موختار بابان بۆ وەزارەتـی

داد ،عومەر نەزمی بۆ وەزارەتی ناوخۆ ، ماجد مستەفا بۆ وەزیری دەوڵەت کە تایبەت بوو بە کێشەی کورد ، ماجد وەك نوێنەری نوری سەعید هات بۆ لای مستەفا بارزانی و داوای لێ کرد یارمەتی بدا تا لە کارەکەی سەرکەوتوو بێت ، بارزانی شەڕی ڕاگرت ، پاشان ماجد مستەفا چوو بۆ لای شێخ ئەحمەد لە حللە و داوای لێ کرد یەکێك لە کوڕەکانی بنێرێت بۆ لای مەلا مستەفا بارزانی تا لەگەڵ حکومەت ڕێك بکەوێت ، ئەویش محمد خالدی کوڕی ڕەوانە کرد ، بەڵام بە دوو کاتژمێر پێش گەیشتنی بۆ مێرگە سوری ژێری سەربازەکانی حکومەت تەقەیان لە پێشمەرگەکان کردبوو، یەکێکیان شەهید کردبوو .(٥٩)

دیارە پێش ئەوەی ماجد مستەفا سەردانی بارزانی بکات بە یاوەری نوری سەعید سەردانی کوردستانیان کردبوو ، سەردانی شاری موسل و هەولێر و کەرکوکیان کردبوو نوری سەعید لە وتارەکانیدا ، ئاماژەی بەوە کرد کە دەیەوێت کێشەی کورد چارە سەر بکات و نەهێڵێت جارێکی تر سەر هەڵداتەوە و لەگەڵ بارزانیدا ڕێك دەکەوێت .. ئەو دەیووت : دایکم بە ڕەگەز کوردە و کوردم خۆش دەوێت ،(٦٠) پاشان بە ماجید مستەفای ووت : بڕۆ لەگەڵ بارزانی گفت و گۆ بکە و پێ ی بڵێ : دەبێت چەك و تەقەمەنیەکان بێ قەید و شەرت تەسلیم بە دەوڵەت بکاتەوە ،(٦١) ماجد سەرەتا بێ تاقەتی لەمە دەربڕی و کەوتە مشت ومڕ لەگەڵ نوری سەعید ، بەڵام لە کۆتاییدا بڕیاری دا گفت و گۆ لەگەڵ بارزانیدا بکات و بگاتە ئەنجامێك .

دیارە نوری سەعید لە ژێر فشاری بەریتانیەکان پێ یان ناخۆش بوو کێشەکە پەرە بسێنێت و گرفتیان بۆ دروست بێت ، جگە لەوەش جۆرێك لە جولە و گۆڕانکاری لە کوردستانی ڕۆژهەڵاتدا بەڕێوە بوو ، کە بەریتانیەکانی

نیگەران کردبوو ئەگینا نوری ڕای بەرامبەر کوردەکان باش نەبوو ، بەڵکو هەمیشە لە هەوڵی سەرکوتکردنی شۆڕش دابوو ، تەنانەت کاتێك محمود صبحي الدفتري كرد بە وەزیری دەرەوەی وەزارەتەکەی لەبەر ئەوە بوو چونکە هەردوو زمانی تورکی وفارسی دەزانی ، تا ڕاستەوخۆ قسە لەگەڵ ئێران و تورکیا بکات سەبارەت بە کوردەکان و داوایان لێ بکات سنور دابخەن لەبەردەم بارزانی و هاوەڵانی .(٦٢)

دەست پێ کردنی دانوستان

ماجد مستەفا لە ١٩٤٤/١/٧ گەیشتە مێرگە سور وچاوی بە بارزانی کەوت ، پێشتر بارزانی لەگەڵ (حیزبی هیوا) داخوازیەکانی کوردیان تاووتوێ و ئامادە کردبوو ، کە خۆی لە ٩ خاڵ دەبینیەوە ، گرنگترینیان: پێك هێنانی ویلایەتی کوردستان بوو لە لیواکانی (کەرکوك ، سلێمانی ، هەولێر و قەزا کوردیەکانی سەر بە پارێزگای نەینەوا) . هەروەها زمانی کوردی زمانی ڕەسمی بێت و دوور خراوەکان بگەڕێنەوە کوردستان و چەندین خاڵی دیکەی تایبەت بە باری ئابوری و ڕۆشنبیری و کۆمەڵایەتی .(٦٣)

ماجد مستەفا گەڕایەوە بەغدا و هەر نۆ داواکاریەکانی پێشەکش بە نوری سەعید کرد ، ئەویش دوای تاوتۆیکردنی لەگەڵ ئەنجومەنی وەزیران بڕیارێکی (٨) خاڵیان دەرکرد ، کە تا ئەندازەیەك جیاوازی هەبوو لەگەڵ داواکانی بارزانی و حیزبی هیوا ، مەسعود بارزانی لە کتێبی (بارزانی و بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی کورد) دەڵێت : نازانم ماجد مستەفا ئەو بڕیارانەی بەدەست

پاکی گەیاندە بارزانی، چونکە ئەوە لەگەڵ ئەو خاڵانەی بارزانی دای بە ماجد جیاوازن . (٦٤)

بەلأم پێ دەچێت حکومەتی نوری سەعید سیاسەتێکی دووفاقیانەی هەبووبێت ، ئەوەی لە خاڵەکان بۆ کورد گرینگ بوو بێت ، گەڕانەوەی شێخ ئەحمەدی بارزانی بوو بۆ ناوچەی بارزان و دەرکردنی لێبوردنی گشتی بوو ، خاڵەکانی تر لە بەرژەوەندی حکومەتەکەی نوری سەعید بوو . نەك کورد .

بە هەرحاڵ لە ١٩٤٤/٤/٢٢ بارزانی بە یاوەری وەفدێك بەرەو بەغدا بە ڕێ کەوت و لەگەڵ وەصی و نوری سەعید و وەزیرە پەیوەندیدارەکان کۆ بۆوە (٦٥) ، هەر لەوێش بارزانی ئەو سەردانەی بە هەل زانی وسەردانی حیزبی هیوای کرد بۆ بینین و تاوتوکردنی چەند مەسەلەیەکی تایبەت بە ڕێکەوتنەکە .

هەر لەو ماوەیەدا ماجید مستەفا کۆمەڵێك سەرەك هۆزی کوردی بانگهێشتی کەرکوك کردوو داوای لە نوری سەعید کرد کە بێتە ئەوێ ووتارێك پێشکەش بکات ، دیارە ئەویش هات و مەدحی کوردی کرد و بەڵێنی دا پەیمانەکەی بەرامبەر بە کورد بێنێتە جێ ... بەلأم وەزیرە عەرەبەکانی حکومەتی نوری سەعید بەم هەنگاوە ڕازی نەبوون و گرفتیان بۆ نوری سەعید دروست کرد ، لەگەڵ چەندین گرفت وگرژی تر نوری سەعید ناچار بوو لە بەرواری ١٩٤٤/٤/١٩ وازنامەی پێشکەش بە عەبدالاهی وەسی کرد و هاوپێچ لەگەڵ وازنامەکەی ڕاپۆرتێکی درێژی دەربارەی کێشەی کورد و چۆنیەتی چارەسەرکردنی پێشکەش بە وەصی کردوە و بیروڕای خۆی سەبارەت بە کێشەی کورد نووسیوە و داوا دەکات کەوا حکومەتی عیراقی بە جیدی خەمی

ئەو کێشەیە بخوات ، تا لە لایەن ئێران و تورکیا ئیستیغلال نەکرێت بۆ فشار خستنە سەر حکومەتی عێراقی .

دیارە وەصی لە دوای مانگێك وازنامەی نوری سەعیدی قبوڵ کرد و هیچ خەمیشی لە مەسەلەی کورد نەخوارد ، بە هەڵوەشاندنەوەی وەزارەتەکانی نوری وپێکهێنانی وەزارەتی حەمدی پاچەچی و نەمانی ماجید مستەفا وەکو وەزیر هەنگاوەکان وەستان و گرفت و ئاڵۆزیەکە سەر لە نوێ سەری هەڵدایەوە (٦٦).

بارودۆخەکە دوای نەمانی نوری سەعید گرژ بوو ، بارزانی نامەیەکی ئاراستەی وەزیری ناوخۆی عێراقی و باڵیوزی بەریتانیا لە عیراق کرد ، بەلاَم هیچ هەنگاوێك نەهاویشترا و حکومەتی پاچەچی هێزێکی زۆری سوپای کۆ کردەوە و هێرشی کردە سەر ناوچەی بارزان و شەرێکی گەرم دەستی پێ کردەوە ، حکومەت زیانێکی زۆری لێ کەوت ، پاڵپشتی بەریتانیا بۆ حکومەتی عێراقی وای کرد هێزی پێشمەرگە وردە وردە پاشەکشێ بکات ، جگە لەوەش عەشیرەتی زێباری و شێخ رەشیدی لۆلان و چەندانی تر خیانەتیان لە بارزانی کرد (٦٧)

ئەمەش وای کرد بارزانی و هاوەلاَنی بەرەو ئێران هەڵکشێن دوای ئەوەی کە نامەیەکی بۆ قازی محمد ڕەوانە کردبوو ، بەم شێوەیە بارزانی و هاوەلاَنی لە ١٩٤٥/١٠/١١ گەیشتنە ئێران .

دەبێت لە کۆتایید بڵێین : کە نوری لە دوای ئەم ڕووداوانە شەش جاری تر حکومەتی پێك هێنا ، بەلاَم لەم شەش جارەدا هیچ هەنگاوێکی نەهاویشت بۆ چارەسەرکردنی کێشەی کورد . باشترین بەڵگەش ئەوەیە : هەر لەو ڕۆژەی کە

بـارزانی و هـاوەڵانی ئـاوارەی ئێـران بـوون و پاشـان بـەرەو یـەکێتی سـۆڤێت ڕۆیـشتن و لـەوێ مانـەوە و نـەیتوانی بگەڕێتـەوە عـێراق ، تـا ڕوخـانی ڕژێمـی پاشـایەتی و کـوژرانی نـوری سـەعید لـە ئـەنجامی بـەرپا بـوونی شۆڕشـی ١٤/تەمموزی/١٩٥٨ لەسەر دەستی عبدالکریم قاسم و هاوڕێکانی لە بزوتنەوەی ئەفسەرانی ئازادیخواز .

کۆتایی

ناوەڕۆك و دوو تویی ئەم باسە ئەوە دەسەلمێنێت کە نوری سەعید یەکێك لە سیاسەتمەدارە هەرە گەورەکانی سەردەمی خۆی ، کە هەموو ژیانی بۆ کورسی دەسەلآت تەرخان کردووە و بەهەموو هەوڵێکی بۆ کورسی یەکەم بووە و قەت بە ئەرکی بجووك ڕازی نەبووە ، پیاوێك لە ژیانیدا (١٤) جار حکومەت پێك بهێنێت لە وڵاتێکی وەکو عێراق کە کێشەی نەتەوەیی و مەزهەبی زۆری تێدایە هەقی خۆیەتی زۆر لەو باسە زیاتر و گەورەتری لەسەر بنوسرێت .

نوری سەعید هەمیشە لە هەوڵی ئەوە دابوو جێ پێ ی دیار بێت و بۆ ئەوەش قەت لە سێبەری بەریتانیا دوور نەکەوتۆتەوە ، چونکە قەناعەتی وابووە بە بێ بەریتانیا هیچی پێ ناکرێت وولآتێکی وەکو عێراق بە هیچ ناگات .

هەر بۆیە بە ئارەزووی ئەوان جولآوەتەوە و هەنگاوێکی نەهاویشتووە کە دڵی ئەوان برەنجێنێت ، بگرە لە کێشە ناوەخۆییەکانی عێراقیش پرس ورای بەوان بووە و بۆ بەرژەوەندیەکانی ئەوان جولاوەتەوە ، ئەگەر چی زیانیشی پێ گەیشتبێت لە شەقامی عێراقیدا ، هەروا کاری کردووە ، بۆیە بەلای ئاسایی بووە ، کێشە ناوخۆیەکان وەك کورد یان مەسەلە ئابوریەکان و کۆمەلآیەتیەکان بجولێنێت بە فەرمانی ئەوان یاخود هەر بەفەرمانی ئەوان بمرێت.

هەرکاتێك لە حکومەت بوبێت تەنها بۆ خۆی کاری کردووە ، لە هەر حکومەتێکیش نەبوایە ، ئەوا بە توندی دژایەتی دەکرد ، لەگەڵ ئەمەشدا لە مەسەلە گرنگەکان ڕۆڵی کاریگەری بینیوە ، هەر لە سەربەخۆیی عێراق لەبەریتانیا و تابوون بە ئەندامی کۆمەڵەی گەلان و کێشەی فەلەستین و

دامەزراندنی کۆمکاری عەرەبی و دەست کردنی یەکێتی نێوان عێراق و ئوردن ، جگە لە ڕاگرتنی هاوسەنگی لە مامەڵە کردن لەگەڵ ئێران و تورکیا دا .

کارەساتی نوری سەعید لەوەدابوو شتێکی وای نەکرد بۆ گەلانی عێراق کە پێ ی ئاسودە و خۆش گوزەران بن ، بەڵکو گەلانی عێراق هەر برسی بوون و گرفتیان هەر لە زۆر بوون دابوو ، بۆیە دیوارێکی کۆنکریتی پر لە ڕق لە نێوان نوری سەعید وگەلانی عێراق هەبوو ، ئەوەش وایکرد لە دواساتەکانی ڕووخانیدا گەلانی عێراق زۆر بە توندی تۆڵەی لێ بکەنەوە و بە دوای ئۆتومبیل لە شەقامەکانی بەغدا ڕایبکێشن .

لەمەی سەرەوە بۆمان دەر دەکەوێت کە مێژووی کەسایەتیە سیاسیەکان چەند گریفگە وهێندەی تر پێویستیان بە لێکۆڵینەوە و تیشك خستنە سەر هەیە .

پەراوێز و سەرچاوەکان

(١) احمد فوزی ، ١٢ رئیس وزراء لاپەڕە ٣١ .

(٢) مژکرات الشهید صلاح الدین الصباغ ، لاپەڕە ٢١.

(٣) سعاد رؤوف شیر محمد ، نوری السعید و دوره فی السیاسة العراقیة حتی عام ١٩٤٥، لاپەڕە ١٥

(٤) سەرچاوەی پێشوو ، لاپەڕە ٤٢

(٥) احمد فوزی ، ١٢ رئیس وزراء ، لاپەڕە ٣٢.

(٦) د.کمال مەزهەر ئەحمەد ، مێژوو ، لاپەڕە ٢٥٥ .

(٧) عبدالزاق الحسنی ، تأریخ الوزارات العراقیه ، بەرگی یەکەم لاپەڕە ٤٢.

(٨) لیث عبد الحسن الزبیدی ، ثورة ١٤ تموز ١٩٥٨ فی العراق ، لاپەره ١٧ .

(٩) سعاد رؤوف شیر محمد ، نوری السعید و دوره فی السیاسه العراقیه حتی عام ١٩٤٥، لاپەڕە ١٧.

(١٠)سەرچاوەی پێشوو ، لاپەڕە ١٧.

(١١)سعاد رؤوف شیر محمد ، نوری السعید و دوره فی السیاسه العراقیه حتی عام ١٩٤٥، لاپەڕە ١٧.

(١٢) احمد فوزی ، ١٢ رئیس وزراو ، لاپەڕە ٦٢.

(١٣) سەرچاوەی پێشوو ، لاپەڕە ٦٣.

(١٤) احمد فوزی ، ١٢ رئیس وزراو ، لاپەڕە ٦٩.

(١٥) صبحی عبدالحمید ، اسرار ثورة ١٤تموز١٩٥٨ فی العراق ،لاپەڕە ١٠٠.

(١٦) خلیل ابراهیم حسین الزوبعی ، اللغز المحیر عبدالکریم قاسم ، صعود ، لاپەڕە ٤٣ .

(١٧) احمد فوزی ، ١٢ رئیس وزراء ، لاپەڕە ٨٨.

(١٨) عبدالزاق الحسنی ، تأریخ الوزارات العراقیە ، بەرگی سێ یەم، لاپەڕە ٤٥.

(١٩) لیث عبد الحسن الزبیدی ، پورە ١٤ تموز ١٩٥٨ ڤ العراق ، لاپەرە ١٩٢.

(٢٠)احمد فوزی ، ١٢ رئیس وزراء ، لاپەڕە ٨٩.

(٢١) سعاد رؤوف شیر محمد ، نوری السعید و دورە ڤ السیاسە العراقیە حتی عام ١٩٤٥، لاپەڕە ١٥.

(٢٢) عبدالزاق الحسنی ، تأریخ الوزارات العراقیە ، بەرگی سێ یەم لاپەڕە ٥.

(٢٣) سەرچاوەی پێشوو ، لاپەڕە ٦.

(٢٤) هەمان سەرچاوەی ، لاپەڕە ١٧٦.

(٢٥) هەمان سەرچاوەی ، لاپەڕە ٦.

(٢٦) السید عبدالرزاق الحسنی تأریخ العراق السیاسی الحدیث،لاپەڕە ٢٢٧.

(٢٧) السید عبدالرزاق الحسنی تأریخ السیاسی الحدیث،بەرگی دووەم ،لاپەرە ٢٢٨.

(٢٨) احمد فوزی ، ١٢ رئیس وزراء ، لاپەڕە ٣٢.

(٢٩) عبدالزاق الحسنی ، تأریخ الوزارات العراقیە ، بەرگی سێ یەم، لاپەڕە ١٦٢.

(٣٠)سەرچاوەی پێشوو ، لاپەڕە١٦٧.

(٣١) . سعاد رؤوف شير محمد ، نوری السعید و دوره فی السیاسة العراقیه حتی عام ١٩٤٥، لاپەڕە ١٥.

(٣٢) ناجی شەوکەت ، سیرة وذکریات.

(٣٣) عبدالزاق الحسنی ، تأريخ الوزارات العراقیه ، بەرگی سیٚ یەم، لاپەڕە ٢٠٥.

(٣٤) سعاد رؤوف شير محمد ، نوری السعید و دوره فی السیاسه العراقیه حتی عام ١٩٤٥، لاپەڕە ١٧.

(٣٥) عبدالزاق الحسنی ، تأريخ الوزارات العراقیه ، الجزء ١٠، لاپەڕە ٢٠٨.

(٣٦) سەرچاوەی پێشوو ، لاپەڕە٢٠٨.

(٣٧) احمد فوزی ، ١٢ رئیس وزراء ، لاپەڕە ٦٧.

(٣٨) حنا بطاطو . العراق ، وەرگێرانی عفیف الرزاز ، بەرگی یەکەم لاپەڕە ٣٧٧.

(٣٩) لیث عبد الحسن الزبیدی ، ثورة ١٤ تموز ١٩٥٨ فی العراق ، لاپەرە ١٠٣.

(٤٠)حنا بطاطو . العراق ، وەرگێرانی عفیف الرزاز ، بەرگی یەکەم لاپەڕە ٢٢٠.

(٤١) صبحی عبدالحمید ، اسرار ثورة ١٤تموز١٩٥٨ فی العراق ،لاپەڕە ١٠١.

(٤٢) لیث عبد الحسن الزبیدی ، پورە ١٤ تموز ١٩٥٨ فی العراق ، لاپەرە ٨٩.

(٤٣) عبدالزاق الحسنی ، تأريخ الوزارات العراقیه ، الجزء ١٠، لاپەڕە ٢٢٣.

(٤٤) هەمان سەرچاوەی ، لاپەڕە ٢٢٤.

(٤٥) صبحی عبدالحمید ، اسرار ثورة ١٤تموز١٩٥٨ فی العراق ،لاپەڕە ١٠١.

(٤٦) مەسعود بارزانی ، بارزانی و بزوتنەوەی رزگاری کورد ،بەرگی یەکەم ، لاپەڕە ٢٢.

(٤٧) السید عبدالرزاق الحسنی تأریخ السیاسی الحدیث،بەرگی سێ یەم ،لاپەڕە ١٨٥.

(٤٨) سەرچاوەی پێشوو ،بەرگی ٣ ، لاپەڕە١٨٥ .

(٤٩) سەرچاوەی پێشوو ،بەرگی ٣ ، لاپەڕە١٨٧ .

(٥٠)د. فاضل البراك، مصطفی البارزانی ، الاسطورة والحقیقة ،لاپەڕە ٢٩

(٥١) احمد فوزی ، ١٢ رئیس وزراء ، لاپەڕە ٣١.

(٥٢) مەسعود بارزانی ، بارزانی و بزوتنەوەی رزگاری کورد ،بەرگی یەکەم ، لاپەڕە ٢٥.

(٥٣) السید عبدالرزاق الحسنی تأریخ السیاسی الحدیث،بەرگی سێ یەم ،لاپەڕە ١٨٧.

(٥٤) سەرچاوەی پێشوو ، لاپەڕە٢٦ .

(٥٥) د. اسماعیل شکر ، اربیل ،دراسة تأریخیە فی دورها السیاسي والفکري ١٩٣٩ –١٩٥٨ ، لاپەڕە ٤٦٥.

(٥٦) فؤاد عارف . مذکرات فؤاد عارف ، بەشی یەکەم ، لاپەڕە ٢٣٢.

(٥٧) مەسعود بارزانی ، بارزانی و بزوتنەوەی رزگاری کورد ،بەرگی یەکەم ، لاپەڕە ٩٩.

(٥٨) السید عبدالرزاق الحسني تأریخ السیاسي الحدیث،بەرگی سێ یەم ،لاپەڕە ١٢ – ١٣.

(٥٩) مەسعود بارزانی ، بارزانی و بزوتنەوەی رزگاری کورد ،بەرگی یەکەم ، لاپەڕە ١٠٠.

(٦٠) کریس کوچیرا ، کورد لە سەدەی ٢٠ – ١٩ دا ، لاپەڕە ٢٣٠ .

(٦١) سەرچاوەی پێشوو ، لاپەڕە٢٣٠ .

(٦٢) سعاد رؤوف شیر محمد ، نوری السعید و دوره فی السیاسة العراقیة حتی عام ١٩٤٥، لاپەڕە ١٨٩.

(٦٣) هەمان سەرچاوەی پێشوو ، بەرگی یەکەم ، لاپەڕە ١٠١.

(٦٤) مەسعود بارزانی ، بارزانی و بزوتنەوەی رزگاری کورد ،بەرگی یەکەم ، لاپەڕە ١٠٥.

(٦٥) د. اسماعیل شکر ، اربیل ،دراسة تأریخیە فی دورها السیاسي والفکري ١٩٣٩ –١٩٥٨ ، لاپەڕە ٢١٥.

(٦٦) السید عبدالرزاق الحسنی تأریخ السیاسی الحدیث،بەرگی شەشەم ،لاپەڕە١٩٨.

(٦٧) کریس کوچیرا ، کورد لە سەدەی ٢٠ – ١٩ دا ، لاپەڕە ٢٣٣ .

هەولێر لە سەردەمی داگیرکردنیدا

١٩١٨ـ١٩٢٠

م . مهدی محمد قادر

بەشی یەکەم

رەوشی سیاسی هەولێر لە سالانی شەری یەکەمی جیهانیدا

(١٩١٤ – ١٩١٨)

هەولێر لە سیستەمی کارگێری دەولەتی عوسمانی یەکێك بووە لە قەزاکانی سەر بە سنجەقی شارەزوور وئەویش سەر بە ویلایەتی موسل بووە [١] ، هەروەها بەشێك بووە لە ناوچەکانی باشووری کوردستان (ئەمرۆ بە کوردستانی عێراق) ناو دەبردرێت ، لە سالانی جەنگی یەکەمی جیهانیدا (١٩١٤ــ١٩١٨) بە شێوەیەکی راستەوخۆ مەیدانی ململانێی هێزە شەرکەرەکان نەبوو ، بەلام کاریگەری جەنگ بە سەر ژیانی ئابووری وکۆمەلایەتی شارەکەوە هەبوو وەك زۆربەی ناوچەکانی تر لە کوردستان.[٢]

دەولەتی عوسمانی دوای راگەیاندنی شەر لە دژی لە ٢ی تشرینی دووەمی ١٩١٨ شان بە شانی هێزەکانی (ولاتانی میحوەر) شەری دژی ولاتانی هاوپەیمان راگەیاند [٣] ، دوای ئەوەی ئاگری شەرەکەش بەشێکی فرەوانی ناوچەکانی ژێر دەسەلاتی دەولەتی عوسمانی گرتەوە ، کەوتنە بە کار هێنانی شێوازی جۆراو جۆر بۆ رووبەروو بوونەوەی هێزەکانی هاوپەیمانان ، سولتان

(محمد رەشادی پێنجەم) لە بەیاننامەیەکدا کە ئاراستەی میر و زانایانی موسلمانان و سەرۆك هۆز وخێلەکان وسەرجەم دانیشتوانی ژێر دەسەلاتی دەولەتی عوسمانی دەکات داوایان لێدەکات بۆ جیهاد کردن و ئەم جەنگەش بە دەرفەتێك دادەنێت کە هاتۆتە پێش موسلمانان و نابێت لە دەست خۆیانی بدەن.[٤]

دەکرێت بلێین راگەیاندنی (جیهاد) لە روانگەی ئاینیەوە سەرچاوەی گرتووە ، بۆیە توندراوە سوود لەم شێوازە وەربگیرێت سەبارەت بە کوردیش بەشداریان لە شەرەکە کردووە ، سەبارەت بە خەلکی هەولێریش لە ژێر سەرکردایەتی (شێخ محمودی حەفید) بەشدارییان لە شەری شوعێبە لە خواروی عێراق کردووە[٥] ، هەروەها کاتێك سوپای روسیا لە ژێر فەرماندەی (چیوەرنزوبوف) دەگاتە ناوچەکانی رەواندوز[٦] ، سەرکردەی سوپای عوسمانی (عەلی ئیحسان پاشا) دێتە هەولێر وپێشوازی لێدەکرێت وژمارەیەك لە ناوداران وخەلکی شاری هەولێر وئاغاکانی دزەیی لەمانەش (ئەحمەد پاشای دزەیی) ئامادەیی خۆیان پیشاندا بۆ رووبەروو بوونەوەی سوپای رووس[٧]، بەلام مانەوەی هێزەکانی رووس لە ناوچەکە درێژەی نەکێشا بە هۆی بەرگری دانیشتوانی ناوچەکەو روودانی شۆرشی ئۆکتۆبەر لە سالی ١٩١٧ کە بووە هۆی کشانەوەی رووسیا لە شەرەکە[٨] ، هەروەها لە هەولێر(حاجی رەشید ئاغا)* فەوجێك لە خەلکی هەولێر وگوندی تەرجان پێك دەهێنێت بۆ بەرگری کردن لە دژی ئینگلیزەکان ئەم فەوجەش ناونراوە (فەوجی شەمامك) ،هەروەها هەندێك لە ناودارەکانی هەولێر و خێزانەکانیان کە باری ئابوورییان زۆریاش بووە ئامادە بوونە کە چەك بکرن بۆ ئەو کەسانەی کە ئامادەی ئەوەن

بچنە بەرەکانی شەلر لە دژی ئینگلیز [٩] ، جێگای ئاماژەیە کە ئەو کەسانەی بەشدارییان لە شەری دژ بە ئینگلیز کردووە نازناوی (غەزایی) یان پێووتراوە بۆ نمونە (مستەفا غەزایی) کە خەلکی گوندی قولتەپەی رەشید بووە بەشداری شەرەکەی کردووە و دواتر بەم ناوە ناسراوە[١٠].

دەولەتی عوسمانی لە شارەکانی کوردستاندا پەیرەوی سیاسەتێکی زۆرە ملێیان کردووە کە لە کردەوەی دەولەتێك دەچوو کە لە سەر خاکی دوژمنانی ئەنجامی بدات[١١] ، هەولێریش بەدەر نەبووە لەم سیاسەتەی عوسمانیەکان وخەلکیان بە زۆر دەبرد بۆ بەرەکانی شەر وئەوەی سەرپێچی بکردایە سزایان دەدا[١٢] دەکرێت بلێین ئەم هەلوێستەش لە دوای روودانی کودەتای ئیتحاد وتەرەقی لە سالی ١٩٠٨ لە ناو دەولەتی عوسمانیدا بە روونی پەیرەو کرا ، چونکە پەیرەو کردنی سیاسەتی نەتەوە پەرستی لە دەولەتی عوسمانیدا دوای هاتنی ئیتحادییەکان بە ئاشکرا دەرکەوت .

سەبارەت بە رۆلی مەلا وشێخەکانی کورد ، بە تایبەتی ئەوانەی کە لە راستیدا لە سیاسەتی ئەستەمبوڵ دوور بوون تەنها لە باری سەرنجی ئاینیەوە سەیری شەرەکەیان دەکرد بانگەشەی جیهادیان دەکرد ، بەلام ئەوانەی کە لە سیاسەتدا دوور نەبوون هەستی نارەزاییان بەرامبەر ئەم جۆرە فتوایانە دەردەبری بۆ غەزاکردن چونکە پێیان وابوو کە ئەم شەرە لە سەر راستی نیە[١٣].

دەتوانین بلێین لە سالانی جەنگدا هەستی هۆشیاری سیاسی لە هەولێردا سست بووە بە هۆی نەبوونی هیچ پارتێکی سیاسی لە شارەکە کە خاوەن پەیرەوپرۆگرامێکی نیشتمانی و نەتەوەیی بێت ،بە پێچەوانەی ناوچەکانی تر

لە کوردستان کە چەند پارت وڕێکخراوی سیاسی لە سەرەتاکانی سەدەی بیستەم تێدا دامەزراوە[١٤] ، بۆیە دەکرێت بلێین لە بواری ڕێکخراوەیی سیاسییدا لەم ماوە مێژووییەدا ڕۆڵی نەبینیوە ، بەلام سەبارەت بە بەشداری بوونی خەلکی هەولێر لە جولانەوەی سیاسی ڕۆلیان گێراوە.[١٥]

•

داگیرکردنی هەولێر لە لایان ئینگلیز

١٠ ی تشرینی دووەمی ١٩١٨

شەری یەکەمی جیهانی (١٩١٤ ــ ١٩١٨) دوای ڕێکەوتنامەی (مۆدرۆس) لە ٣٠ی تشرینی یەکەمی ١٩١٨ بە سەرکەوتنی هاوپەیمانەکان کۆتایی هات [١٦]، کە لە ئاکامیدا هێزەکانی هاوپەیمانەکان دەستیان گرت بە سەر ناوچەیەکی فراوان کە لە ژێر دەسەلاتی دەولەتی عوسمانیدا بوو ، دوای داگیر کردنی شاری بەغدا لە ١١ی ئاداری ١٩١٧[١٧] ، هێزەکانی هاوپەیمانان ناوچەکانی کوردستانیان داگیر کرد[١٨]، بەلام دوای ڕاگەیاندنی ئاگر بەست هێزەکانی ئینگلیز لە ٨ی تشرینی دووەمی ١٩١٨ شاری موسل درا بە هاوپەیمانەکان و(عقید لجمن) کرا بە حاکمی سیاسی شارەکە [١٩] .

سەبارەت بە داگیرکردنی هەولێر ، دوای ئەوەی هێزەکانی هاوپەیمانان گەیشتنە (التون کوبری) ، پاشماوەکانی سوپای عوسمانی لە شاری هەولێر پاشەکشەیان کرد بەرەو دیار بەکر بە ڕێگای (هەولێر – موسل) وبەشێکی کەمیان مایەوە ، چونکە دوای داگیر کردنی شاری کەرکوک (کابتن نوبل) حاکمی سیاسی کەرکوک هەوالی گەیشتنی هێزەکانی گەیاندە سەرۆکی

شارەوانی هـەولێر (ئەحمـەد عوسمـان) [٢٠] . دەتـوانیین بلـێین هـۆی ئاگـادار کردنەوەی سـەرۆکی شـارەوانی لـەوەوە سەرچـاوەی گرتبێـت کـە لـەم کاتـەدا بەرپرسـانی عوسمانیـەکان لـە شـارەکە نـەماون و سـەرۆکی شـارەوانی وەك بەرپرسی یەکەم لە شارەکەدا هاتووە .

دوای بلاوبوونەوەی هەواڵی گەیشتنی هێزەکانی ئینگلیز بە کەرکوك وهاتنیان بۆ هەولێر لە ناو خەلکدا، نـاودارانی هـەولێر وسـەرۆك خێلـەکانی دەوروپـشتی هـەولێر بـە مەبەسـتی وەرگرتنـی هەلوێـستێکی یـەکگرتوو لـەم بارودۆخـەدا کۆبوونەوە ، دوای گفتوگۆ کردن سەبارەت بە بیرۆکەی بەرگری کـردن لـە دژی ئینگلیزەکان ، دوو بیرورا دەرکەوتن کە یەکەمیان لەمەوە سەرچاوەی دەگـرت کە هێزەکانی عوسمانی لە شارەکە کشاونەتەوە و خـەلکی هـەولێر لـە توانایـدا نیە کە بەرگری هێزێکی وەك ئینگلیز بکات وئەوەیان پەسەند کرد کـە بـەرگری نەکەن بۆ ئەوەی شارەکەش لە کاولکاری رزگاری ببێت ، بەلام بـیروڕای دووەم وایان دیار خست کە هەلوێستی بەرگری لە دژی هاتنی ئینگلیزەکان وەربگرن ، بەلام زۆربەی ئامادەبووان لە سەر ئەوە کۆك بـوون کـە بـەرگری نـەکرێت بۆیـە ئەم رایەیان پەسەند کرد[٢١] .

بە مەبەستی هاتنی ئینگلیزەکان بۆ هەولێر و وەرگرتنـی کاروبـاری شـارەکە ودەرچـوونی پاشمـاوەی هێزەکـانی عوسمـانی تێیـدا کـە رێژەیـەکی کـەم مابوونـەوە ، سـەرکردەی هێـزی سـەربازی ئینگلیـز لـە کـەرکووك یاداشـتێکی نوسراوی لە رێگای کابتن (های) رەوانەی هـەولێر کـرد کـە لـە کـاتی هاتنیـدا هیچ هێزێکی سەربازی لە گەلدا نەبوو تـەنها ئەفـسەرێکی بـەریتانی لـە (وحدە

الخياله/١٢) ئەندازەیی و دوو فەرمانبەری گەیاندنی بەریتانی نەبێت [٢٢] ، لەم بارەیەوە کابتن (های) سەبارەت بە چۆنیەتی هاتنی بۆ هەولێر دەڵێت :

"...سەرەتا نزیك بووینەوە لە هەولێر لە رێگایەکی هەڵەوە ... دوای ئەوەی گەیشتینە هەولێر سەرەرای نالەباری کەش وهەوا خەڵکێکی زۆر وجەندرمەکان هەموویان ریزیان بەستا بوو و ئامێرەکەیان یەکەم کەس بوو بە خێر هاتنی کردین ودواتر سەرۆکی شارەوانی پێشوازی کردین وسەربازەکانیش لە شێوەی سلاو وەرگرتنەوەدا بوون ... دواتر بەرەو سەرای چووین کە لەم شوێنە دیمەنێکی جوانی شارەکە دەبیندرا ... " [٢٣].

بەمجۆرە دوای گەیشتنی (های) پێشوازی لێکردنی لە لایان هەندێك لە خەڵکی هەولێر وسەرۆکی شارەوانی لە هەمان رۆژی گەیشتنیدا یاداشتەکە دەگەیەنێتە سەرکردەی سوپای عوسمانی لە سەربازگەی تورك کە دەکەوتە رۆژئاوای شاری هەولێر و ئاگاداری دەکاتەوە کە دەبێت شارەکە بەجێبهێڵێت دوای رەزامەندی سەرکردەی سەربازی تورك بە پێی رێکەوتنی ئاگر بەستی مۆدرۆس هەولێر تەسلیم بە ئینگلیزەکان دەکات ، بەلام داوای ئەوە دەکات کە نەخۆشەکانیان رێگا پێبدەن بۆ ماوەکی کاتی لە هەولێر بمێننەوە ، سەرەتا ئینگلیزەکان رازی نابن بەلام دواتر داوا دەکەن کە پزیشکێکی خۆیان لە گەلیان بمێنێتەوە .دوای وەرگرتنی شارەکە لە تورك کۆگاکانی دانەوێڵە درا

دەست ئینگلیزەکان کە ڕێژەیەکی زۆری (گەنم وجۆ) ی تێدا بوو و کاروباری حکومەت لە شارەکە تەسلیم بە ئینگلیزەکان کرا[٢٤].

دوای جێبەجێ کردنی ئەرکی وەرگرتنی شارەکە کابتن (های) لە ١١ای تشرینی دووەمی١٩١٨ لە بالەخانەی قائمقامیەت (سەرای ـــ دار الحکومە) [٢٥] کۆبوونەوەیەکی لە گەل ناودارەکانی هەولێر کرد ودەربارەی رەوشی شارەکە وهاتنی هێزەکانی ئینگلیز لە گەلیان دەدوێت ،لە رۆژی ١٢ ی تشرینی دووەمی ١٩١٨(نەقیب مۆری) دەگاتە هەولێر وئەرکی یاریدەدەری حاکمی سیاسی لە هەولێر پێ دەسپێردرێت[٢٦] ، بەمجۆرە قۆناغێکی نوێ لە مێژووی شاری هەولێر لە دوای کۆتایی جەنگی یەکەمی جیهانی (١٩١٤ـــ١٩١٨) دەست پێدەکات .

هەولێر لە سەردەمی فەرمانڕەوایی ئینگلیزدا

دەسەلاتی ئینگلیز لە هەولێر بە دوو قۆناغ تێپەری ، یەکەمیان هاتنی کابتن (های)و وەرگرتنی شارەکە لە لایان تورك ودووەمیان بریتی بوو لە هاتنی نەقیب (مۆری) دەست بەکار بوونی وەك جێگری حاکمی سیاسی لە شارەکە ، هەروەها لە سەرەتای داگیر کردنی هەولێر جەختیان لە سەر ئەوە کردەوە کە بارودۆخی شارەکە بە ئارامی بروات لە پێناو پاراستنی بەرژەوەندییەکانیان[٢٧] ، بە مەبەستی هێنانە کایەوەی ئەم ئامانجەش هەولیاندا کە سەرۆك عەشیرەتەکان بە لای خۆیان راکێشن لە رێگای پاراستنی بەرژەوەندییەکانیان لە سەر حسابی بەرژەوەندی گشتی خەلکەکە[٢٨]. وەك لە بەلگەنامەکانی

عوسمانیدا دەردەکەوێت ئینگلیزەکان بە مەبەستی جێگیر کردنی دەسەلاتیان بری (١٧٠ روپیە)* تەرخان دەکەن بۆ ئەو سەرۆك عەشیرەت وناودارانەی هەولێر کە لە گەل حوکمرانی ئینگلیزەکاندا بوونە بۆ پاراستنی بەرژەوەندییەکانیان [٢٩]،هەروەها بۆ پاراستنی ئاسایشی شارەکە پشت بەم پۆلیسانە دەبەستێت کە لە ژێر فەرماندەی (مستر روبنز) دا بوونە ژمارەیان (٣٥) پۆلس بووە ، لە لایەکی تریش خەریکی مەشق پێکردنی نزیکەی (١٥٠) کەسی تر بووە لە لایان عەریف (کینارد) ، کە دواتر ئەم ئەرکە دەدرێت بە عەرەبێکی سوری بە ناوی (سید علی افندی) [٣٠]. جێگای ئاماژەیە کە ئینگلیزەکان هەر لە سەرەتای هاتنیان بۆ هەولێر هەولی چاندنی تۆی دوو بەرەکیان لە نێوان خەلکی شارەکە داوە وهەولیان داوە بۆ بە هێز کردنی دەسەلاتیان سوود لە کەمە نەتەوەیی وئاینیەکان وەربگرن[٣١] ، لە کاتی بۆنە تایبەتەکاندا جێگری حاکمی سیاسی بە جیا پێشوازی لە چینەکانی هەولێر کردووە بە تایبەتی(مەسیحی ویەهودی) [٣٢].

لە رووی کارگێری دا دەستیان کرد بە رێکخستنەوەی کاروبارەکان وهەمان دام ودەزگاکانی عوسمانیان هێشتەوە ولە سەر هەمان سیستەمی بەرێوەبردن کە لە شارەکەدا هەبوو و هۆکارەکەشی دەگەرایەوە بۆ رێك ودورستی دەزگاکان وئەرکەکانیان وداوایان کرد کە فەرمانبەرەکان بگەرێنەوە سەر کارەکانیان وموچەیان بکرێتە دوو ئەوەندەی کە وەریان گرتووە[٣٣] هەروەها هەر بە مەبەستی رێکخستنەوەی کاروبارەکان (احمد عیمان) کە ئەرکی سەرۆکی شارەوانی بەرێوە دەبرد لە هەمان کاتدا کرا بە جێگری باریدەدەری حاکمی

سیاسی هەولێر ومتمانەیان پێبەخشی بۆ پشگیری کردنی ئینگلیزەکان لە بەڕێوەبردنی کارەکانیان لە هەولێر [٢٤] .

کابتن (های) لە کاتی پشوی فەرمیشدا کە رۆژانی (هەینی ویەکشەممە) بوو ، پێشوازی لە ناودارەکانی شار دەکرد وگفتوگۆی لە سەر کارەکان لە گەلدا دەکردن وبیروراکانیان دەخستە روو ، ئەمەش لە شێوەی ئەنجومەنێکدا بووە کە لەم کات کابتن(های) ناوی (پرلمان) ی لێنابوو ، دیارترین ئەم کەسانەی ئەنجومەنەکە (مەلا فەندی ،سید عبدالله پاشا ، محمد ئەفندی موفتی هەولێر ،علی پاشا ،حاجی رەشید ئاغا) بوون[٢٥] .

ئەم بارودۆخە تا رادەیەك جولانەوەیەکی هێناوە کایەوە وەك دەست ـ کردنەوە بە کاروباری حکومەت وگەڕانەوەی فەرمانبەران بۆ سەر کار وکردنەووەی ئەم قوتابخانانەی کە لە ئەنجامی شەردا داخرا بوون[٣٦].بەلام سەبارەت بە یاساکانی دەولەت لە سەر هەمان ئەم یاسایانە مانەوە کە لە سەردەمی عوسمانیەکان پەیرەو دەکران بە رەچاو کردنی شەرعیەتی ئیسلامی لە کێشە کارگێری ودادوەرییەکان[٣٧] ، بەلام کاروباری سیاسی شارەکە بە پێ ی بریارەکانی (ولسن) حاکمی سیاسی لە بەغدا بەرێوە دەچوو بەمجۆرە هەولێر لە قەزایەکی سەر بە لیوای کەرکوك بوو بە یەکەیەکی ئیداری سەربەخۆ سەر بە بەغدا، لە رووی سەربازیش دوای وەرگرتنی شارەکە لە لایان ئینگلیزەکان تیپێکی سەربازیان هێنا کە زۆربەیان هیندی سیخی بوون ، جگە لەم هێزەش بە مەبەستی بە هێز کردنی رەوشی ئاسایشی شارەکە گەورە پیاوانی ناوچەکانی (حەریر وشقلاوە ومەخمور) کرانە فەرمانبەر لە ناوچەکانی خۆیان بە پلەی (قائیمقام وبەرێوەبەری ناحیە) [٣٨] .

هەر چەندە پێش هاتنی ئینگلیزەکان بۆ هەولێر دوای هاتنیشیان هەولی ئەوەیان دەدا کە هەموو ناودار وئاغاکانی هەولێر بە لای خۆیان راکێشن بە مەبەستی دور خستنەوەی گیانی بەرگری ودژایەتی کردنی ئینگلیز لە شارەکە وەك لە بەلگەنامەکانی عوسمانیدا دەردەکەوێت (سید تەها نەهری) لە رێگای چوونی بۆ بەغدا لە سەر داوای حاکمی سیاسی ئینگلیز لە بەغدا ، سەردانی هەولێر دەکات و لە مالی مەلا فەندی (مەلای گچکە) کۆبوونەوەیەك لە گەل ئاغاکان وناودارانی هەولێر دەکات وداوایان لێدەکات کە داواکارییەکانی ئینگلیز جێبەجێ بکەن لە شارەکەدا ، بەلام ئامادەبووانی کۆبوونەوەکە زۆر بەتوندی دژی هەلوێستەکەی (سید تەها) دەوەستن[39] .هەر بۆیە هەولەکانی ئینگلیز سەری نەگرت وەك ئەوەی کە دەیانویست ، چونکە هەندێك لە کەسایەتی وئاغاکانی هەولێر ئامادەی ئەوە نەبوون کە بێنە ژێر رکێفی فەرمانرەوایی ئینگلیز بەلکو هەر لە سەرەتای هاتنیان بە داگیر کەری شارەکەیان داناون وئامادە نەبوون هیچ جۆرە یارمەتی وموچەیەك لە ئینگلیز وەربگرن ، لە هەمان کاتیشدا بیرۆکەی دورست کردنی کۆمەلەی بەرگری کردن لە لایان گەلالە ببوو، دیارترینان(حاجی رەشید ئاغا) کە کۆمەلەیەکی دژایەتی کردنی ئینگلیزی لە هەولێر دامەزراند، هەر چەندە وەك رێکخراوێکی سیاسی خاوەنی پەیرەو پرۆگرامی نەخشە بۆ کێشراو نەبووە[40] بەلام ئامانج ونەرکی سەرەکیان دژایەتی ئینگلیز بووە و دان نەنانیان بە شەرعیەتی حوکمی ئینگلیز لە هەولێر ، سەبارەت بەو کەسانەش کە لەم بوارەدا هاوبیرورا بوون (عەتەولا ئاغای کوری رەشید اغا) کە رۆژانە خەریکی بلاوکردنەوەی پروپاگەندە بوو دژی ئینگلیزەکان و(عەلی پاشا دوغرەمەچی و ئەحمەد پاشا دزەیی وپیرداود ئاغای

دزەیی) [41] ، دەتوانین بلێین لە بەر ئەوەی ئەو کەسانەی لەم کۆمەڵەیە بوون لە ئاغاکانی هەولێر وناوچەکانی دزەیی بوونە ئەمەش ببووە هۆی ئەوەی کە خەڵکێك لە ناوەوەی هەولێر وناوچەکانی دەرەوەی هەولێر لە گەڵ ئەم ڕێکخراوەدا کار بکەن دژ بە ئینگلیز ، لە لایەکی تریش دەکرێت بووترێت خەڵکی هەولێر بە درێژایی مێژووی شارەکە دژی داگیر کردنی شارەکە بوونە .

هەر چەندە چالاکی روو بە ڕووبوونەوە لە نێوانیان رووی نەدا، بەلام کۆبوونەوەی نهێنی لە نێوان ئەندامەکانی ئەم کۆمەڵەیە دەکرا دەربارەی بارودۆخی شارەکە ، یەکێك لە شوێنەکانی کۆبوونەوەکانیان مزگەوتی شێخی چۆلی بووە [42] کە لەم کاتدا شوێنێکی چۆل بووە ، بە مەبەستی رێگا گرتن لە چالاکی وکۆبوونەوەکانی دژ بە داگیر کەری ئینگلیز ، ژمارەیەك لە مزگەوتەکانی هەولێر داخران کە ژمارەیان نزیکەی (١٠) مزگەوت دەبوو بە بیانووی رێگا گرتن لە بلاو بوونەوەی نەخۆشی [43].

دوای گەڕانەوەی کابتن (های) بۆ هەولێر و وەرگرتنی پۆستی یاریدەدەری حاکمی سیاسی بارودۆخی هەولێر بەمجۆرە نەبوو کە دەیانویست ، بلاوکردنەوەی نارەزایی وپروپاگەندە کردن دژ بە بوونی ئینگلیز لە هەولێر بەردەوام بوو [44] ، بەلام سەبارەت بە دیارترین رووداو کە لە تەمموزی ١٩١٩ روویدا ، ئەم رووداوە بوو کە کاتێك ئینگلیزەکان بۆ بەسەربردنی کاتی شەو خەریکی یاری ورابواردن بوونە ، لە یەکێك لە شوێنە تایبەتەکان کە ئینگلیزەکان دورستیان کرد چونکە پێش داگیر کردنی ئینگلیز لە هەولێر ئەم جۆرە شوێنە تایبەتانە نەبووە ،(یونس سەعید ئاغا)وچەند کەسێك لە هاورێکانی ئامادەی ئەم شوێنە دەبن ، هەر بۆیە لە کاتی کە پەیوەندییان لە

گەل ئینگلیزەکان تێك دەچێت و ئینگلیزەکان هەولی ئەوە دەدەن کە دەست درێژی بکەنە سەریان بەلام ئەمان ئەمە قەبول ناکەن ولە ئەنجامی رووبەرووبونەوەیان یەکێك لە پیاوانی ئینگلیز بە ناوی (میپوین)* دەکوژرێت وعەریف (کینارد) بریندار دەبێت لە گەل (یونس اغا)[٤٥] .

کابتن (های) خۆی بە مەبەستی بە دواداچوون لەو رووداوە هەولی لێکۆلینەوە دەدات ، دوای پشکنینی ئەم مالانەی کە شوێنی گومانن لە لای ئینگلیزەکان (یونس ئاغا) بە برینداری لە رۆژی ١٠ ی تەمموز دەست گیر دەکەن ، هەروەها (ئەحمەد ئەفەندی) روو لە ناوچە چیایەکان دەکات ودەستگیر ناکرێت . بەلام سەبارەت بە چارەنوسی (عبدالله افندی) کە خەلکی کۆیە بوو بە هۆی دۆزینەوەی دەمانچەیەك لە مالەکەی لە کاتی پشکنیدا و تاوان باریان کرد کە بکوژی (میپوین) ە ، هەر بۆیە فەرمانی لەسێدارە دانی دەدرێت لە مانگی ئەیلول سزاکەی جێبەجێ دەکرێت ،کە لە راستیدا تەنها ئامادەی شوێنەکە بووە هیچ پەیوەندی بە کوشتنی(میپوین) نەبووە و(سعید اغا) حوکمی (٥) سال و (یونس ئاغا) ش حوکمی هەتا هەتایی بە سەردا درا[٤٦] ، کە دوای دامەزراندنی حکومەتی کاتی عێراق بە سەرۆکایەتی (عبدالرحمن النقیب) فەرمانی لێبوردنیان درا [٤٧] .

هەولێر لە سەردەمی ئینگلیزدا جۆرە پێشکەوتنێکی بەرچاوی بە خۆوە نەدیوە بەلام لە رووی کاگێری دا دوای ئەوەی (مستر بل) حاکمی سیاسی موسل پێشنیاری ئەوەی کرد کە هەولێر بکرێت بە (موتەسەرفیە) و هەردوو قەزای (کۆیە ورەواندوز) لە خۆ بگرێت ،کابتن (های) بە یاوەری سەرۆکی شارەوانی(ئەحمەد عوسمان) چوونە بەغدا بۆ ئەوەی ئەم پێشنیارە بخەنە

بەردەم (ولسن) ، کە لە سەرەتادا رەزامەندی لە سەر دەرنەبری بەلام دواتر بریار درا کە ببێتە موتەسەرفیە بەمجۆرە لە ١ی تشرینی دووەمی ١٩١٩ هەولێر بووە موتەسەرفیە [٤٨] و(ئەحمەد عوسمان) بوو بە یەکەم موتەسەرفی هەولێر[٤٩].

پەراوێز و سەرچاوەکان

(1) عێراق بە گشتی دابەشی سەر(٣) ویلایەت کرا بوو،ویلایەتی(موسل،بەغدا،بەسرا)،هەر یەك لەم ویلایەتانەش دابەش کرا بوو بۆسەرچەند سنجەقێك و هەر سنجقێك بۆ سەر چەند قەزا وهەر قەزایەك بۆ سەر چەندناحیەك وبەرێوەبەری ناحیە بەرێوەی بردووە ، هەر ناحیەکیش بۆسەر چەند گوند دابەش کرا بوو کە(موختار) لێپرسراوی گوندەکان بووە لە رووی کارگێری:ألبرت.م.منتشاشغیلی،العراق في السنوات الانتداب البریطاني،ط(١)،مطبعة جامعة بغداد،بغداد،١٩٧٨،ص ٢١_٢٢ ، موصل ولایتی سالنامة رسمیسیدر ١٣٣٠ه /١٩١٢م ،ص٢٧٤.

(2) بۆ زیاتر زانیاری بروانە : کمال مظهر احمد ، کردستان في سنوات الحرب العالمیة الاولى ، ترجمة:محمد الملا عبدالکریم،ط(٢) ، بغداد، ١٩٨٤،ص ٢٢٩_٢٣٠ .

(3) سروە اسعد صابر ،کوردستان من بدایة الحرب العالمیة الاولى الى نهایة مشکلة الموصل ١٩١٤ _ ١٩٢٦،ط(١)،اربیل،٢٠٠١،ص ٣٧ .

(4) بەیاننامەی دەولەتی عوسمانی لە لایان سولتان محمد رەشادی پێنجەم .

(5) سروە اسعد، المصدر السابق ، ص ٤٣. بۆ زیاتر زانیاری بروانە : المس بیل،فصول من تاریخ العراق القریب بین سنتی ١٩١٤_١٩٢٠ ،ترجمة:جعفر الخیاط،ط(٢)،بیروت،٢٠٠٤،ص ١٠ _ ١٥ .

(٦) بۆ زیاتر زانیاری بروانە : ممدوح مزوری ،مێژووی رواندوز،چ(١)،هەولێر ،٢٠٠٦،ل ٢٧٦_ ٢٧٩ .

(٧) اسماعیل بشیر چیچۆ، اربیل ایام ...زمان ، خەبات " رۆژنامە " ، عدد (٨٢٠) .

(٨) م.س.لازاریف ، کێشەی کورد ١٨٩٦_١٩١٧،چاپخانەی حافظ، بەغداد،١٩٨٩،بەشی دووەم ، ل ٦٦١ .

* لە سالی ١٨٦٣ لە هەولێر لە دایك بووە ، لە سەردەمی حوکمرانی دەولەتی عوسمانی لە ماوەی نێوان سالانی (١٨٩٩ _ ١٩٠٤) سەرۆك شارەوانی هەولێر بووە و لە سالی ١٩٣٩ مردووە .

(٩) چاوپێکەوتنێك لە گەل د. ارسن موسی رشید ، لە ٢٠٠٧/٥/٢٥،چاوپێکەوتنێك لە گەل حاجی طاهیر تەرجانی ، لە ٢٠٠٧/٤/١٨ .

(١٠) چاوپێکەوتنێك لە گەل عبدالله مستەفا غەزایی ، لە ٢٠٠٧/٥/٢٩

(١١) کمال مظهر احمد،المصدر السابق ،ص ٢٢٦ .

(١٢) چاوپێکەوتنێك لە گەل کنعان موفتی ، لە٢٠٠٧/٤/٨، چاوپێکەوتنێك لە گەل نورالدین دەباغ ، لە ٢٠٠٧/٥/٢٤ .

(١٣) محمدی مەلا کریم ،نیکتین لە مەسەلەی کورد دەدوێ ،بەیان "گۆڤار"،ژ (٧)،١٩٧٢، ل٦.

(١٤) بۆ زیاتر زانیاری بروانە :عەبدوللا عەلیاوەیی،کوردستان لە سەردەمی دەولەتی عوسمانیدا (لە ناوەراستی سەدەی نۆزدەهەمەوە تا جەنگی یەکەمی جیهانی ، چ (١) ،سلێمانی،٢٠٠٤،ل ١٩٥ _ ٢٠٧ .

(٥) بۆ نمونە کاتێك (شێخ عبدالسلام بارزانی) لە سالی ١٩١٤ جولانەوەیەکی سیاسی دژی عوسمانیەکان هەلگیرساند (مستەفا هەولێر) ی یەکێك لەم سەرکردانە بووە کە بەشداری تێدا کردووە بۆ زیاتر زانیاری بروانە : بی رەش ،بارزان والحرکة الوعی القومی الکوردی

(١٨٢٦ ـ ١٩١٤) ، ١٩٨٠ ، ص ١٢٨ .

(١٦) سروە اسعد، المصدر السابق ، ص ٦٤ .

(١٧) ستیفن هیمسلی لونکریك ،اربعة قرون من تاریخ العراق الحدیث ،ترجمة: جعفر الخیاط ،بیروت ،١٩٤٩،ص ١٦٢ .

(١٨) وەك شارۆچکەی خانەقین و کفری ورواندوز.بۆ زیاتر زانیاری بروانە : ممدوح مزوری ،سەرچاوەی پێشو، ل٢٧٧ .

(١٩) وەك لە بەندی حەوتەمی رێکەوتننامەی مۆدرۆسدا هاتووە کە لە هەر شوێنێك ئاسایشی هاوپەیمانەکان بکەوێتە مەترسی یەوە ، مافی ئەوەیان هەیە ئەو شوێنە داگیر بکەن .بروانە : فاضل حسین،کێشەی ویلایەتی موسل،و: محمد شاکەلی،سلێمانی،١٩٩٩،ل٧ـ٨، عزیزالحاج،القضیة الکردیة فی العشرینات،ط(٢)،مطبعة الانتصار،بغداد،١٩٨٥،ص٣١ .

(٢٠) هادی رشید الجاوشلی ، تراث اربیل التاریخی ،ط(١) ، مطبعة جامعة الموصل ،موصل، ١٩٨٥،ص ٢٣ .

(٢١) هادی رشید الجاوشلی، المصدر السابق،ص ٢٤ .

(٢٢) دبليو.ار.هى،سنتان فى كردستان١٩١٨ـ١٩٢٠،ت: فؤاد جميل، ط (١)، بغداد، ١٩٧٣ ، الجزء(١)،ص ١٤٤ .

(٢٣) بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە : المصدر نفسه ، ص ١٤٧ ـ ١٤٨ .

(٢٤) سەرکردەی سوپای تورك لە بنەرەتدا خەلکی قەفقاز بووە و بە زمانێکی تورکی نارێك قسەی دەکرد . المصدر نفسه ، ص١٥١ .

(٢٥) قەزای هەولێر لە لایان (قائمقام)ەوە بەڕێوەدەبردراکە زۆربەی قائمقامەکانی قەزای هەولێر بە رەگەز تورك بووینە ، بەلام لە هەندێ کاتدا کوردیش ئەم پۆستەیان وەرگرتووە ولەلایان سولتانەوە هەلبژێردراون لەمانەش (عبدالله پاشای کوری عباس ئاغای ئەحمەدی) کە لە سالی ١٨٩٠ کراوە بە قائمقامی هەولێر .بڕوانە : ألبرت.م.منتشاشفيلى،المصدر السابق ، ص٢١ـ ٢٢، شيرزاد شيخ محمد ، الاثار الدينية فى اربيل (المقابروالمساجدوالجوامع والتكايا القديمة فى اربيل) ، ط (١)،اربيل،٢٠٠٢،ص ١٨٥ .

(٢٦) دبليو.ار.هى، المصدر السابق، ج(١)،ص١٥٢ .

(٢٧) دبليو.ار.هى، المصدر السابق ، ج(١)،ص ١٩٧ .

(٢٨) اسماعيل شكر رسول،اربيل (دراسة تاريخية فى دورها الفكرى والسياسى ١٩٣٩ـ١٩٥٨)،ط(٢)،سليمانية ،٢٠٠٦،ص٣٤ .

* پارەیەکی هیندیە تا دەرچوونی پارەی نیشتمانی عێراقی لە سالی ١٩٣٢ کاری پێکراوە . یەك روپیە دەکاتە (٧٥) فلسی ئەوکات .

(٢٩) مختارات من كتاب الموصل وكركوك فى الوثائق العثمانية،ت :خليل على مراد ،ط(١)،مطبعة شڤان ،السليمانية،٢٠٠٥،ص ١٧٤.

(٣٠) دبليو.ار.هی، المصدر السابق، ج(١)،ص ٢١١ ـ ٢١٢ .

(٣١) كمال مظهر احمد،المصدر السابق ،ص ٣٩ .

(٣٢) بۆ زیاتر زانیاری بروانە : دبليو.ار.هی، المصدر السابق، ج(١)،ص ٢١٤ ـ ٢١٥ .

(٣٣) هادی رشيد الجاوشلی ، المصدر السابق ، ص ٢٤ .

(٣٤) خليل علی مراد ، المصدر السابق ، ص ١٧٤ .

(٣٥) دبليو.ار.هی، المصدر السابق، ج(١)،ص ٢١٢ .

(٣٦) لە کاتی گۆڕینی دەسەلاتی عوسمانی بە دەسەلاتی ئینگلیزەکان لە هەولێر قوتابخانەکان داخراون و دوای ئەوەی (کابتن فارل)گەرانێکی پشکنینانەی لە هەندێ ناوچەی کوردستانی باشوور کرد ، قوتابخانە سەرەتاییەکانی هەولێریش کرانەوە . بۆ زیاتر زانیاری بروانە :

محمد عبدالله کاکەسور ، گەشەکردنی خوێندنی فەرمی لە لیواکانی کوردستانی عێراق دا (١٩٢١ـ١٩٥٣)،نامەی دکتورا (بلاوکراوە) کولێژی ئاداب ،زانکۆی سەلاحەدین ـ هەولێر ،٢٠٠٣ ،ل ٢٤ .

(٣٧) هادی رشيد الجاوشلی، المصدر السابق،ص ٢٤ .

(٣٨) هادی رشيد الجاوشلی، المصدر السابق ،ص ٢٤، مولود بێخالی ، هەولێرم وادیوە وبیستوە ،هەولێر ، ١٩٩٨،بەرگی دووەم ،ل ٢٧ .

(٣٩) خليل علی مراد ، المصدر السابق ،ص١٧٤

(٤٠) المصدر نفسه،ص ١٧٤، دبليو.ار.هی، المصدر السابق، ج(١) ،ص ١٩٩ـ٢٠٠ .

(٤١) دبليو.ار.هي، المصدر السابق، ج(١) ،ص ٢٠٠ ، چاوپێکەوتنێك لە گەل د . ئەرسن موسی رشيد ، لە ٢٥ /٢٠٠٧/٥ .

(٤٢) چاوپێکەوتنێك لە گەل د . ئەرسن موسی رشيد ، لە ٢٥ /٢٠٠٧/٥.

(٤٣) خليل علی مراد ، المصدر السابق ،ص١٧٤

(٤٤) دبليو.ار.هي، المصدر السابق، ج(١) ،ص ١٩٧ .

* لە دێ ی (عەنکاوە) لە سەر گردێك دەنێژرێت تا ئێستاش گۆڕەکەی ماوە .

(٤٥) بۆ زياتر زياتر زانياری بروانە : دبليو.ار.هي، المصدر السابق، ج(١) ،ص ٢٠١ .

(٤٦) دبليو.ار.هي، المصدر السابق، ج(١) ،ص ٢٠٢ ، چاوپێکەوتنێك لە گەل حاكم ناظم يونس ، لە ٢٠٠٧/٣/٢٦ .

(٤٧) دەربارەی پێکهاتەی یەکەم حکومەتی عێراقی کاتی بروانە : عبدالرزاق الحسني ، تاريخ العراق السياسي الحديث ، ط (٦)،مطبعة دار الكتب،بيروت،١٩٨٣،ج(١)،ص ١٩٢ـ١٩٣ .

(٤٨) بۆ زياتر زانياری بروانە :دبليو.ار.هي، المصدر السابق، ج(١) ،ص ٢١٩ـ٢٢٣ .

(٤٩) تا ١ی نيسانی ١٩٢٧ بە موتەسەرفی هەولێر دەمێنێتەوە .بۆ زياتر زانياری دەربارەی مێژووی موتەسەرفەکانی هەولێر بروانە : اربيل (هەولێر) بين الماضي والحاضر ، من منشورات المهرجان السنوي الثالث لمدينة اربيل ، اربيل،١٩٨٧،ص ٢٣ـ٣١ .

سەرچاوەکان

یەکەم / بەلگەنامەکان .

١- بلاونەکراوەکان .

- بەیاننامەی سولتان محمد رەشادی پێنجەم بۆ دانیشتوانی دەولەتی عوسمانی .

٢- بلاوکراوەکان .

أ / بە زمانی عەرەبی .

- موصل ولايتى سالنامه رسميسيدر ،١٣٣٠هـ /١٩١٢م .
- مختارات من كتاب الموصل وكركوك في الوثائق العثمانية ، ترجمة وتعليق :خليل علي مراد، ط(١) ، مطبعة شڤان ، السليمانية ،٢٠٠٥ .

دووەم / چاوپێکەوتنەکان .

- چاوپێکەوتنێك لە گەل د .ئەرسن موسی رشيد ، لە ٢٥ /٥ /٢٠٠٧ .
- چاوپێکەوتنێك لە گەل حاجی طاهیر تەرجانی ، لە ٢٠٠٧/٤/١٨ .
- چاوپێکەوتنێك لە گەل عبدالله مستەفا غەزایی ، لە ٢٠٠٧/٥/٢٩
- چاوپێکەوتنێك لە گەل کەنعان موفتی ، لە ٢٠٠٧/٤/٨ .
- چاوپێکەوتنێك لە گەل ناظم یونس ،لە ٢٠٠٧/٣/٢٦ .
- چاوپێکەوتنێك لە گەل نورەدین دەباغ ،لە ٢٠٠٧/٥/٢٤ .

سێیەم / نامەکانی زانکۆیی .

- بە زمانی کوردی .
- محمد عبدالله کاکەسور،گەشەکردنی خوێندنی فەرمی لە لیواکانی کوردستانی عێراق دا (١٩٢١-١٩٥٣)،نامەی دکتورا (بلاوکراوە) ،کولێژی ئاداب ،زانکۆی سەلاحەدین - هەولێر ،٢٠٠٣ .
چوارەم/ سەرچاوە عەرەبیەکان .
- اسماعیل شکر رسول،اربیل (دراسة تاریخیة في دورها الفكري والسياسي ١٩٣٩-١٩٥٨)،ط(٢)،سليمانية ،٢٠٠٦.
- ألبرت .م.منتشاشغيلي،العراق في السنوات الانتداب البريطاني،ط(١)،مطبعة جامعة بغداد،بغداد،١٩٧٨.
- المس بيل،فصول من تاريخ العراق القريب بين سنتي ١٩١٤-١٩٢٠،ترجمة:جعفر الخياط،ط(٢)،بيروت،٢٠٠٤.
- بی رەش ،بارزان والحركة الوعي القومي الكوردي(١٨٢٦ - ١٩١٤)، ١٩٨٠ ، ص ١٢٨ .
- دبليو.ار.هي ،سنتان في كردستان،ترجمة فؤاد جميل،ط(١)،بغداد،١٩٧٣،الجزء (١) .
- ستيفن هيمسلي لونكريك ،اربعة قرون من تاريخ العراق الحديث ،ترجمة: جعفر الخياط ،بيروت ،١٩٤٩.
- سروة اسعد صابر ،كوردستان من بداية الحرب العالمية الاولى الى نهاية مشكلة الموصل ١٩١٤ - ١٩٢٦،
ط (١)،اربيل،٢٠٠١.

ـــــ شـــــيرزاد شـــــيخ محمـــــد،الاثار الدينيـــــة فـــــي اربيـــــل (المقابروالمـــــساجدوالجوامع والتكايـــــا القديمـــــة فـــــي اربيـــــل) ط(١)،اربيل،٢٠٠٢.

ـ عبدالرزاق الحسني ، تاريخ العراق السياسي الحديث ، ط (٦)،مطبعة دار الكتب،بيروت،١٩٨٣،الجزء (١) .

ـ عزيز الحاج،القضية الكردية في العشرينات،ط(٢)،مطبعة الانتصار،بغداد،١٩٨٥.

ـ كمال مظهر احمد ، كردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى ، ترجمة:محمد الملا عبدالكريم ،ط(٢)،بغداد،١٩٨٤.

ـ مؤلف مجهول ، اربيل (هەولێر) بين الماضي والحاضر ،من منشورات المهرجان السنوي الثالث لمدينة اربيل ، اربيل،١٩٨٧.

ـ هادي رشيد الجاوشلي ، تراث اربيل التاريخي ،ط(١) ، مطبعة جامعة الموصل ،موصل، ١٩٨٥ .

پێنجەم / سەرچاوە کوردییەکان .

ـ سيد مولود بێخالی ، هەولێرم وادیوە وبیستوە،چ(١)،چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە،هەولێر،٢٠٠٥، بەرگی سێیەم .

ـ عەبدوللا عەلیاوەیی،کوردستان لە سەردەمی دەولەتی عوسمانیدا(لە ناوەراستی سەدەی نۆزدەهەمەوە تا جەنگی
یەکەمی جیهانی ،چ (١)، سلێمانی،٢٠٠٤ .

ـ فاضل حسين،کێشەی ویلایەتی موسل،و: محمد شاکەلی،سلێمانی،١٩٩٩ .

- م.س.لازاریف ، کێشەی کورد ١٨٩٦-١٩١٧،چابخانەی حافظ، بەغداد،١٩٨٩،بەشی دووەم .

- ممدوح مزوری ،مێژووی رواندوز،چ(١)،هەولێر ،٢٠٠٦ .

حەوتەم / گۆڤار ورۆژنامەکان .

- اسماعیل بشیر چیچۆ، اربیل ایام ...زمان خەبات "رۆژنامە "،عدد (٨٢٠) .

- محمدی مەلا کریم ،نیکتێن لە مەسەلەیَ کورد دەدویَ ،بەیان "گۆڤار"،ژ (٧)،١٩٧٢.

وەرگێڕان

ڕۆڵی شارستانیەتی ئیسلامی لە ڕێنیسانسی ئەوروپادا

ن : علی البیکدلی
و : بورهان حاتەم گۆمەتاڵی

ڕۆژهەڵاتناسی ناودار (فلیپ ولف) مامۆستای زانکۆی تولوز لە کتێبەکەی((ڕێنیسانسی فیکری لە ئەوروپادا)) دەڵێت ((ڕێنیسانسی کارۆلنجین لە سەدەی نۆیەم کە بووە مایەی بزواندنی خۆرئاواو هەڵسان بە بنیاتنانی شارستانیەتەکەی ، بەرپانەدەبوو گەر بە سوود وەرگرتن نەبووایە لە گەنجینە زانستی و مەعریفی یەکانی وولاتانی خۆرهەلاتی ناوەڕاست . ئەمەو ولف زیاتر دەڵێت : پێویستە وولاتانی نێوان دوو ڕووبارەکە لەیاد نەکەین کە لە گەورەترین ئەو ناوەندانەنەیە یارمەتی دروست بوونی ژیانی ئەوروپایی داوە)).

لە گەڵ ئەوەشدا تیۆرەکەی فلیپ ولف لە لایەن هەموو زانایانی ئەوروپاوە پەسند نەکرا ، بەڵام گومانی زۆرینەیان بەلای ئەوەدا دەچێت کە سەرەتا زانست لە خۆرهەڵاتەوە سەری هەڵداوە . وە ئەوانەی لە گەڵ ڕاکەی فلیپ جیان سوورن لە سەر توێژینەوەیەکی سەرەتایی لە بارەی ئەوەی : ئەگەر ئەوەی لە ڕۆژهەڵات دەرکەوتووە وەکو زانستێکی دابنێین ، ئاخۆ ئەمە لە بنچینەدا زانستە یاخود ئەزمونێکی تاکەکەسی ؟ لە وەڵامی ئەمەدا دەڵێین ، هەرچەندە لە سەرەتادا زانستەکانی ڕۆژهەڵات بۆ پێویست گەلێکی خەڵکی

و ئەزمونگەلێکی تاکەکەسی پەیدابوون ، بەلأم لە گەڵ ئەوەش — لە کۆتایدا — بۆ چەند بۆچونێکی زانستی گۆڕان .

کاتێ مرۆڤ لە خواکانی سەر زەوی تێربوو ، ئەمجارەیان کەوتە سەرنج دانی ئاسمان ، سەبارەت بەوەی ئاسمان سەرچاوەی خێربوو ، بەهۆی بارینی باران و بوونی خۆر تیایدا وەلەهەمان کاتدا پەناگەیەکی بە هێزو نادیارو شوێنی نیشتەجێ بوونی خواوەندەکان بوو . لە سەر ئەم بنچینەیە ، بابلی یەکان بۆ یەکەم جار ئەوەیان ڕاگەیاند کە شوێنەواری ئەستێرە — بەهێزەکان — لە دیاریکردنی دواڕۆژی مرۆڤ کاریگەریان هەیە ، بەلأم کلدانی یەکان ، پێش بابلی یەکان کەوتبوون لە دیاریکردنی شوێن و ناوو جولەی ئەستێرەکان وڕێڕەوی جولأنیان کە لە ڕووالّتدا رێك و پێك نەبوون ، وەهەڵسان بە پێوانی ماوەی نێوان ئەستێرەکان و شوێنەکانیان ، وە ئەو خولگەیان دیاریکرد کە خۆر لە ماوەی خولی ئاشکرای خۆی بە دەوری زەوی دا لە ماوەی ساڵێك دا تەواوی دەکات . وەهەروەها هەڵسان بە پێوانی ناوچەی کەلووەکان .ساڵیشیان بۆ ٣٦٥ ڕۆژ دابەش کرد لە چوارچێوەی ١٢ مانگ دا . بەمە توانی یان ساڵی خۆری (السنة الشمسية) دیاری بکەن . لە وولأتی میسریشدا ، سەرەڕای گرنگی دانی میسریەکان بە ژمێرەو ئەندازە ، لایەنی پزیشکی و توێکاریشیان گەشە پێدا تاکو لە کرداری مۆمیاکردن سوودی لێ ببینن. ئەمە بەشێکی کەم بوو لە توویێشووی زانستی خۆرهەلأت ، بە هۆی ئەمەوە ڕێ بە خۆمان ئەدەین کە بلّێین : خۆرهەلأت سەرچاوەو بنەڕەتی زانستەکان بووە .

ئەم بانگەیەش زۆرێك لە زانایانی خۆرئاوا پشتگیری لێ دەكون ، بەلأم ، چۆن ئەو زانستانە بۆ ئەوروپا گواسترانەوە ؟ هەڵبەتە یۆنانی یەكان یەكەم نەتەوە بوون كە لە جوگرافیای ئەوروپا جیابوونەوە و چەند داگیرگەیەكیان لە سەر كەناری نیل لە ئاسیای بچووك چنگ كەوت . ئەمە سەرەڕای ڕۆڵی بازرگانەكان ن بەم شێوەیە زەمینە سازیەك بۆ گواستنەوەی ئەو زانستانە بۆ ڕۆژئاوا لە ئاربوو ، دوا بەدوای ئەو ململانێ سەربازی و سیاسی یانەی كە لە وێدا ڕوویان دا ، خێرایی پرۆسەی گواستنەوەی ئەو زانستانە زیادی كرد . زانایانی یۆنانی كە بە دامەزرێنەری باس و توێژینەوە زانستی یەكان دائەنرێن فاكتەرەكانی ڕووخساوە سرووشتی یەكانیان لە چوارچێوەی توانای خواوە ندە سیحراوی و نادیارەكان دا بردە دەرەوە – تالیس كە بە دامەزرێنەری فیكری زانستی ئەوروپادادەندرێن ڕایگەیاند ، كە دەركەوتنی دیاردە سروشتی یەكان كارێكە ئەگەڕێتەوە بۆ ئەو گەشەسەندن و گۆڕانكاریانەی كە لە ناوخودی سروشت خۆی ڕوونەدات ، وە هیچ پەیوەندیەكی بە ویستی خوداوەندەكانەو نیە ، بەم هۆیە بیركردنەوەی مرۆڤ لە ئاسمانێكی خەیالأوی یەوە بۆ بیركردنەوە لە زەوی دابەزی ، بۆ نمونە ئەم پرسیارە دەهاتە پێشەوە كە هۆی چی یە باران دەبارێت؟ وەلأمەكەشی ئەوە بوو كە لەبەر ئەوەی كەش و هەوا لە گەرمیەوە بۆ كەشێكی سارد دەگۆڕێت. وە یاخود بۆچی گەلأكانی دار و درەخت دوای ئەوەی كە سەوزن، زەرد ئەبن؟ وەلأمەكەشی ئەوە بوو كە: بەهۆی ئەوگۆرانكاریانەوەیە كە لەناو خودی مادەدا ڕوو ئەدا، تا لیس ئاوی بە مادەیە دائەنا(٨).

لە راستیدا تالیس قوتابخانەی (مەڵەتیە) ی دامەزراند کە زێتر گرنگی بە بۆچونی مادی دەدا. وە قوتابیەکانیشی وەکو ئینکسیمندەر و ئەوانی تریش هەمان ڕێچکەی ئەویان گرتە بەر. لەم نێوەندەشدا کەسانی وا هەبوون کە دژی ئەو قوتابخانەیە بوەستن لە نموونەی ئەوانەش فیساگورس کە قوتابخانە میسالیەکەی خۆی دامەزراند، ئەو پێی وا بوو کە ژمارەکان هێزێکی مەزن و نادیاریان هەیە و کاریگەری لە رووداوەکان ئەکەن(٩).

ئەمە لەکاتێکدا هرقلیدس دامەزرێنەری تۆری جوڵەو، دیموقریتس دانەری تیۆری ئەتۆمی‌گۆڕانکاریەکی مەزنیان لە جیهانی هزر و فەلسەفە بەدی کرد.سۆفستائیەکانیش زانستی سۆسیۆلۆژی و سیاسەتیان دامەزراند. وە سوقراتیش رەوشت (الاخلاق)ی بە بنچینەی هزرە فەلسەفیەکەی خۆی دانا. وە هەوڵی دا بۆ جەنگان لە دژی باو و نەریتەکانی کۆمەڵگەکەی، بۆیە سیستەمێکی نوێی دامەزراند، ئەم مەزەبە فیکریەش گەورەترین جیاوازی بوو لە نێوان مامۆستاو قوتابیەکەی، واتە لە نێوان سوقرات و ئەفلاتون. چونکە ئەفلاتون خاوەن رەگێکی ئۆرستکراتی بوو پێی وابوو کە پاراستنی باو و نەریتە ئۆرستکراتیە کۆنەکان پێویستەو نابێ دەست بەرداری بن، بە هۆی ئەمەشەوە لەگەڵ مامۆستاکەی ناکۆك بوو، وە هەروەها کۆمەڵگەی ئیسپارتیە ئۆرستکراتیەکانی کردە نموونەیەك بۆ شارە چاکەکەی. ئەفلاتۆن لە میانەی تیۆرە میسالیەکەی دەروازەیەکی نوێ ی کردەوە بە رووی فیکری فەلسەفی دا، لە کاتێکدا ئەرەستۆ تاقانە بوو لە فیکردا، کە توانی بە هۆی بۆچوونەکانیەوە بەسەر گشت زانستەکانی ئەو سەردەمەدا زاڵ بێت و زۆر لە زانستە نوێ یەکانی بەتایبەت زانستی لۆژیکی(١١) دامەزران.

دەرکەوتنی ئەرستۆ هەماهەنگ بوو لەگەڵ داگیرکاریەکانی ئەسکەندەر و لە ناوچوونی بیروڕای شار– کە بە پێی ئەم بیروڕایە دەوڵەت وەکو بنکەیەکە بۆ بۆچوونی سیاسی و یەکێکە لە فاکتەرەکانی گەشەسەندنی هزر– وە هەروەها بۆچوونە سەربازیەکانی ئەسکەندەر بوونە هۆی خەفە کردنی بیروڕاو، بەمەش قۆناغی یەکەم لە دروست کردنی شارستانیەتی خۆرئاوا کۆتایی پێ هات.

لەو کاتەوەی کە لەشکرەکانی ئەسکەندەر بەرەو ئاراستەی خۆرهەڵات کەوتنە جووڵە، قۆناغی یەکەم لە ململانێ ی نێوان خۆرئاواو خۆرهەڵات دەستی پێکرد، لەگەڵ هاتنی ئەو لەشکرانە بۆ خۆرهەڵات کلتورێکی زانستی و فەلسەفی یۆنانیان لەگەڵ خۆیاندا هێنا، بۆیە کۆمەڵگاکانی ئێمەش بەشێوەیەکی توند بە ژیان و رۆشنبیری یۆنانیەکان کاریگەر بوون. ئەسکەندەر لە عەقلیەتە لاویەکەیدا وێنەی ئیمپراتۆرێکی جیهانی هەڵگرتبوو. هەر بۆیە دژایەتی بیروبۆچوونی رەگەزی و نەتەوایەتی یۆنانیەکانی دەکرد. وە باش دەرکی بەوە کردبوو کە یەکخستنی گەلانی بەزیو لە لایەنی کلتورەوە زەرورەتێکە بۆ دامەزراندنی ئیمپراتۆریەتە جیهانیەکەی(١٢)، بۆیە هەڵسا بە لاسایی کردنەوەی پاشاکانی ئێران و فیرعەونەکانی میسر لە بانگەشە کردن بۆ خوایەتی، وە جلی دجادووگەری پۆشی و، هێزێکی لە ئەسیناوە بۆ ئەسکەندەریە گواستەوە هەر لەم شارە نوێ یەدا زانایانی یۆنانی هەڵسان بە دابەشکردنی جۆرەکانی زانست هەر یەك لە: بەتلیمۆس و ئەرخەمیدس و جالینۆس لە زانستێکی تایبەت بە خۆیاندا توێژینەوەیان ئەنجام دەدا. بەم شێوەیە جارێکی تر خۆرهەڵات وەکو مەڵبەندێکی گەشە سەندنی زانستی

لێهات. ئەسکەندەریە کە بە گەورەترین و ناودارترین مەڵبەندی زانستی لەو چەرخە بەڵکو تا دەرکەوتنی ئیسلامیش دائەنرا، توانی شوێنە هەستیار و گرنگەکەی خۆی بپارێزێت. ئیمپراتۆریەتی ئیسلامی کە لە دەریای ناوەراستەوە تا وەکە هیند وە لە دەریای خەزەرەوە تاوەکو باکوری ئەفریقیا درێژ ئەبووەوە، توانی بەسەر چەندین شوێن وەکو قوتابخانەو دێرەکاندا زاڵ بێت کە پێشتر کۆمەڵە مەڵبەندێك بوون بۆ کلتورو رۆشنبیری یۆنانی و رۆمانیەکان(١٣).

لەسەر گوتەی زۆرێك لە زانایانی خۆرئاوا، ئیسلام فاکتەرێکی کاریگەر بوو بۆ پاراستنی زانستە یۆنانیەکان، چونکە هاندانی خەڵك بۆ زانست و زانیاری، لە تایبەتمەندیەکانی ئیسلامە، وە هەروەها یەکێکە لەو فرمانانەی کە پێغەمبەری خوا (د.خ) جەختی لەسەر کردۆتەوە، ئەمەش بۆتە هۆی ئەوەی کە زانیانی ئاینیی لە پێناو پاراستن و بلاّو کردنەوەی زانست هەوڵ و کۆششی زۆر بدەن.

لەسەردەمی عەباسیەکاندا، بەتایبەتیش لە سەردەمی (المنصور الدوانیقی) و (هارون الرشید) و (مأمون) ی کوری دەست کرا بەکۆکردنەوەی بەڵگەنامەو کتێبە زانستیەکان لە شاری بەغدا و، بزووتنەوەی وەرگێڕان هاتە دروست کردن(١٤). وە هەر لەم سەردەمەدا قوتابخانەکانی ئیمام باقر و ئیمام صادق ژمارەیەکی زۆر لە زانایانی دەستە جیاوازەکانی موسڵمانان و نا موسڵمانەکانی لە خۆ گرتبوو بە مەبەستی خوێندن و توێژینەوە، ئەمەش بووە مایەی گەشە سەندن و پێشڤەچوونی زانست. وەهەر لەو ماوەیەشدا هەموو بەڵگە نامە زانستیەکان لە گشت لایەکی جیهانەوە بۆ ساز و

ئامادەکردن و وەرگێڕانیان ڕەوانەی بەغدا ئەکران، ئەوە بوو ڕێنیسانسێك لە بواری فەلسەفە و زانستدا هاتە ئاراوەو، سەردەمی زێڕینی شارستانیەتی ئیسلامی دەستی پێکرد(١٥).

بەڵام بەداخەوە، لە هەردوو سەدەی سێیەم و چوارەمی کۆچی دا بە هۆی دەرکەوتنی ڕەگەزی تورك لەسەر شانۆی سیاسی و سەرهەڵدانی چەند مەڵبەندێکی بەهێز و نوێ، وەکو فاتمیەکان لە میصر و، ئەمەویەکان لە ئەندەلوس و، ئیسماعیلیەکان لە میصر و ئێران، ئەمەو سەرەڕای هێزە ناوخۆییەکان لەئەنجامدا بەغدا شوێن پایەی خۆی وەکو مەڵبەندێکی ئایینی- سیاسی لەدەست دا، ئەو بارودۆخە تەنگژاوییانە بەبێ هیچ گەشەسەندنێکی بۆچونی زانستی بە خۆرهەڵاتی ئیسلامی گوزەریان کرد(١٦).

وە هەروەها لەسەدەی پێنجەمی کۆچی دا جەنگەکانی خاچ پەرستی لە نێوان خۆرهەڵاتی ئیسلامی و خۆرئاوای مەسیحی دەستی پێکرد و بۆ ماوەی دوو سەدە بەردەوام بوو. هەموو ئەو زانیاریانەی کە بازرگانەکانی ڤێنیسیا لە میانەی کاری بازرگانی دا دەربارەی خۆرهەڵات چنگیان کەوتبوو، وە وێنەیەکی ڕوون و ئاشکرای تەوژمە دژ بە یەکەکان و ئەو دابەش بوونەی کە گۆڕەپانی ئیسلامی بەدەستیەوە ئەینالاند، بەخشیە سەرکردەکان. هەرچەندە کە جەنگەکانی خاچ پەرستی بە سەرکەوتنی موسڵمانان لە لایەنی سەرازی یەوە کۆتایی پێ هات، بەڵام مەسیحیەکان توانیان لە ڕووی زانستیەوە سەرکەوتن بەدەست بهێنن ئەویش لەمیانەی ئەو توێشوە

زانستیەی کە لە ماوەی جەنگاکانیان لەگەڵ موسڵمانان چنگیان کەوت، بەم هۆیە توانیان ڕاپەڕینێکی فەلسەفی و زانستی بەرپا بکەن(١٧).

ڕێنیسانسی ئەوروپا

ڕێنسانسی ئەوروپا چەندین هۆکار و فاکتەری ناوخۆیی و دەرەکی هەبوون لە،وانە ئەوەی پەیوەندی بە جیهانی ئیسلامیەوە هەیە، دوو ڕووداوی گرنگی لێ هەڵدەبژێرین کە ئەوانیش: یەکەمیان: ئەو هێرشە سەر نەکەوتووەی کە تارق ی کوری زیاد لە ساڵی ٧١١ی ز. دا کردیە سەر ئەوروپا، بووە هۆی ئەوەی کە ئەورووپییەکان لە بێ ئاگایی سەدەکانی ناوەڕاست بێداربنەوە، وە ئەو هێرشە وای لە مەسیحیەکان کرد کە هۆشیار ببنەوە و چاوێك بە سیستەمی فەرمانڕەوایەتیان دا بخشێننەوە، چونکە لەو کاتەدا ئوممەتی مەسیحی لە چوارچێوەی ڕژێمێکی سیاسی، ئایینی یەکگرتوو دا کە پاپا زاڵ بوو بەسەری دا، ژیانیان دەگوزەراند. بۆیە پاپا بە مەبەستی وەستان لە ڕووی هێزی لاوە موسڵمانەکان ناچار بەوە بوو کە لە ساڵی ٨٠٠ ز دا بەدەستی خۆی تاجی ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی پیرۆز لە سەر سەری شارلەمان دابنێت(١٨)، لێرەوە دەسەلأتەکانی پاپا دابەش بوون کە دەسەلأتی ئایینی کەوتە دەستی پاپا و، دەسەلأتی سیاسیش کەوتە دەستی ئیمپراتۆر.

شارلەمان بۆ بەهێز کردنی ژێرخانی ئیمپراتۆریەتەکەی هەڵسا بە ئەنجامدانی ڕێبیسانسێك، کە ئەوەش لە بنیادنانی ڕێنیسانسی ئەوروپا کاریگەری هەبوو. وە لەساڵی ٧٨١ز. دا شارلەمان داوای لە زانای ئینگلیزی

(کوین) (١٩) کرد کە شێوە و شکڵێکی نوێ بۆ ئیمپاتۆریەتەکەی دابنێت، تا وەکو بۆ نوێ کردنەوەی ژیانێکی عەقلانی زەمینە لە بار بێت.

بەر لە بنیادنانی شارستانیەتی خۆرئاوا شتێك روویدا کە بە ململانێی نێوان عەقلّ ئیمان ناوبرا. بۆ نموونە قەشە ئەنسێلم(٢٠) نوێنەرایەتی ئیمان و کلێسای دەکرد. لە کاتێکدا کە گێربەرد (٢١) و جۆن سکۆت (٢٢) نوینەرایەتی عەقلانیەتی نوێیان دەکرد. لە ئاکامی ئەو روبەروو بوونەوانە دا پەرتەوازەییەك سەری هەڵدا کە رژێمی کلێساشی گرتەوە، چونکە بە هۆی دامەزراندنی قوتابخانەی چارتر لە فەرەنسا، مەلبەندێکی نوێی زانستە نادینی یەکان لە بەرامبەر کلێسا دەرکەوت، کە مەڵبەندەکە ئامانجی زانست و فەلسەفەی گۆری لە کاتێکدا کە رێنماییەکانی مەسیحیەت ناوەڕۆکی ئەو دووانەی پێك دێنا. بە هۆی ئەو رێنیسانسەی کە کارۆلنجین هێنایە کایەوە مرۆڤ بووە تەوری زانست و (٢٣)، بەمەش فەلسەفەی مرۆڤ یاخود ئەوەی ناسراوە (هیۆمانیزم) پەیدا بوو، کە مرۆڤی کردەوە لە جیاتی تەوەرە بوونی خوا(٢٤).

قوستەنتینی ئیفریقی هەڵسا بە کۆکردنەوەی گشت توێژینەوکانی قوتابخانەی چارتر ئەمەش لەمیانەی وەرگێڕانی کتێب و دانراوەکانی جارینۆس و بەتلیمۆس و دیموقراتیس و سوکرت لە زمانی عەرەبی و عیبری یەوە بۆ لاتینی. کە ئەمەش لە سەدەی یازدەهەمی زایینی دا روویدا. بەم شێوەیە لە ماوەی هەردوو سەدەی یازدەهەم و دوازدەهەم دا رێنیسانسێکی وەرگێڕان لە خۆرئاوادا سەری هەڵدا، وەکو لاسایی کردنەوەیەکی خۆرهەلاتی ئیسلامی، چونکە لە خۆرهەلاتی ئیسلامیدا دواتر فەلسەفەو دانراوەکانی

زانایانی یۆنانی لە عەرەبیەوە بۆ گشت زمانەکانی تری ئەوروپی وەردەگێردرا.

سەردەمی ڕۆشنگەری لە ئەوروپا

ڕێنسانسی ڕۆشنگەری ئەوروپا سەرتا دەستی پێکرد بە کۆکردنەوەی گشت بەڵگەنامە و سەرچاوەکان لە مەڵبەندە زانستیە جیاجیاکان، بە تایبەتیش لە مەڵبەندە ئیسلامیەکانی خۆرهەڵات و ئەندەلوس(٢٥) و سویل و تۆلدو(٢٦) و سیراقمۆس (٢٧) و صەقلیە لەسەدەی پێنجەم دا بە شێوەی میرنشینی ئیسلامی بەڕێوە ئەبران. ئەو بەڵگەنامە و سەرچاوانەش بە زۆری لەلایەن زانایانی کڵێساوە بۆ زمانی لاتینی تەرجەمە دەکران(٢٨). وە پێویستە ئاماژەش بەوە بکەین کە ئەو بزافەی لە سەدەی نۆیەمەوە بە ڕێنسانسی کارۆلنجین دەستی پێکرد بۆ گۆڕینی ژێرخانی کۆمەڵگا و بیر و بۆچوونەکان تاوەکو ئیمرۆش لە کار نەوەستاوە.هەروەکو سەردەمی بوژانەوەی ئەوروپا هاوکات بوو لە گەڵ گەشەسەندنی لایەنی ئابوری ، کە ئەویش دەرکەوتنی چینی ناوەڕاست (بورژوازیەت) بوو . ئەو بورژوازیەتیەی کە جڵەوی کاروبارەکانی وەرگرت و . کۆمەڵگای خۆرئاوایی بە ئاراستەی بنیاتنانی شارستانیەتیەکی نوێ جوڵاند .

یەکێك لە دیمەنەکانی ئەو ڕێنیسانسە ، بریتی بوو لە وەدەرکەوتنی چەندین شار لە سەدەی یازدەهەم ، بەتایبەتیش لە ئیتاڵیا ، وەدەرکەوتنی ئەو شارانە وەکو بنکە گەلێك وابوون بۆ هێزی سیاسی و ئابوری بۆرژوازیەکان کە ئەمەش هاوکات بوو لە گەڵ سەرەتای سەردەمی بوژانەوە ، ئەو کات شار

شوێنی نیشتەجێ بوون و کارو چالاکی ئەو بازرگان و پیشەسازانە بوو کە ئاڵ و گۆڕی بەرهەم و کەلوپەلەکانیان بە بەرهەم و کەل و پەلی تر دەکرد ، بێگومان دواتر ئەو جۆرە مامەڵەیە گۆڕاو پارە جێگای گرتەوە . لە ڕاستی دا بزاڤی ڕۆشنگەری ، بزاڤێکی مرۆیی لە دژی دەسەڵاتی ئاینی بوو لە کۆمەڵگای ئەورووپادا وە پێشەکیەکیش بوو بۆ سەرەتای پەیدابوونی فیکرەی دەسەڵاتی عەلمانی(٢٩) . بەڵام لە هەمان کاتیش دا ئەو بزاڤە بەشێکی زۆری لە سەر دەستی هەندێك لە پیاوانی کڵێسا پەیدابوو . چونکە بەشێك لە قەشەو پیاوانی ئایینی – لە سەردەمی ڕۆشنگەریدا – لە گوزەرانی نێو پەرستگاکان بێزاربوون و ، ڕوویان لە شارەکان کرد کە وەکو مامۆستای زانکۆ و نوسەرو توێژەرو وەرگێڕ لەوێدا کاریان دەکرد .

کوبین هەوەڵ قەشەبوو کە پلەو پایەکی کارگێڕی بەرزی وەرگرت ، ئەویش بە وەرگرتنی وەزارەتی ڕۆشنبیری لە ئیمپراتۆریەتی شارلەمان. وە هەروەها لە سەدەی نۆیەمیشدا ، لودوفریبز(٣٠) یەکەم قەشەبوو کە لەبارەی دانراوەکانی (شیشرۆن) (٣١) ەوە توێژینەوەی ئەنجام دا ئەمە سەرەڕای ئەوەی کە کڵێسا نەیاری ئەو کارەبوو .

لەو کاتەی کە چینی ناوەند (بورژوازیەت) لە شارەکان دا نیشتەجێ بوون ، هەڵسان بە ڕێکخستنی دامەزراوە ئابوری و دواتریش کارگێڕی و ئینجا سیاسی ، و لە کۆتایشدا ڕۆشنبیری . ئەو کارەی دواییان بریتی بوو لە بزاڤی ڕۆشنگەری . ئەو بزاڤەی کە گشت داب و نەریت و ئاکارە بۆماوەیی و باوەڕو ڕەوشتێکی لاوازکرد ، وە مرۆڤی وەکو بوونەوەرێکی ئابوری سەربەخۆ دانا نەك وەکو کەسایەتیەکی سەر بە پێڕۆکانی کڵێسا . ئەو بزاڤەش بە

ڕێنیسانسی شارناس (٣٢) (٣٣) لە کارە سەرەتاکانی ڕێنیسانسی کارۆلنجین کە دوای سەدەی دوازدەهەم بووە مایەی بایەخ دانێکی زۆر پێ ی ، بریتی بوو لە دەرکەوتنی پرۆسەی ریفۆرمی ئاینی لە ساڵی ٨١٧ز ، لە سەردەمی ئیمپراتۆرلویس لولبو (٣٤) کە یەکێك لە کوڕەکانی شارلەمان بوو ، ئەوەش لە سەر دەستی قەشەیەك بە ناوی منبنوا دانیال (٣٥) ڕوویدا ، کە بە بزاڤی بندیکتنی (٣٦) چاکسازی ناسرا ، بە هۆی ئەمەشەوە زۆرێك لە پەرستگاکان بە فەرمانی ئیمپراتۆر داخران .

ڕێنیسانسی وەرگێڕان لە جیهانی مەسیحیدا

لە گەڵ ئەوەشدا کە پێشتر بە شێوەیەکی کورت ئاماژەمان بە ڕێنیسانسی وەرگێڕان دا کە ئەوڕوپا بە خۆیەوە بینی ، بەڵام لێرەدا جارێکی تر ئەیخەینەوە بەرباس و لێکۆڵینەوە بە هۆی ئەو گرنگی یەی کە هەیەتی .

پێش جەنگەکانی خاچپەرستی پەیوەندیە بازرگانیەکانی نێوان خۆرهەڵات و خۆرئاوا تەنها لە ڕێگای دەریای ناوەڕاستەوە کورت هەڵاتبوو ، ئەمەش لە میانەی شارە کەناریەکانی ئیتاڵیا ، بە تایبەتیش ڤینیسیاو جنوەوە ئەنجام دەدرا . بازرگانە ئیتاڵیەکان کەلوپەلی گرانبەهاو جوانکاریان لە شارەکانی بیزانس و دیمەشق و بەغدادو میسرەوە بۆ خانەدانەکانی ئەوڕوپا (٣٧) ئەهێنا ، لە گەڵ کڕینی ئاوریشم و بەهارات چەندین بەڵگەنامە و هێلکاری و دەستنووسیان بە زمانەکانی یۆنانی و عەرەبی و عیبری دەکڕی و بە نهێنی دەیانبردە ئەوڕوپا ، هەوادارانی فەلسەفەی مرۆیی کڕیاری باشی ئەو جۆرە کەلوپەلانە بوون ، و زانا مەسلمانەکانیش (٣٨) ڕۆڵی نێوەندیان لەو

مەسەلەیەدا دەگێڕا ، چونکە ئەوان سەرچاوە زانستی یە یۆنانی و ڕۆمانەکانیان کۆکردەوەو تەرجەمەیان کردن و لێکدانەوەی خۆشیان لە سەر نوسی ، ئینجا دواتر لە ڕێگای مەڵبەندە زانستی یەکانیان لە غەرناتە ، بۆ جارێکی تر بۆ خۆرئاوایان گواستەوە .

دیارە وەرگێڕانی بەڵگەنامەو سەرچاوە یۆنانی و ڕۆمانیەکانی بەغداو جندی شابور مەسیحیە خۆرهەلاتیەکان پێ ی هەڵدەستان ، واتە ئەو ئەرسەدۆکسانەی کە کڵێسای کاسۆلیکی ڕقی لێ یان دەبۆوە ، چونکە ئەوان باوەڕیان بە یەکبەنی بوونەوەر (وحدة الوجود) سەبارەت بە مەسیح هەبوو (٣٩) (پێ یان وابوو کە مەسیح (د.خ) سیفەتی مرۆیی و سیفەتی خوایی هەیە) ، وە هەروەها ئەو نەستووری و جوولەکانەی کە بە هۆی ستەمی حکومەتی بیزەنتی یەوە هەلاتن ، ڕوویان لە ناوچە موسڵمان نشینەکان کردو دەستی یان کرد بە کاری وەرگێڕان وە ئەو سێ کۆمەڵەیەی کە باسمان کردن لە توانایان دابوو بچنە نێو قوتابخانەو جێگاکانی وەرگێڕان و کتێبخانەکان و تەنانەت بارەگای خەلافەتیش . کەواتە ئەو کۆمەڵە ئاییینیانە ڕۆڵێکی مەزنیان بینی لەوەی کە بازرگانە ئەورووپیەکان بتوانن ئەو بەڵگەنامە زانستی یە گرنگانە بکڕن(٤٠).

ئەوەی کە یارمەتی ئەورووپیەکانی دا بۆ گواستنەوەی ئەو بەڵگەنامەو سەرچاوە زانستیانە لە خۆرهەلاتەوە بۆ خۆرئاوا، بریتی بوو لە درێژی کەنارەکانی دەریای ناوەڕاست کە مەسیحیەکان لەوێدا نیشتەجێ بوون. وەهەروەها بوونی چەندین مەڵبەندی دەسەلاتی سیاسی لە ئاسیای بچوک،

وەکو ئۆدێسا و حەران و نصیبین کە لەوێشدا مەسیحیەکان بلاو ببوونەوە [41].

صەقلیەو غەرناتە لە گرنگترین کەناڵەکانی گواستنەوەی زانستە ئیسلامیەکان بوون بۆ ئەوروپا. سەرانی بزاڤی مرۆیی چەندین کەسیان لە مەسیحی و جولەکە و تەنانەت موسڵمانانیش هەڵبژاردلەوانەی کە یۆنانی و ڕۆمانی و عەرەبی عیبری دەزان، تاکو بەکاریان بهێن بۆ کڕین-یاخود دزین-ی بەڵگەنامە و سەرچاوە زانستی و فەلسەفی و مێژوویی یەکان، وە دواتریش بە شێوەیەکی نهێنی لە ژێر پەردەی کەلوپەلی بازرگانی بۆ ئەوروپایان بگوازنەوە. ئەو کەسانەش زۆربەی جار بە پۆشاکی بازرگان و پیاوی ئایینی لە نێوان خۆرهەلات و خۆرئاوادا گەشتیان دەکرد(٤٢).

ئەو دەست نووسە کڕدراو ودزراوانە دەدرانە دەست وەرگێڕە یۆنانی و مەسیحی و جولەکە و موسڵمانەکان لە شاری (بالرم)ی مەڵبەندی صەقلیە، کە لەلایەن پاشا نۆرماندیەکانەوە فەرمانڕەوایی دەکرا، بەتایبەتیش لەسەردەمی فردریکی دووەمدا، کە قەشە ریمۆند (٤٣) لە ناوەڕاستەکانی سەدەی (١٢) دا سەرپەرشتی تەرجەمە کردنی ئەو دەقانەی لە زمانە ڕۆژهەلاتیەکانەوە بۆ لاتینی کرد.

لە ناودارترین زانا وەرگێڕەکانی ئەو کات، فرانسوا ئبیلارد [44] بو کە ژمارەیەکی زۆری لە مەسیحی و جولەکە و موسڵمانەکانی ئەندلوس رێکخست، بە مەبەستی تەرجەمە کردنی دەقە زانستی و فەلسەفیەکان. وەرگێڕەکانیش هەریەکە و لەوانە تایبەتمەند بون بە تەرجەمە کردنی قورئانی پیرۆز. بەرپرسی ئەو کۆمەڵەیەش قەشە بیرۆندابل (٤٥) بوو کە خودی ئەویش بوو

مەسەلەی جەنگی لە دژی موسڵمانان خستەڕوو، بەلآم ئەو جەنگە سەربازی نەبوو بەڵکو لە شێوەی غەزوێکی کلتوری سەرچاوە ئیسلامیەکان بوو(٤٦).

بە هۆی ئەمەوە ئەبیلارد یەکەم ڕووخساری دیاربوو لە ڕێنسانسی ڕۆشنگەری و بوژاندنەوەی ئەوروپادا، وە هەروەها هەر ئەویش یەکەم قەشە بوو کە هەڵسابە خوێندنی زانستەکانی غەیری کڵێساو، دروشمی یەکبونی عەقل و ئیمای، کە دروشمی بزاڤی مرۆیی و ڕۆشنگەری بوو رایگەیاند.

دوای ئەبیلارد، ڕۆڵی ئلبێرتی گەورە (٤٧) دێت، کە لە شوێن کەوتووانی پەیڕەوی ئیبن سینا بوو، وە هەروەها قەشە تۆماس واکن کە بە ناودارترین فەیلەسوفە مەسیحیەکانە سەدەکانی ناوەڕاست دادەنرێت، وە قەشە ئەنسێلم (٤٨). قەشە ئەنسێلم بەڕێوەبەری قوتابخانەی چارتر لە سەدەی (١٢) بو وە یەکێك لە گەورەترین سەرانی بزاڤی مرۆیی ئینگلیزی بوو، باوەڕیشی بە میحوەریەتی مرۆڤ لە بووندا هەبوو(٤٩).

وە لە گرنگترین دەسکەوتەکانی بزاڤی مرۆڤایەتی بریتی بوو لە سەربەخۆ بوونی زانکۆکان و دەرچوونیان بوو لە ژێر هەژموونی مەڵبەندە هێزە سیاسی و ئایینی یەکان کە ئەوەش هەرایەکی گەورەی لە ئەوروپا نایەوە

زانکۆی پاریسیش کە بەیەکێك لە کۆنترین زانکۆکانی ئەوروپا دادەنرێت، لە ساڵی ١٢٠٠ز لەسەردەمی فلیب ئۆگۆست (٥٠) دامەزراوە لە پێناو بەدەست هێنانی سەربەخۆیی دا ئەوە بوو لە ساڵی ١٢٢٩ز بۆ یەکەم جار لە مێژووی بزاڤی زانکۆیی دا بە مانگرتنێك هەڵسا. کە ئەو مانگرتنەش بوە هۆی بە یەکدادانێکی خوێناوی لە نێوان قوتابیان و هێزە حکومیەکان تیایدا چەندین قوتابی کوژران. ئەو مانگرتنە بۆ ماوەی دوو ساڵ بەردەوام بوو کە لەو

ماوەیەدا هیچ وانەیەك نە خوێندرا تا پاشای فەرەنسا (لویسی نۆیەم) کە بە کەسێکی دیندار و چاك ناسرابوو، سەربەخۆیی و کردنەوەی زانکۆکەی لە ساڵی ١٢٣١ز ڕاگەیاند.

زانکۆی ئۆکسفۆردیش لە ساڵی ١٢١٤ز دا لە سەردەمی پاشا جۆن سانتر سەربەخۆیی بە دەست هێنا.

بەڵام سەبارەت بە دوەم هۆکاری دەرەکی ڕینیسانس و شارستانیەتی ئەوروپا، ئەوە دەتوانین ئاماژە بە جەنگەکانی خاچ پەرستی بکەین. ئەو جەنگانەی کە خۆرهەڵات و خۆرئاوای توشی ڕوو بەڕووبوونەوەیەکی خوێناوی کرد بۆ ماوەی دوو سەدەی تەواو (١٠٩٦-١٢٩٥ز)، کە ئەوەش خاڵێکی وەرچەرخان بوو لە پەیوەندیەکانی نێوان خۆرهەڵات و خۆرئاوادا [٥١]. ئەو جەنگانەش چەندین هۆکاری شاراوەی هەن، سەرەڕای ئەوەی کە لایەنی مەسیحی ڕەهەندێکی ئایینی پێدەدا.

لە نێوان ئەو هۆکارانەشدا، دوو هۆی سەرەکی پەیوەندی بە بابەتی توێژینەوەکەمانەوە هەیە، کە ئەوانیش: هۆکارە ئابوریەکان کە چینی بۆرژوازی بزوێنەری سەرەکی ئەو هۆیانە بوون، وە هۆکارە ئایینییەکان کە لە ئاکامی پوکانەوەی ناوەخۆی کڵێسای کاسۆلیکی هاتە کایەوە. بۆیە کڵێسا بە تەواوەتی لە پەیامە خواییەکەی دوورکەوتبۆوە و خۆی بە جوانکاری و شتە ڕازاوەکانی دونیا گرێ دابوو.

وەهەروەها دەرکەوتن و فراوانبوونی مەڵبەندەکانی هێز لە هەمبەر کڵێسادا وای کرد کە باوەڕی شوێنکەوتووانی مەسیحی لاواز بێت و کایەکانی دەسەلاتیش بکەوێتە لەرزەوە، ئەوەش لەلایەك بووە مایەی لاوازبوونی

پەیوەندیە ئاینییەکانی نێوان خەڵك وە لە لایەکی ترەوە دەسەڵاتی پاپای بەسەر شوێنکەوتوانیەوە لاواز و بێ هێز کرد. وە کڵێساش لە هەوڵی ئەوەدا بووتاکو دەرفەتێك بدۆزێتەوە بۆ وەستان لە ڕووی ئەو سەنتەرە هێزە جیاوازانە، ئەوەش لە پێناو وگێڕانەوەی کۆمەڵگەی مەسیحی بۆ ڕێگای ڕاست- بە گوێرەی گومانی خۆی- و فەرمانڕەوایی کردنی شەریعەتی عیسا (د.خ). دیارە بۆ ئەو مەبەستەش جەنگەکانی خاچ پەرستی چاکترین میکانیزم بوون، ئەمە سەرەڕای هۆکاری ئابووری ، واتە زاڵ بون بەسەر زەویەکانی خۆرهەڵات تاوەکو ئەوروپا (کە ئەو کات پێویستی بە زەوی هەبوو) هەموو ئەو پێویستیانەی کە بە زەوی و زاری هەبوو پڕیان بکاتەوە، بەم شێوەیەش لەلایەك دەتوان ڕووبەڕووی گرفتی زیاد بوونی دانیشتوان ببنەوە کە کۆمەڵەی ئەوروپای تووشی چەندین تەنگژەی ناوخۆیی و دواڕۆژێکی نادیار دەکرد،وە لەلایەکی ترەوەبە هۆی جەنگ و هەڵکوتانە سەر کەسانی تر تێنوێتی چینی ئۆرۆستکراتی ئەوروپی و خانەدانەکان دەشکا کە هێزێکی گەورە و مەزن لە هەمبەر کڵێسادا پێك دەهێنا [52].

شیکردنەوەکانی پاپا ڕاست بوون و، ئەو بەرنامانەی کە بۆی دانا بون زۆر وورد و دروست بوون، بەڵام دەرەنجامەکەی نە بۆ بەرژەوەندی مەسیحی و نە بۆ ئیسلامیش بوو، چونکە چاکسازی ئاینی کاسۆلیکەکانی لە کورسی دەسەڵات هێنایە خوارەوەو، ڕێنسانسیش بووە مایەی لێك جیاکردنەوەی ئاین لە دەوڵەت، یاخود بە گوزارشتێکی چاکتر، سیاسەتی بەسەر ئاین دا زاڵ کرد. وە لە جیهانی ئیسلامیشدا، ئەو پەرتەوازە بوونە سیاسی و مەزەبیە بووە مایەی زەمینەی لە بار بۆ هێرشی مەغۆڵەکان. وە دواتریش داگیرکەران

بێنە ناوچە ئیسلامیەکانەوە. وەهەروەها ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی خۆرهەڵات کە ڕۆڵێکی بەرچاوی بینی لەو جەنگانەدا چارەنوسی لەوانی تر باشتر نەبوو، کە بەدەستی تورکە عوسمانیەکان ڕوخێنرا. کەواتە، ئەوانەی سوودمەند بوون لە جەنگەکانی خاچ پەرستی ئەو کەسانە بوون کە لە پشت دیوارەکانی کڵێسا هانی خەڵکیان دەدا تا بجەنگن، بۆ ئەوەی خەڵك وا لە ئاین بگات کە هۆی هەموو جەنگ و خوێن ڕشتنێکە، کە ئەوانەش سەرانی بزاڤی مرۆڤایەتی و ڕێنسانسی ڕۆشنگەری و بۆرژوازی و پاشاکان بوون، واتە هەموو ئەو دەستە و تاقمانەی کە یارمەتی دەربوون بۆ دروست بوونی ڕێنسانس و دامەزراندنی شارستانیەتی نوێ ی ئەوروپا. جەنگەکانی خاچ پەرستی چەندین ئاکامی لێکەوتەوە، کە ئێمە دەچینە سەر دووانیان، لەبەر پەیوەندیان بە باسەکەوە:

ئاکامی یەکەم: خاچ پەرستەکان زۆرێك لە بەڵگەنامە و سەرچاوەی زانستی عەرەبیان لەگەڵ خۆیاندا بردەوە ئەوروپا، ئەمەش دوای ئەوەی کە نیشتەجێ بوون و فێری زمانی عەربی بوون، ئەو بەڵگەنامەو سەرچاوانەش بەردی بناغەی پرۆسەی ڕێنسانس بوون.

ئاکامی دووەم: بە هۆی کاریگەری جەنگەکانی خاچ پەرستی ، چەندین بزاڤ و شۆڕش لە ئەوروپادا سەریان هەڵدا، کە بوونە هۆی ئەوەی گۆڕانکاریەکی بەرفراوان لە ستراکتۆری کۆمەڵگەی مەسیحی بۆ بەرژەوەندی رژێمی سەرمایەداری نوێ بێتە کایەوە، وە ئەو گۆڕانکاریانەش بە ڕێنسانس ناوبرا. بۆیە ئەو شۆڕشە زانستیەی کە کۆپەرنیکۆس[٥٤] پێی هەستا یاسا کۆنەکەی بەتلیمۆس کە لەبارەی گەردووناسیەوە بوو، هەڵوەشاندەوەوە ئەو شۆڕشە ئاینی یە یاخود بزاڤە چاکسازیە ئاینی یەی کە مارتن لۆسەر[٥٥]

پێی هەڵسا بووە مایەی لەناو چوونی یەکێتی کڵێسای کاسۆلیکی و، پرۆتستانتیش بووە مەزەبی سەرمایەداری کە ئایینی لە سیاسەت و تەنانەت لە ئەخلاقیش جیاکردەوە. وە سەبارەت بەو فیکرانەش کە میکافیللی[٥٦] دەری دەبڕین ئەوە بە تەواوی دەسەلأتی ئایینی لەناو بردو، سیاسەتی لە ئایین و ئەخلاق جویّ کردەوەو، وە هەروەها بەکارهێنانی توندوتیژی لە لایەن دەسەلأتدارانی فەرمانڕەواوە بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانیان بە کارێکی شیاوی زانی. وە شۆڕشی چاپەمەنی کە گۆتەنبەرگ پیّ ی هەڵسا بووە مایەی ئاسان بوونی پرۆسەی گواستنەوە و بڵاوکردنەوەی هزرەکان. وە ئاراسم[٥٧] هەڵسا بەدەرهێنانی فەلسەفە لە ژێر دەسەلأتی کڵێسا و، مرۆڤی کردە میحوەرێك لە توێژینەوە فەلسەفیەکاندا. ئەوەی جێگای سەیرە کە ئەو هەموو شۆڕشە زانستی و فکری و سیاسیانە گشتیان لە سەدەی شازدەدا ڕوویاندا.

لە ئەنجامدا دەرکەوتنی شارستانیەتی خۆرئاوا ، بە هۆچی زیندووکردنەوەی ئەو بەڵگەنامەو دەقانەوە بوو کە نزیکەی سیّ هەزار ساڵیان بە سەر دا تێپەڕیوە (ئەگەر وا دابنێین کە دەوڵەتی یۆنان لە ساڵی ١٠٠٠ پ.ز دامەزراوە) ، بێگومان ژیاری خۆرئاوا لە یۆنان لە دایك بووە ، لە کاتێك دا کە کلتوری یۆنانی لە خۆرهەلأت ی ئیسلامیدا پارێزراوە و گەشەی سەندووە دواتریش بۆ ئەوروپا گوێزراوەتەوەو بۆتە بنچینەی ئەو گەشەسەندن و ڕێنیسانسەی کە هەر لە سەدەی شازدەمەوە بەرپابووە تاوەکو ئیمرۆش .

شارستانیەتی خۆرئاوا لە ئەنجامی دەرکەوتنی کۆمەڵێك لە هزرو ئاینزا پەیدابووە کە شێوەو شکلی ڕۆژئاوای (لە ڕووی چەندایەتی چۆنایەتیەوە) لە گشت ڕەهەندەکانەوە گۆڕی ، بۆنموونە : فەلسەفەی مرۆڤایەتی ،

میکاڤیلیەت ، پرۆتستانیەت ، لیبرالی ، نەتەوایەتی ، واقیعی ، سەرمایەداری و چەندین ئاینزای تر .

دۆزینەوەی کیشوەری ئەمریکا لە لایە ن کریستۆڤەر کۆڵۆمبس بووە مایەی ئەوەی کە شارستانێتی خۆرئاوا پێ بنێتە قۆناغێکی نوێوەو ، ئەوەش بووە هۆی ئەوەی پەیوەندیەکانی خۆرئاوا لە گەڵ خۆرهەڵات و فیکرەی ئیستیعمار پەیدابێت .

وەهەروەها لە سەدەی حەڤدەمدا بە هۆی بەرپابوونی چەندین شۆڕشی سیاسی بارودۆخی ئەوڕپا گۆڕانی بە خۆیەوە بینی ، بۆیە هۆلەندا بە یارمەتی بەریتانیاو بە هۆی بەرپاکردنی شۆڕشی ١٦٠٩ توانی خۆی لە ژێر دەسەلاتی ئیسپانیا ڕزگاربکات و ، ڕژێمێکی کۆماری دیموکراتی دابمەزرێنێت . هەروەها شۆڕشی بوژانەوەی- دیموکراتی کە لە ساڵی ١٦٤٠ز تاوەکو ١٦٨٨ لە ئینگلترا بەردەوام بوو ، توانی تیۆری دەسەلاتی سێبەری خوا لەناو ببات و ، تیۆری دەسەلاتی نەتەوایەتی لە شوێنی دابنێت ، وە ئەوەش بە یارمەتی هزرەکانی بریاری سیاسی ناوداری ئینگلیز (جۆن لۆك)(٥٨) ەوە بوو . ئەو تیۆرە نوێیە ، پاشای لە پاڵپشت نراوی تواناى خوایی هێنایە خوارەوەو ، مافی چارەنووسی سیاسی بەخشیە خەڵك ، سەدەی حەڤدە بریتی بوو لە سەردەمی زانستی تیۆری نوێ بۆ کێشەکان . لە میانەی بە کارهێنانی شێوازی لۆژیکی فەیلەسوفی ئینگلیزی خوانسیسی بیکۆن پوچەڵکردنەوەی شێوازە کۆنەکانی ئەرەستۆ لە توێژینەوەی زانستی دا ڕاگەیاندو ، شێوازی زانستی (بینین و تاقیکردنەوە ، پۆلینکردنی بەخشەرە زانستی یەکان) بووە جێگرەوەی . وە لە بواری فەلسەفەو ماتماتیك دا ، فەیلەسوفی

فەرەنسی دیکارت (٥٩) تیۆری گومانی خستە روو و ڕژێمێکی نوێ لە بارەی بیرکردنەوەی زانستی دانا . وە سەدەی حەڤدە بە سەدەی گالیلۆی (٦٠) ئیتاڵی دادەندرێت ، کە دەنگدانەوەو هەرایەکی گەورەی لە بارەی زانستی فەلەکناسی هێنایە ئاراوەو ئەمەش بووە مایەی تورەیی کلێسا . بەم شێوەیەش سەردەمی دەسەلاتی ئەرەستۆیی و مەزەبی قوتابخانەیی (٦١) بە کۆتاهات ، وەهەروەها سەدەی حەڤدەمیش بە زانای ئینگلیز ئیسحاق نیوتن (٦٢) دەستی پێکرد ، لە بوارەکانی فەلەکناسی و فیزیاو فەلسەفەدا چەندین تێزی دانا بە شێوەیەك کە تیۆرەکانی لە بارەی فیزیاوە بۆ ماوەی دوو سەدە بە بێ ڕکابەر لە کۆڕو کۆمەڵە زانستی یەکاندا مایەوە .

وە هەروەها لەو دسەدەیەشدا بۆ یەکەمین جار لە جیهاندا سەرکەوتنی بزاڤە ڕزگاریحوازەکان لە شۆڕشی ئەمریکا دژ بە ئیستیعمار تاقی کرایەوە . وە هەروەها دەرکەوتنی شۆڕشی پیشەسازی لە بەریتانیا ، هەر لە هەمان سەدە بووە مایەی گەشەسەندنێکی مەزن لە پیرۆی ڕەنیو هانین دا . وە شۆڕشی فەرەنسیس گۆڕانێکی ڕیشەیی یە بە سەر دەزگاکانی سەدەکانی ناوەڕاست داهێنا . وە ئەو گۆڕانەش بە تەنها کۆمەڵگەی ئەوروپی نەگرتەوە ، بەڵکو گشت کۆمەڵگاکانی جیهانی گرتەوە .

لە کۆتاییدا دەڵێین ئەو شارستانیەتەی کە ئێمە ئیمڕۆ ئەیبینین، لە میانەی دوو ڕووداوی گرنگەوە دروست بووە: شۆڕشی پیشەسازی لە بەریتانیا و، شۆڕشی سیاسی لە فەرەنسا، وە سەدەی نۆزدەش بو میرات گری ئەو دوو ڕووداوە دادەنرێت، کە سەدەیەکە تەژی یە لە بارگرژی یە سیاسی و سەربازی یەکان.

سەرچاوە و پەراوێزەکان

1- Philippe Wolff

2- Toulouse

3- L. Eveil Intellectuel del Europe.

4- Carolingien.

5- Mesopoamite.

٦- هنری لوكاس، تأريخ الحضارة ، ترجمه: عبدالحنين. أذرنگ، مجلدان، طهران، مؤسسه كيهان، ١٩٨٧، ص٨٥.

٧- راجع: بارنزويكر، تأريخ الفكر الاجتماعى، ترجمه: يوسفيان مجيدى، طهران، دار الخوارزمى، ١٩٧٩م.

٨- مجموعه من الكتاب الروس، تاريخ العالم، ترجمه: باقر مؤمنى و صادق الضاري، ص١٥٣.

٩- م. كاوه، المذاهب الفلسفيه فى اليونان القديمه، طهران: بدون ناشر، ١٩٤٨م، ص٢٢ و ٢٣.

١٠- الكسندر كويره، افلاطون، السياسه، ترجمه: امير حسين جهانبگلو، طهران، دار الخوارزمى، ١٩٨١م، ص١٦.

١١- أرسطو، السياسه، ترجمه: حميد عنايت، طهران دار الخوارزمى، ١٩٧٩م، ص١.

١٢- بگەڕێوە بۆ ووتارێکی نوسەر لە گۆڤاری ((معرفت)) بە ناونیشانی ((ڕێنسانسی وەرگێڕان لە جیهانی ئیسلامیدا)) هاوینی ١٩٩٣.

13- Philippe Wolff ‹L. Eveil Intellectuel‹ Edition duseuide L Europe Paris, 1987, p. 103.

١٤- ذكرالله محمدى، نامەیەكی ماستەرە بە ناونیشانی ((ڕۆڵی فەلسەفەو زانستە ئیسلامیەكان لە ڕێنسانسی ئەوروپا)) كە بە ڕاوێژی نوسەرە.

١٥- اولیری، انتقال العلوم الیونانیە الی العالم الاسلامیه، ترجمە: احمد آرام، گهران، جامعە گهران، ١٩٦٣م، ص٥.

١٦- السیده زیغرید هونكە، پقافە الاسلام ف اوروبا، التسمیه العربیه للكتاب هكڑا: ((شمس العرب تسگع علی الغرب))، ترجمە: ملاتچی رهبانی، گهران، دار نشر الپقافە الاسلامیە، ١٩٨٢م، ص١٧١.

17- Robert Delort, Hes Goisades, Edition du Seuid, Paris, 1988, P.220.

18- CHARLMACNE.

19- ALCVIN ALQVIN.

20- Saint ANSELM

21- GERBERT.

22- Jeam, Scot. ERIGENA.

23- CHARTRE.

٢٤- وە لە فەلسەفەی ئیسلامیشدا تێبینی ئەمە دەكرێت كە لە لای هەندێك لە ڕەوتە فكرەكان زانست وەپێش ئیمان دەخرێت. هەروەك موعتەزیلەكان وای بۆ دەچن كە پێویستە ئەقل وەپێش ئیمان بخرێت. وە هەندێكی تریش ئیمان وە پێش ئەقل دەخەن، ئەشعەریەكان لە نێوان هەردوو بارەكەدا حالەتێكیان هەڵبژاردووە. بۆ ئەمە بگەڕێوە:

هنری کوربون، تاریخ الفلسفه الاسلامیه، ترجمه: الدکتو اسد الله مبشری، گهران، دار امیر کبیر، ۱۹۷۹.

25- ANDALOUSIA
26- Sevil
27- Toled
28- SARAGOUS

۲۹- دامبی یر، تاریخ العلم، ترجمه: عبدالحسین یژرنگ، گهران: دار سمت، ۱۹۹۲، ص۹۲.

۳۰- Secularism بەمانای عەلمانیەت یاخود بیروبۆچوونی دنیایی دێت، ئەمەش لە بەرامبەر وشەی Regularism واتە شوێنکەوتووانی پەرەوی ئایینی، یاخود بیروبۆچوونی قیامەتی دێت.

31- Loup de Ferrieres
32- Ciceron

۳۳- Renaissance Urbine بە شارستانی بوون و ژیان لە شار لە جیاتی بەسەر بردنی ژیانی لادێیی و ژیانی سەدەکانی ناوەراست.

۳٤- بۆ زیاتر زانیاری بگەرێوە: برتراند رسل، تاریخ الفلسفه الغربیه، ترجمه: نجف دریا بندری، گهران، دار پروان، ۱۹۸٦.

35- Louis de. Pieus
36- Saint Benoit. d' Aniane
37- Benedictin

۳۸- سەبارەت بە دامەزراندنی پەیوەندیە نوێیەکانی نێوان خۆرهەلات و خۆرئاوا یاخو ئیسلام و مەسیحیەت، بگەرێوە بۆ پێشەکی کتێبەکەی،

هوشنگ نهاوندی، تاريخ الٲفكار الٲقتصاديه، ص٤، تهران، دار نشر مرواريد، ١٩٧٥، (بەزمانی فارسی).

٣٩- زانایانی خۆرئاوا هەردوو واژەی جیهانی ئیسلامی و جیهانی عەرەبی وکو هاوتای یەکتر بەکار دێنن، لەگەڵ ئەوەشدا جیاوازی زۆریان لە نێواندا هەیە، چونکە جیهانی ئیسلامی گشتگیرترە لە جیهانی عەرەبی لەبەر ئەوەی هەموو ئەو موسڵمانانەش دەگرێتەوە کە بە زمانی نا عەرەبی قسە دەکەن.

٤٠- بگەڕێوە: لویس ولیام هنری هال، تاریخ و فلسفه العلم، ترجمە: عبدالحسین زرنگ، طهران، دار نشر سروش، ١٩٨٤م.

٤١- أوليدى، مصدر سابق، الفصل الخامس وما بعده.

٤٢- تاريخ الفلسفه فى اوروبا، محمد على فروغى، ص٤، طهران، نشر زوار، ١٩٨٧م، ص٨٣ (با الفارسيه).

43- Reymond

44- Abelard

45- Pierre . de venerable

46- Jacques le Golff .P20.

47- Albert Le Grand

48- Saint ANSALM

٤٩- بۆ زیاتر زانیاری بگەڕێوە: بيير دوكاسه، الفلسفات الكبرى، ترجمە: احمد ىٚرام، گهران، دار نشر پرواز، ١٩٨٨م.

50- Philippe August

٥١- رشاد محمد، الحروب العلبيه، مجلدان، گهران، نشر اندیشه، ١٩٧٢م، ص٦٩.

٥٢- كارل بكر و فردريك دنكاف، ماچى الحچاره، ترجمه: محمد على زهما، كابل: منشورات جامعه كابل، ١٩٣٨، ص١٧٧ وما بعدها.

53- Nicolas Copernic
54- Martin Luther

٥٥- بۆ زانینی ڕەگ و ریشەکانی مەزەبی پرۆتستانتی بگەڕێوە بۆ کتێبی ((مارتن لوثر)) تألیف أمرسون فاسدیك، ترجمه: فریدون بدرەای.

56- Nicolas Machiarel
57- Didier Arasme
58- John Locks
59- Rene Descarts
60- Galilo Galilei

٦١- بۆ زیاتر زانیاری بگەڕێوە بۆ کتێبی: تاریخ العلم، تالیف: دامبی یر.

62- Isaaq Newton.

سەرچاوە:

مجلة التوحيد، آب ١٩٩٥، العدد٧٧.

نرخی شارستانیەتی رۆژئاوایی

ئەم پەیجووە رۆژئاواییە لە بنەڕەتدا بە خوێن و قووتی گەلانی دیکە بنیات نراوە

هاورێیەکی پێی گوت:

هێشتا لە یادمە کە نامەی دکتۆراکەم تاوتوێ دەکرا، چۆن گوێی دوو لە ئەندامانی لیژنەکە سوور هەڵگەڕاو بەوە رازی نەبوون کە هێرشی فەرەنگە خاچ دروشمەکان بۆسەر قودس و سەربڕینی حەفتا هەزار کەس لەوێ بەدەست درێژیی ناوزەد بکەم، گوتیان(ئەمە گوتەیەکی زانستی نییە).

گوتم: پێش ئەوەی وەڵام بدەمەوە، دەمەوێت پرسیار بکەم ئێوە لە کتێبە زانستیەکانتاندا بەڵکو لە کتێبەکانی قوتابخانەیش چ ناوێك لە وڵاتگیری هاتنی مەغۆل و سەرکردەکەیان بۆ ئەورووپا و کشانی جەرمانی بەسەر ئیمپراتۆریەتی رۆمانی دەنێن؟ بەڵکو هەندێ کات و لە کتێبی منداڵاندا لە هاتنی عەرەبەکان بۆ ئیسپانیا چ دەڵێن؟

لەو سەرچاوانەوە فێری ئەو وشەیە بووم، ئێوە لە رۆژئاوا ماوەیەکی درێژ لەسەر ئەوە راهاتبوون کە خۆتان بە تەنیا مێژوو بنووسنەوە و خەڵکانی دیکە بیخوێننەوە، ئیدی خەڵکیش لەلایەن خۆیانەوە مێژوو دەنووسنەوە، ئەمەش بە تێڕوانینی خۆیان دەبێت روویەك لە ئاوێنە بخوێننەوە کە لە پێشتردا نەتانبینیوەو خەڵکانی دیکەش ئەو ئاوێنەیە هەڵدەگرن، هەموو بۆگەنی رابردوو لە جیاتی گوڵەکان دەخرێتە سەبەتەکانتانەوە ئەمەش لە رۆژێکی نزیکدا دەبێت.

بە هاوڕێیەکەی گوت: وای دابنێین کە ئەوەی تۆ دەیڵێیت بە ڕاستی ڕاست بوو، بـەڵام مێـژوو لەلایـەن بـەهێزەکان و سـەرکەوتووەکانەوە دەنووسـرێتەوە، شارستانییەتی ڕۆژئاوایش لە داپۆشینی تەنانەت تاوانەکانیش بەردەوام دەبێت بەوەی کە بە مرۆڤی بەخشیوە لە ڕەهەندە فیکری و گەردوونییەکان.

هاوڕێیەکەی پێی گوت: بەڵام ئـەو نرخـەی کـە بـۆ گەیشتن بـەو ڕەهەنـدە درا، ترسناك بوو، ئایا دەزانیـت ئـەو نرخـە چـەند گرانـە؟ هـەموو جیهـانیش دای.. بێجگە لە خودی ئەورووپا!

ڕووەکەی دیکەی ئەم شارستانییەتە هێشتا نەنووسراوەتەوە.

ڕووەکەی دیکەی ئەم میدالیا ئەڵماسییە هێشتا ئاشکرا نەبووە، باق و بریقی کە ئازاری چاو دەدات، ڕێگای نـەداوە خـوێن لەبـەر چـوون و لاشـەکان لـە لایـەکی دیکەوە ببینرێت.

بە هاوڕێیەکەی گوت: ئێستا دڵنیـا بـووم کـە (دونکیخۆت) ی جوانـە مـەرگ هێـشتا نـەوەی هـەن کـە شـەڕ لەگـەڵ ئاشـی هـەوادا دەکـەن، تـۆ دەتـەوێت باشییەکانی ئەم شارستانیەتەو ئەوەی پێشکەش بە مرۆڤایەتی کردووە، لە یاد بکەم؟ ئایا دەتوانیت چاوم بـۆ ڕابـردوو ڕابـردوو وەهـڵـەکانی ڕابـردوو ئاراسـتە بکـەیت و گەیشتنی مرۆڤ بۆ سەر مانگ نەبینم؟

هاوڕێیەکەی پێی گوت: من تەنیا ئەمویست ئەوە بڵێم کە ئـەو ڕاستـەقینەیە ڕوویەکی دیکەی تاریکی هەیە، وەکو ڕووەکەی دیکەی مانگ، و ئێمە پـشکداری بنەڕەتین لە بنیاتکردنی ئەم شارستانییەتە ڕۆژئاواییە نەك تەنیا هەر لە ڕێگـای کۆششەکانی ئێمەشەوە، پشکی ئێمەی تێدا لە دەمارەکانمانەوە دراوە، دەبێت ئـەم ڕاسـتەقینەیەش بـە شـێوەیەکی تـەواو بـزانین، لـە دووبارەکردنـەوەش

بێزارنەبین، هەروەها ببێتە ئەلف و با بۆ منداڵەکانیشمان، مێژووی ئەم شارستانییەتە لە خۆیدا مایەی بایەخپێدانی من نییە، بەڵکو ئەوەی مایەی بایەخپێدانی منە مێژووی لەگەڵماندا و مێژوومان لەگەڵیدایە، مێژووی ئەو پەیوەندییە دڕندانەییانە، کە لەگەڵ لاوازەکاندا بەستوویەتی، باسی ئەو پەیجووە و ئەو نرخەش بۆ دەکەم؟

قۆناغی بنبڕکردن:

ئەمەش داستانێکە بە سێ قۆناغ ئەنجام دراوە، هەر قۆناغێکیش کارەساتێکی مرۆڤایەتی بوو، یەکەم جار قۆناغی بنبڕکردنی بەکۆمەڵ و کۆیلەی ڕەش و فراوانبوونی عەزیاییانە هات، ئینجا قۆناغی تالآنکردنی جیهانی بوو، لە دواییشدا قۆناغی دوایی هات کە تێیایدا دەژین: قۆناغی پەرەپێدانی دواکەوتوویی.

١- قۆناغی بنبڕکردن و کۆیلایەتی: داستانەکە لە سەرەتادا بەدوو ئامراز دەستی پێکرد کە ئەوروپای ڕۆژئاوا لە عەرەبانی وەرگرتبوو، بەوسەلەو باروت، بەوسەلە بووە بنەمای کەشتی مەزنی چەند چارۆگەیی و دەرگای بۆ هێزی دەریایی و چوونە جێگای دوورکردەوە، باروتیش بووە ئامرازی کوشتن لە دوورەوە، ئینجا کۆلۆمبۆس یاسایەکی کارکردنی دانا بۆ ئەو کەشتییانەی لە دەریای سوور ئەو کەشتییە ڕۆژئاواییانەی لە دوای ئەو هاتن، ئەویش بریتی بوو لە کشان بۆ ڕۆژئاوا بۆ دەورە دانی ڕۆژهەڵات و تالآن کردنی! ڕۆژهەڵات دەوڵەمەندی و زێڕو دێرینی و حەسوودی ئەویدی پێ برابوو! تاکو ئێستاش چوونە جێگای دوورو کوشتن لە دوورەوە تالآن کردنی ئەویدی ئامانجەکانی ڕۆژئاوای ئێستان: لەم پێناوەشدا سێ کیشوەر وێران کران، چوار سەدە ووردو

خاش کران، هەرچی یەکەمیان هەموو ئەو مرۆڤانە سڕانەوە کە لەسەر رووی بوون، ئەو هیندییە سوورانەی کە چەکەکانیان تیرو کەوان بوو ئەوە لەلایەن لەخواترسی خوێناوی خاوەن چاوی شین و پێستی سپی هەلگری تفەنگ بەدەستێك و کتێبی پیرۆز بەدەستەکەی دیکەیەوە دەسوتێنران. هەرچی کیشوەری دووەمە ئەوە هەمووی ئەو مرڤانەی لەسەر رووی بوون بە کۆیلە کران، ئەوانە تەنیا رەش پێستن! ئایا گیانیان هەیە؟ ئەوە جێگای گومانە، کەواتە ئەوان شایانی پتر لەوەنین کە ببن بەچەند کاروانێکی کۆیلەکان!!

هەرچی کیشوەری سێ یەم ئەوە مرۆڤەکانی وەکو کرم زۆرن، وەکو کرم کەوتونەتە سەریەکتری بێجگە لە چەوساندنەوەو مردن بۆ هیچی دیکە دەست نادەن، با بۆ چەوساندنەوەو مردن بن!

بەم شێوە رۆژئاوا چل ملیۆن مرۆڤی لە یەکەمیان سەربڕی، سەد ملیۆن کەسیشی لە دووەمیان کرد بە کۆیلە، خوێنی پێنج سەد ملیۆنیشی لە سێیەمیان مژی.

لە کیشوەری یەکەمیان (ئەمریکا) ئەورووپییەکان بە دڕندەییانە دابەزین، هەموو چاوچنۆکی دنیا لە چاوانیان دابوو، دانیشتوانی رەسەن کە ئەورووپییەکان پێیان گوتن هیندییە سوورەکان وابێشوازییان لە ئەورووپییەکان کرد وەك بڵێیت خودای سپین، بەلام هەر زوو زانیان ئەهریمەنی ئاگرو ئەژدیهای دڕندەی حەوت سەرن!

ئەمریکا پێش کۆلۆمبس دنیایەکی تەواو بوو لە شارستانیەتییەکان سیستەمی فەرمانڕەوایی و چینی کۆمەڵایەتی و شاو سوپاو قەڵاو پەرژین و ڕێگاو کۆشکی دەرگا زێڕین و ئەو شارانەی چاو تووشی سەرسامی دەکەن، ئەو هونەرانەی لە

خەیاڵ سەرووترن لە وێنەکێشان و هەڵکۆڵیندا، نووسین و ژمێرەو ئەندازەو مەعاریفی فەلەکی وردو پزیشکی و چارەسەری، پیشەگەری و کشتوکاڵ کە دەچێتە سەربان و تۆڕی سەرسوڕهێنەر لە کەناڵەکانی ئاودێری، خشڵی ئەفسانەیی جوانن و کانزاکاری زێڕو زیو مس و مێژوویەك لە پەیوەندییە مرۆڤایەتییەکان و لە شەڕەکان و ئیمپراتۆریەتییەکان و ڕێوڕەسمەکانی ئاهەنگ گێڕان و سرووتەکانی ئاین و کەهەنووت، ئەو هیندییەی کە فیلمەکانی کاوبۆی پێشکەشمان دەکات کە بەرەو ڕۆژئاوا دەکشێت چاوی سووری دڕندمیە دەموچاوی مسی پڕ قینە چەقۆی غەدر ڕەشماڵی بەرائەتی دەدڕێت، ئەو هیندییە درۆی ڕاگەیاندنی ئەمریکییە، ئەوە تەنیا لەلایە دوورەکانی ئەو شارستانییەتانە هەبوو، خاکی ئەمریکا لە باکوورەوە تاکو ئەوپەڕی باشوور دابەش ببووە سەر شارستانییەکانی ئەزتیکی خاوەن منارە خورافییەکان لە مەکسیك و مایا لە کۆلۆمبیاو تاینو لە دوورگەکانی ئەنتیل و شانشینی ئەلاتکا، خودای خۆرە زێڕینەکان، لە پیرۆو تۆبیتاما لە بەڕازیل و فوارانی لە پاراگوای و بەراوکانیین لە چیلی هەموو شارستانییەتییەکیش ڕێگایەکی هەبوو.

- کاتێك کۆلۆمبس گەیشت:

لەناکاو لەسەدەی شازدە کارەسات روویدا ئەمەش دوای ئەوەی کۆلۆمبس سەری لێدا..ئەو شارستانییەتە هەمووی کوژایەوە، ئەمەش بە لێدانی ئەهریمەنی توندی یەك لە دوای ئەوی گرتەوە، بە خوێن و زێڕی خاوەنەکانی خنکێنران، شێتی زێڕ کە تووشی هێرشبەران بوو رەگەزی هیندی بە دڕندانە لە ناوبراو تەنانەت سێبەری ماڵەکانیشی گرتەوە..

کورتیز نادی کاساتا، بیسارو ئەزیفیدو، کاوفاخال ماردجیل ئەلآندزو (دوژمنی ڕەگەزی مرۆیی) وەکو حەزی دەکرد بەو ناوەبانگ بکرێت.

چەند ناوێك لە دۆزەخەوە، هەتاهەتایە لەگەڵ ناوی جەنگیزخان دەبن! کتێبی لەناوبردنی هیندییەکان کە ئێستا بە چیرۆکی ڕەش دەناسرێ(لاس کاسر)ی خاوەنی هەندێك لە توانە تۆقێنەرەکانیانی تێدا گێڕاوەتەوە بۆ زمانە جۆر بە جۆرەکان وەرگێڕاوە، بەلآم بەبێ زایەڵە.

ئەو هیندیيانەی مانەوەش سەر شۆڕبوون، زۆر لاواز بوون بەرامبەر بە باروت، ئینجا هێرش بەرەکان نەخۆشی خۆریکەو نەخۆشییە زەهرییەکانیشیان لەگەڵ خۆیاندا هێنایە کیشوەری نوێ و هیندییەکانی بە هەزارەها دوورییەوە، داخی هەتاهەتای لە ڕووی نەوە پەرت و بڵاوەکانیان تاکو ئەمڕۆیش دیاری، لە دوای سەدەیەك و شتێك ئەوەندەی نەمابوو هیندی لە کشوەرە گەورەکەی بفەوتێ، ئەوروپییەکانیش زەوییان بەوەی سەر زەوییەوە بۆ مایەوە.

لە پێناو چەوساندنەوەی ئەو زەوییە، کیشوەری دووەم ئەفریقیا کەوتە کارەساتەوە، کەشتیگەلە ئەوروپییەکان دەسەلآتیان بەسەر کەنارە ئەوروپییەکان پەیدا کرد و ڕاوە ڕەش پێستیان تێدادەکرد، ئەمەش بۆ ئەوەی بیان کەن بە ئامێری کێلآن و کانزاکاری و خزمەت کردن لە ئەمریکا، لەلایەن خۆشییەوە ئەو ئەفریقیایەی بەڕەش ناویان دەهێنا ولآتی دەهۆڵی کوتراو لە دارستان و دەم و چاوی بۆیە کراوو گرژبوونی هێستریانەی دەوروبەری ڕمەکان نەبووە شەوی تێیدا وەکو ماری تینوو خۆی بابدات، ڕەش پێست دڕندەی بەرایی دارستان دڕۆیەکی دیکەی دڕۆیەکانی ڕۆژئاوا بوو.

ئـەفریقیای سـەدەی شـازدە و حەفـدە ولآتـی شارسـتانییەتی ئیـسلامی و شارنشینە فراوانەکان و رۆشنبیری و بەرهەم هێنان بوو، لە دوای ئیمبراتۆریەتی بەرفراوانی غانـا لەسـەر بنەمایـەك لـە زێـڕ لـەوێ دامـەزرابوو، ئیمبراتۆریـەتی ماندنگۆی ئیسلامی لە مالی هات، تمبکتۆ پایتەخت بوو، پڕبوو لە زاناو مزگەوت و کـەژاوەو کۆشـك و سـامان و زێـڕو مـس، لۆکـە لەسـەر خاکەکـەی دەچێنرا و کـاروان لەسـەر رێگاکـانی بـوون، هـەروەها ئیمپراتۆریـەتی سـنگای و دەولّـەتی نێجیری بە شایەکانی و سوپا رێکخراوو تۆڕەکانی ئـاودێری کـشتوکاڵی و شـەڕو ئاشتی و کۆمەڵگە هاتن.

کەشـتیگەلە ئەوروپییـەکان کاریگـەری بومەلـەرزەیان بەسـەر ئـەو ژێرخانـە شارستانییەوە هەبووە هەر تەنها هێزە زینـدووەکانیان لێنەسـتاند، هـەر تـەنها وەکو درندە منداڵەکانی نـەخوارد، نۆ لەسـەر دەیـان بـە مردوویـی فـڕێ بداتـە دەریاو ئەوانەی ماونەتەوەش بۆ قامچییەکانی دوای رووبـار فـڕێ بـدات، بـەڵکو هەروەها لەقەلەقی خستە بینا کۆمەڵایەتییـەکانی سیـستەمی بەرهەمهێنانیـشی شێواند پەیوەندییە ئابوورییەکانیشی وردو خاش کرد، لە بەرهەمهێنانیشەوە بۆ راوکردنی مرۆڤی گۆڕی کە یەکتریان راودەکردو بە شێوەیەکی درندانـە شـەڕیان دەکرد، لە کاتێکدا کە کۆیلە فرۆش بوویـە بازرگانییـەکی گـەورەی ئـەورووپا لـە قـازانج دارتـرین بازرگانییـەکان، کـە کەشـتیگەلی بـەهێزو کۆمپانیـا قەبـەکانی هەبوو، هەروەها راوچی و بازاڕو بەندەرەکانی هەناردنە دەرەوەو لە لیفەرپول و بۆردۆو لشبۆنە هەبوو، کیشوەری ئـەفریقیا تووشـی خـوێن لەبەرچـوونی تـاکو مردن هات.

زۆری ئەمریکا و ئەفریقیا و خوێنی هیندی رەش پێستی دوو رووباری وزەی بەخۆڕایی و خورافی بوون بۆ رۆژئاوای ئەوروپا، نەك تەنها رێگایان دایە بیناکردنی هێزی دەریایی و ئابووری مەزن، بەڵکو رێگاشیان پێداکە پەیوەندی حەزیایی بگەیەنێتە هەموو کەنارەکانی ئاسیاو، بەهێز خاڵەکانی چوونە ژوورەوەو سەنتەرەکانی پەیوەندی پێکردن و هەڵمژینی لەسەر دابمەزرێنێت، کاتێك ئەو قۆناغەش کۆتایی پێهات، ئەمەش لەدوای دەوروبەری دووسەدە، ئەوروپا ئاغای دەریاکان و سیستەمی بازرگانی لەهەموو جیهان بوو.

قۆناغی تالآن کردنی جیهانی

٢- لە دوای ئەمەش قۆناغی تالآن کردنی جیهانی هات، ئەوان بە قۆناغی ئیستعماری دادەنێن ئەمەش لەرووی ناو لێنانەوە دژ بەیەکەوەکانە ئایا ئێمە پێویستیمان بەوەیە کە ئیستعمار ئاشکرا بکەین دوای هەموو ئەو شتانەی گەلان لە ئامێری دۆزەخی زانیان؟ ئەژدیهای ئەوروپا بە پلەیەك بەهێز ببوو کە هیچ هێزێك لە جیهان نەبوو رووبەڕووی ببێتەوە، لەو کاتەدا کە هێزەکەی پتر دەبوو چەندین جار ئەوندە پتریش چاوچنۆکییەکەی پتر دەبوو، هیچ سامانێك نەبوو تێری بکات، کاتێك کە بیرەکانی پێش کەوتن و ئازادی و برایەتی و یەکسانی لەسەر خوانە ئوروپییەکانی بلآودەبووەوە، ئەوە سیستەمی تالآن کردنی جیهانی پتەو دەبوو.

سێ کوچکەکەی موژدەبەر ـ سەرباز ـ بازرگان، ئامرازی جولآنەوەکە بووە، موژدەبەرەکە دەچووە ژوورەوە بۆ ئەوەی خاکەکە بناسێت و لە دوای ئەو سەربازەکە دەچوو بۆ ئەوەی هەموو بەرنگاربوونەوەیەك لە ناو ببات، ئینجا

بازرگان دەگەیشت(کە خۆی لە کۆمپانیا گەورەکان دەبینیەوە بۆ ئەوەی کردەوەی ناردنی خێر بۆ ئەوروپا دەست پێبکات، ئەمە لە هەموو شوێنێك دووبارە بووەوە، لە چین وەکو ئەوەی لە مۆزامبیق و غانا وەکو ئەوەی لە جەزائیر و کەنداودا رووی دابوو.

بەدامەزراندنی ئابووری خزمەتکاران سیستەمی تالآن کردن پتەو بوو، ئەو ئابوورییەی تەنیا مادەی خام پێشکەش بە کارگە رۆژئاواییەکان دەکات لەسەر حیسابی بەرهەمهێنانی خۆراکی و دەستی کارکەری خۆجێیەتی بە سوخرەو قامچی دەچەوسێنێتەوە لە جیاتی ئەوەی وەکو کۆیلە بۆ ئەوبەری دەریاکان بیانگوازێتەوە، ئەو(١١٤)کم هێڵە ئاسنییەی لە بەرازیلەوە بۆ خالّی رەش درێژ دەبێتەوە پێویستی بە(١٧)هەزار لاشە هەبوو بۆ ئەوەی تەواوبێت! !

هەرچی ئەو خوێنەی کە مابووەوە ئەوە لەلایەن ئەو بازاڕی بەکارهێنانەوە مژرا کە بەسەر ولآتدا سەپێنرابوو، ئایا شەڕی ئەفیون لە چین یان بەکارهێنانی زۆرە ملێیانەی مەی لە هیندی چین لە یاد دەکەین؟

بەم شێوەیەش لە کاتێکدا کە بەرهەمی ئیستعماری لە رۆن یان فستق یان لۆکە یان زێڕو ئەلّماس لە هەندێك کاتدا بە دە ئەوەندەی نرخی کڕین یان بەدەیەها ئەوەندەی نرخی کڕین دەفرۆشرا، لە کاتێکدا کە بەرهەمی فستق بۆ نموونە(بۆ بەرژەوەندی کۆمپانیای رۆن) (سینگاڵ)ی دەگرتەوە بۆ ئەوەی بگاتە(٨٥٪) لە بەرهەمی ولآت و ترێ و مەی (سەرەڕای ئیسلام بوونی جەزائیر) دەبوو بەداهاتی یەکەمی، لۆکەی هیندو میسر کارگەکانی مانشیستەری

بەڕێوەبرد، خەڵکی وڵاتەکە خواردنیان لە دەرەوە دەهێنا یان لە کۆڵانەکان بە برسیەتی دەکەوتن.

لە کاتێکیشدا کە پیشە دەستیەکان دەمردن، ئابووری خواردن وردو خاش دەکرا، ئەوە لەسەر ئاستی رۆشنبیریی شتێك لەمەو ئەوەی تر روویدەدا ئەویش تێکدانی ناسنامەی شارستانی ئەو گەلانە بوو، ئەوە بەرۆژئاوایی کردن بوو دانانی زمانی ئیستعماری لەجێگای زمانی نەتەوەیی و بەکارهێنانی نەزانی ئاینی و بەکەم سەیرکردنی شارستانیەتی لۆکاڵی و بەهاکانی و گواستنەوەی بۆ مۆزەخانەکانی ئەوەو ئەورووپابوو وەکو بەڵگە لەسەر دواکەوتوویی.

وە پێش ئەوەش یان لەسەرووی هەموو ئەوەش ئاراستەکردنی پەروەردە بوو بە ئاقاری دواکەوتوویی.خوێندن ئامانجی ئەوەبوو کە رادەی هەرە نزم لە ماڵی کراوان پێ بگەیەنێ بۆ ئەوەی دەزگای لۆکاڵی بەرژەوەندییە ئیستعمارییەکان پێك بهێنێت . لە دوای چوار سەدە لە ئیستعمارکردنی ئەفریقیاو ئاسیا هێشتا رادەی نەخوێندەواری لە هەردوو کیشوەرەکە لە ٨٦٪ پتربوو. کاتێك فەرەنسا لە سەدەی شانزە چووە مەدەغەشقەر ١٤٠ هەزار منداڵ لە خانەی خوێندەواران بوون، و لەساڵی ١٩٥٠ لەو وڵاتە چووە دەرەوە لە کاتێك ١٠٤ هەزار منداڵ دەیانخوێند! لەئەفریقیای رۆژئاوایی فەرەنسی لە ساڵی ١٩٢٨ پازدە ملیۆن دانیشتوانی هەبوو بەڵام ژمارەی خوێندەوارانی لەنیوەی دانیشتوانی رەتی نەدەکرد! لەساڵی ١٩٢٥لە نیجیریا و کینیا تێچوونەکانی پەروەردە تەنیا ٤٪ و ٣٪ ی بودجەی گشتی بوو.

لەدوای چوارسەد ساڵ لە داگیرکردن پورتوگال لە مۆزەمبیق دەرچوو لەکاتێکدا یەك پزیشکی مۆزەمبیقی لە وڵاتەکەدا نەبوو!

لەو کاتەدا کەشتیگەلە رۆژئاواییەکان کە ژمارەو هێزیان لە پتربووندابوو، وەکو جۆگەلەی جەهەنەمی خوێنی هەرسێ کیشوەرەکە و ئەزموونەکانی بۆ ئەوروپا دەگوازتەوە بۆ ئەوەی هێزی تەکنیکی و جەنگی پتر بکات و زاڵ بوونێ تەواوی پێ ببەخشێ، لەگەڵ پێك هاتنی زێرخانە سەرمایەدارییە قەبەکان ئەوە زێدەشارستانی بەخۆڕایی لە بازنەیەکی شەیتانی کۆتایی پێ نەهاتوو لە رۆژئاوادا کەڵەکە دەبوو : پتربوونی هێزە رۆژئاواییەکان دەبووە مایەی پتربوونی چەوساندنەوە..وپتربوونی چەوساندنەوە دەبووە مایەی هەژارکردنی پترو دواکەوتوویی لە کۆلۆنییەکان .

وەپتربوونی هەژارکردنیش جارێکی تر دەبووە هۆی پتربوونی هێزی رۆژئاوایی.

بەو زێدە شارستانییە بەخۆڕاییە و پتربووە کۆمەڵێك لە ئەژدیها سەرمایەدارییە دڕندەکان پێك هاتن، ئەوانە ناونیشانی هێزە جولێنەرەکانی ئەوروپی بوون ناوەکانی بارکلیس، روتشلید، ینسییە، والماس، لوییدز. سامانە ئەفسانەییەکانیان لە خاوەن پێستە رەش و بۆرو زەردەکان کۆکردەوە. ئەو ئەوروپیانەی دابەزینە ئەمریکای باکور هەمان تالآنکردنیان دژی ئەو تێکەڵە مرۆیانە پیادەکرد کە دابەزیبوونە ئەمریکای باشوور، و چوونە پاڵ رۆژئاوای دڕندە، لەکاتێکدا کە باشوورییەکان بە ناچاری چوونە پاڵ جیهانی سێیەم .. پترۆڵیان، مسیان، قەسدیریان، زیویان، نتراتیان، وەکو چۆن ئێمە حوکمی دواکەوتوویی بەسەردا سەپاند.

لە کۆتاییدا پەرەپێدانی دواکەوتوویی

٣- وە لەکۆتاییدا قۆناغی سێیەم هات، قۆناغی پەرەپێدانی دواکەوتوویی، ئەو قۆناغە ئەو واقیعەیە کە تیاید دەژین. ئایا ئەو واقیعە پێویستی بەکنەکردن هەیە ؟ پێویستی بەگەڕان بەدوای فایلەکان هەیە؟

ئەو بازنە شەیتانیەی زۆر کەس پێیان وابوو کە لەدوای شەڕی دووەمی جیهانی و لەگەڵ هەڵهاتنی خۆری سەربەخۆبوونەکان لە سوڕانەوە کەوتووە.

ئەوە ئەوڕۆ بە ئەو پەڕی توندی دەسوڕێتەوە .. بەسەرکردایەتی ئەژدیهای ئەمریکی و لە ڕێگای کارتلاتە جیهانییە چەندین ڕەگەزەکان پەیوەندییە مرۆییەکان دەهاڕێ و ئەو هێزە تەکنیکی و ناووکیانەی لەنێوان دەستەکانی ڕۆژئاوا تەقیەوە ئەوڕۆ بە ئەوپەڕی توانای خۆی بەکاردەهێنرێ نەک تەنیا بۆ ئابلۆقەدانی جیهانی سێیەم و تالانکردنی بەڵکو بۆ پەرەپێدانی دواکەوتوویی تیایدا . بەڵێ، بۆ پەرەپێدانی دواکەوتوویی. و بۆ ئەوەی لە ڕێگای پێك هاتە لاوازەکان و لە ڕێگای نانەوە گەلان کۆنترۆل بکرێن .

ئەوە نانە مووشەکی وێرانکەری بەیانییە، لێرەدا نامەوێت دیالۆگی کەڕانەی نێوان باکورو باشورو چیرۆکی دەوڵەتە پێشکەوتوەکان و دەوڵەتە تازە پێگەیشتوەکان و پتربوونی هەژاری هەژاران و دەوڵەمەندی دەوڵەمەندانتان بە بیربێنمەوە، چیرۆکەکە زانراوە بەڵام لەوانەیە هەندێك ڕوخسارو ژمارە تراژیدیایەکە بتەقێنێتەوە: کاتێك لەسالی (١٩٧٤) دا نرخی پترۆل بەرزبۆوەو هەموو هێزەکانی جیهان دژی عەرەب ووروژێنران ڕۆژئاوا دژی ئەوە بوو کەداهاتی نەتەوەیی هەندێك دەولەتانی جیهانی سێ بەم پتر بێت، لەگەل ئەوەشدا هەموو داهاتی پترۆلی عەرەب ناگات بە بەرهەمی نەتەوەیی تەنیا

ئیتالیا، شت لەسەر چوار داهاتەکانی جارێکی دیکە بۆ دامودەزگاکانی رۆژئاوا دەگەڕێتەوە یاخود بۆ دانایی بەکارهێنان یاخود وەکو پارەی دانراوی هەتا هەتایە هەر خودا دەشزانێت چارەنووس چییە، با لە پتر کارتیلاتا ئاشکرابووەکانی بگەڕێین با هەندێ روخساری دیکە باس بکەین.

- کۆمپانیای Exxon لەهەر ولاتێکی جیهانی سێیەم بەهێزترە (بێجگە لە هیندو مەکسیك و بەرازیل) لە ساڵی ١٩٧٤ دا بوودجەی ئەم کۆمپانیایە دەگەیشتە (٤٤) ملیار دۆلار ئەمرۆش دوو ئەوەندەی ئەو پارەیەیە.

- پێش حەوت ساڵ بوودجەی کۆمپانیای جەنراڵ مۆتۆرز بەرامبەر بە (٣٢) ملیار دۆلارە.

- بودجەی کۆمپانیای نەستەلە لە بەرهەمی نەتەوەیی زۆربەی دەوڵەتەکانی ئەفریقیا پترە، لە ساڵی رابردوودا گەیشتە (١١) ملیار دۆلار، بەرامبەر بەوەش (٦٪) لە نرخی فرۆشتنی مۆز بۆ بەرهەمهێنەرەکانی دەگەڕێتەوە (١٠٪) بۆ بەرهەمهێنەرانی چای، (١٣٪) بۆ بەرهەمهێنەرانی کاکاو، و (٤٪) بۆ بەرهەمهێنەرانی قاوە، و (٤٪) بۆ بەرهەمهێنەرەکانی پترۆل دەگەڕێتەوە.

تەنانەت رێکخراوە نێو دەوڵەتییەکانیش دژی مرۆڤی جیهانی سێیەم هاوپەیمانییەتی لەگەڵ هێزە رۆژئاواییەکاندا دەکەن.

- سندوقی دراوی نێودەوڵەتی (١٢٣) ئەندام بەخۆوە دەگرێت، (٢٣) ولاتی پیشەسازی دەستیان بەسەر (٦٦٪) لە دەنگەکانی داگرتووە.

- بانکی نێو دەوڵەتی (١٢٣) ئەندام بەخۆوە دەگرێت و (٢٢) دەوڵەتی پیشەسازی (٦٦,٣٪)ی دەگەکانیان کۆنترۆل کردووە، لەگەڵ ئەوەی کە دوو

لەسەر سێی دانیشتوانی جیهانی سێیەم خەڵکی لادێن ئەوە ئەو بانکە تەنیا (٪١٥)ی قەرزەکانی بۆ کشتوکاڵ لە ساڵانی حەفتاکان داوە!

باس لە باربووکردنی دەوڵەتە پێشکەوتووەکان بۆ دەوڵەتە دواکەوتووەکان دەکرێت...(٪٧٣) باربووکردنەکان کەلە حەفتاکان پێشکەش بە جیهانی سێیەم کراوە لە هەمان ساڵی دراتی بۆ خاوەنەکانی دەگەڕێنرایەوە، تالآنکردنی درێژخایەنی کۆن نەك هەر تەنیا بەردەوام دەبێت بەڵکو پترتریش دەبێت، ئێستاش کردەوەی دیکەی دەخرێتە پاڵ لە بواری وێران کردنی ئەو جیهانە لێقەوماوەدا:

- مژینی خێرو بێری مرۆیی پێگەیشووی بۆ ئەوەی بنکەیەکی پەرەپێدانی بەهێزی لێ پێك نەیەت.

- بەستنەوەی بەرەورەوەی بەکارهێنان بۆ ئەوەی پتر کاریگەربێت بەهەرەشەکردنی برسیەتی ــ وورووژاندنی هەموو هۆکارەکانی پارچە پارچە بوونی کۆمەڵایەتی و ئاین و زمانەوانی و سیاسی و ئابووری لە کۆمەڵگە تازە پێگەیشتووەکاندا، لەوە لاوازتر بێت کە خێرو بێری خۆی بەرهەم بهێنێت یان بەسەر شۆڕی رازی نەبێت و رەتی بکاتەوە ... ئەوە پەرەپێدانە بۆ وڵاتە تازە پێگەیشتووەکان بەلآم لەسەر شێوازی رۆژئاوایی، پەرەپێدانی دواکەوتوویی.

ئەمەی بەهاورێیەکەی گوت:

ئایا بەراستی ئەم ئاخاوتنە لە نێوان ئەو و هاورێیەکەیدا بوو؟ یاخود لەو ئاخاوتنە تالآنە لەگەڵ خود داو دەربارەی ناشیرینی خەڵك؟ یاخود روhانینێکی گرەوکارانە بوو بۆ خود لەرێگای چاویلکەی رەشەوە؟ یاخود تەنیا داوایەك بوو

بۆ ئەوەی مێژوو لەسەر هەردوو پێی بوەستێت و لە هەردوو لاوە سەیری راستەقینە بکرێت؟

من نازانم !

سەرچاوە:

الدكتور شاكر مصطفى، تاريخنا وبقايا صور، كتاب العربي ـ الكتاب الخامس والعشرون ١٥ أكتوبر ١٩٨٩، الكويت

وەرگێڕانی

د. محەمەد عەبدوڵلا کاکەسور

د. نیشتمان بەشیر محەمەد

القسم العربى

مجلة كورد تعاون وترقي غه زتسى ١٩٠٨-١٩٠٩

هوگر طاهر توفيق

بعد ما تأسست جمعية التعاون والترقي الكوردية في ٢٥ أيلول ١٩٠٨[1] اثر نجاح انقلاب تموز ١٩٠٨ ضد السلطان عبد الحميد الثاني، قامت هذه الجمعية بإصدار مجلة (كورد تعاون وترقي غه زتسى) لتصبح لسان حالها وانتخبت الجمعية الشاعر توفيق (ثيرةميرد)[2] من أهالي السليمانية، ليكون صاحب امتيازها و مديرها المسئول، كما تم انتخاب احمد جميل الدياربكري[3]، ليصبح رئيس تحريرها، وطبعت المجلة بمطبعتي سيلانيك والمركز في استانبول.

لقد أثير نقاش بين عدد غير قليل من المؤرخين والصحفيين الباحثين عن الصحافة الكوردية، حول ما إذا كانت صحيفة كورد جريدة أم مجلة ؟[4]. وهي في حقيقة الأمر مجلة وليست جريدة كما ظن بعض الباحثين وتبلغ عدد صفحاتها ما بين (١٢-١٦) صفحة، إلا أن أصحابها أطلقوا عليها اسم (غه زتسى) وكانت تعني في ذلك الوقت (الجريدة)[5]. ولكن يمكن عدُّها مجلة بالاستناد على أمور عدة، هي:

أولاً – فهي قبل كل شيء أصدرت عل شكل مجلة وليست جريدة ، فقد كانت (المجلة والجريدة) معروفتان في الأوساط الصحفية في ذلك الوقت وجميع الصحفيين كانوا يعرفون الفرق بينهما آنذاك.

ثانياً– إذا ما اعتبرنا أن مجلة (كورد تعاون وترقي غه زتسى) هي جريدة لمجرد أن أصحابها أطلقوا عليها اسم (غه زتسى) فان مجلات (روذى كورد وهتاوى كورد وبانكى كورد) هي الأخرى جرائد وليست بمجلات كما شاع في الأوساط الصحفية الكوردية في انها مجلات، وذلك لان أصحابها أطلقوا عليها اسم (غه زتسى) أيضاً، وذلك في العديد من المقالات التي نشرت في صفحاتها المختلفة.

وبناءاً عليه فإننا إذا ما اعتبرنا أن مجلة كورد هي جريدة فان المجلات الأخرى هي بدورها أيضاً تعدُّ جرائد، ومن ثم يمكن القول انه لم تصدر في السنوات العشرون الأولى من عمر الصحافة الكوردية (١٨٩٨– ١٩١٨) أية مجلة كوردية، مع العلم ان هناك شكلين من الصحف أصدرتهما الصحافة الكوردية في هذه المدة، وان هناك فرقاً كبيراً بين شكل وحجم كل من كوردستان ١٨٩٨–١٩٠٢ مثلاً وكورد تعاون وترقي غه زتسى و روذى كورد. وبالتالي فانه يمكن عد كورد تعاون وترقي غه زتسى مجلة وليست جريدة.

وفضلاً عن الخلاف المتقدم، هناك نقاش حول اسم المجلة نفسها أيضاً، فهناك من يقول ان اسمها هو (كورد تعاون وترقي غه زتسى)[٦]. وهناك من المؤرخين والصحفيين من أوردها فقط بـ (كورد)[٧]. وإذا ما قارنا بين اسم الجمعية واسم المجلة كما كتبها ودونها أصاحبها على صفحات مجلتهم، يظهر بان اسم المجلة هي (كورد تعاون وترقي) وليس كورد فقط، فقد دونت المجلة اسمها على النحو التالي (كُرد تعاون وترقي غه زته سي) وكتب أصحاب الجمعية اسم جمعيتهم في مواضع عدة في مجلتهم بالشكل الآتي(كُرد تعاون وترقي جمعيتى)، وإذا ترجمنا الاسمين إلى اللغة العربية تصبح (مجلة تعاون وترقي الكورد) و(جمعية تعاون وترقي الكورد) بمعنى انهم أطلقوا اسم جمعيتهم على مجلتهم، التي هي لسان حالها، وان الذي تغيير في كلا الاسمين فقط (مجلة وجمعية). أما ما يذكر من أن ورود (تعاون وترقي غه زتسى) تحت اسم (كورد) يوحي بانَّ أسم المجلة هي كورد وان ما جاء تحتها تعبر عن لسان حالها، أي كمن يذكر مجلة (كورد) لسان حال (تعاون وترقي)[٨]. وهذا الرأي أيضاً ليس بصائب، لأنه ذكر مباشرة تحت اسم (كورد تعاون وترقي غه زتسى) باللغة التركية هذه العبارة (واسطة نشر أفكار الجمعية) أي لسان حالها، فلا يعقل إذن أن تذكر المجلة مرتين إنها لسان حال جمعية التعاون والترقي الكوردية. وعلى هذا الأساس يمكن القول بان اسم المجلة هي (كورد تعاون

وترقي)، وأنها لم ترد في المصادر التاريخية بلفظ (كورد) فقط إلا اختصارا لاسمها، كما سنفعل نحن في شرحنا لها.

كتب وسط الصفحة الأولى من المجلة (حالياً تصدر مرة واحدة في الأسبوع)، ثم بينت توجهها بأنها مجلة (دينية، علمية، سياسية، أدبية، اجتماعية). وقد حمل العدد الأول تاريخ ٥ كانون الأول ١٩٠٨ في حين أن الأعداد التي تم العثور عليها من هذه المجلة هي التسع أعداد الأولى[٩].

تعتبر مجلة كورد أول مطبوع كوردي تقوم بنشر الصور في أعدادها المختلفة، حيث قامت بنشر (١٢ صورة) في أعدادها التسعة. وللصورة في العمل الصحفي فوائد عدة، منها أنها تكسب المقال و الصحيفة جواً واقعياً، وفي أحيانٍ كثيرة تعبر الصورة عن معلومات مفصلة دون الحاجة إلى كتابتها، فضلاً عن ذلك تساعد الصورة على تثبيت المعلومات في الذاكرة[١٠].

ويمكن تصنيف الصور التي قامت مجلة كورد بنشرها إلى ثلاثة أصناف، بحيث أن كل صنف يشير إلى معنى محدد أرادت المجلة إيصالها إلى قُرائها و متتبعيها: فقد نشرت صور استانبول والموصل والقدس الشريف وكريت، في إشارة منها إلى أن الكورد لا ينفكون أبداً عن هذا العالم الإسلامي العثماني. أما قيامها بنشر صورة استقبال مبعوثي مدينة العزيز الكوردية إلى

مجلس المبعوثان في استانبول فيوحي إلى المشاركة الكوردية في بناء هذا الوطن، وانه بعد اليوم يجب عدم إغفالهم وان يعطوا حقوقهم الشرعية.

أما الصنف الثالث من الصور فهي لأبنية وصالونات مجلس المبعوثان في استانبول وصور انتخابات، توحي إلى قرائها ان الدولة العثمانية فعلاً تحولت إلى ملكية دستورية، وأنها بعد اليوم تحترم حرية الرأي والتعبير.

أما تفاصيل مقالات المجلة فيما يخص الكورد، فدارت حول أمور عدة، هي:

١–القومية الكوردية:

لان المجلة كانت تعبر عن آراء وأفكار جمعية سياسية كوردية، كانت لها أفكارها السياسية، وان هذه الأفكار تنصب في اتجاهين:

أ– هو حرية الدولة العثمانية والعمل على السماح بنشر حرية التعبير بين جميع قومياتها.

ب– حرية الكورد داخل الدولة العثمانية[11].

ومن خلال دعوتها إلى هذه الأفكار ظهر الاتجاه القومي الكوردي بوضوح على صفحاتها، بل أن اسمها (كورد تعاون وترقي) تبعث روحاً قومية في كل من يقرأها أو يسمع بها من الكورد، ويدل أسمها على أن الكورد سيسلكون طريق العلم والتقدم، وإقامة علاقات طيبة وحسن الجوار مع

القوميات الأخرى، وذلك بعد أن ولّى عهد الاستبداد، وان الهدف من إصدار هذه المجلة كما بينه صاحب امتيازها (توفيق سليماني) في افتتاحية العدد الأول منها: هو ترقية معارف الكورد وتحقيق سعادتهم ضمن الأمة العثمانية[12]. كما أكد هذا الأمر أيضاً (بيان الجمعية) في أن الهدف من تشكيل هذه الجمعية هو ضمان سلامة الدولة والحفاظ على الدستور، وتلبية الاحتياجات العصرية للشعب الكوردي وتحسين العلاقة بين الكورد وبين جميع القوميات الأخرى ولاسيما الأرمن[13]. وذكر (عبد القادر النهري) في عريضته، بان الكورد قد أحرزوا مواقع مهمة بين عناصر الدولة العثمانية المختلفة، وان كوردستان امتزجت بشكل كبير بالدولة العثمانية، إلا أنها قامت باضطهاد الكورد والضغط على رؤسائهم ونفيهم، مضيفاً بان الاتحاد لا يحدث بهذا الشكل وإنما بالدستور والقانون، وان ما قامت به الحكومة السابقة لم يتضرر الكورد وحدهم، بل أثّر ذلك في المنطقة ككل والذي انعكس بدوره على الدولة كلها[14]. وبالاستناد على آراء و كتابات هذه المجلة ومنها الآراء المتقدمة يظهر بأن مجلة كورد قد أخذت على عاتقها إعادة الحقوق الشرعية المسلوبة إلى الشعب الكوردي، ووضع حلول للمشاكل القومية الكوردية قدر الإمكان، ووضع الكورد أيضاً على طريق المعارف والتقدم، والعمل على أن لا تفرق الحكومة العثمانية بعد الآن في معاملتها للشعوب العثمانية، وأخيراً حاول هؤلاء الكتاب

والساسة الكورد في إفهام الدولة العثمانية وشعوبها في أن الكورد لا يقلون شأناً عن أية قومية أخرى.

لقد أبان (إسماعيل حقي بابان) عن فكر قومي مرهف، وذلك ضمن مقالاته في أعداد هذه المجلة، حيث بين في مقاله (الكورد وكوردستان) افتخاره بانتسابه إلى الشعب الكوردي، وان هذا الشعب بالرغم من دفاعه الطويل عن الدولة العثمانية، وتضحيته في سبيلها بالغالي والنفيس، إلا أن ذلك قد تم مقابلته ومجازاته بالضغط والإكراه والنفي والنهب، ويضيف: "الحكومات الأخرى كانت على الإطلاق عدوة للفكر ولكنها كانت عدوة الفكر واللسان بالنسبة للشعب الكوردي. لقد كانت تسعى إلى قطع رؤوس الأقوام الأخرى بينما سعت إلى قطع لسان ورأس الكورد معاً"(15). ويسترسل الكاتب في مقاله بأن اخطر ما تعرض له هذا الشعب هو المساس بلغته وتخريبها بحيث أصبح من الصعب جداً إصلاحها، وبالتالي أدت هذه السياسة إلى تفشي الجهل بين الكورد، الذي استغلته الدولة العثمانية في ضرب الكورد بالأرمن، هذا الفعل الذي أدى بدوره إلى فوضى عارمة والى هدم القرى والأرياف في كوردستان، وينهي مقاله هذا بأنه لابد من ترك هذه الذكريات المؤلمة، ويجب ان نبدأ العمل أولاً بالمعرفة، والمعرفة أيضاً(١٦). لقد أكد إسماعيل حقي بابان على دور اللغة في تطوير الأقوام، ولهذا ذكر في مقاله الأول بأنه كان على الشعب الكوردي ضغطين:

الأول– هو الضغط الفكري في عدم تمكنهم من حرية التعبير.

والثاني– هو الضغط على لغته حتى أصبحت فقط لغة المخاطبة إذ لم تَسْعَ الدولة إلى فتح مدارس لهم بلغتهم.

وقد أدى هذا الأمر بإسماعيل حقي الى أن يكتب مقاله الثاني أيضاً عن اللغة الكوردية وعنونه بـ(متعلق باللغة الكوردية) وقد طرح كاتب المقال فكرة القراءة والكتابة باللغة الكوردية في كوردستان، ويذكر بان هناك العديد من الشعوب الأخرى في الدولة العثمانية لا يقرءون ويكتبون بلغتهم إلى جانب الكورد مثل الألبانيين والانريين والجركس، وان هذه الأقوام إما تستعمل اللغة العربية في معاملاتها باعتبارها لغة الدين الإسلامي، أو يستخدمون اللغة التركية باعتبارها اللغة الرسمية للدولة العثمانية. ويضيف بأن اكبر العوائق التي وقفت أمام تقدم الشعب الكوردي هو عائق اللغة، لأنها بنظر إسماعيل حقي هي "مفتاح المعارف، وان باب الحضارة يفتح بهذا المفتاح". ويدعو بعد ذلك إلى ضرورة البدء بالتعليم باللغة الكوردية في كوردستان، لان أطفال الكورد لا يعرفون اللغة التركية والعربية، والقليل منهم من يكمل دراسته والتي لا تعود بفائدة على بني جلدته، ويختتم مقاله بإسداء النصائح للكورد في أن يعملوا بأسرع وقت لإيجاد قواعد صرف ونحو للغتهم الكوردية، وان يعمدوا بعد ذلك إلى كتابة تاريخ الشعب الكوردي، وثم ليتم ضبط وتدوين الأدب الكوردي[١٧].

وبالتالي يمكن اعتبار إسماعيل حقي من أوائل الذين نادوا بفكرة إحياء اللغة الكوردية، وعلى الشعب الكوردي التعلم بلغته، لأنها السبيل الأسرع في الحفاظ على القومية الكوردية، وبث روح التقدم والترقي في هذه الأمة.

لفت مقال إسماعيل حقي بابان الثالثة والمعنونة بـ(الموقع الجغرافي والسياسي للكورد) الانتباه إلى الأهمية الجغرافية والسياسية التي تتمتع بها كوردستان، ولأول مرة يتحدث كاتب المقال عن كوردستان الدولة العثمانية وإيران معاً، وكأنه يدعو إلى فكرة كوردستان موحدة. ففي بداية مقاله حدد مناطق الكورد في كلا الجانبين، وذكر بأن كوردستان العثمانية تشمل المناطق الشرقية من الدولة العثمانية بَدْءاً من آرارات إلى خليج البصرة، أما كوردستان إيران فتشغل موقعاً دائرياً شبه منحرف، يمتد من أرضروم وتبريز وشيراز وأطراف أورمية فضلاً عن لوردستان. ثم يتطرق إلى كورد الدولة العثمانية بانهم قدموا الكثير من التضحيات للدولة، بدرجة ان الحروب التي خاضتها في جهاتها المختلفة، كان الكورد رأس حربة في اغلب جيوشها، وقد أنهكت هذه الحروب الشعب الكوردي كثيراً، ورغم ذلك تم إغفالهم من قبل الدولة العثمانية بحيث تركتهم يواجهون قوات الروس لوحدهم دون دعم. ويقول أما الآن فإنه بانتشار الحريات وإقامة الدستور، يجب على الدولة العثمانية الاهتمام بهم لأنهم يعدون الان السد المنيع أمام زحف القوات الروسية، علاوة على انهم يشكلون مع كورد

ايران الجسر الذي يربط بين الدولة العثمانية والإيرانية. ويتطرق بعد ذلك إلى كورد إيران في أنهم مهما تعرضوا للضغط والاضطهاد فانه لابد أن يأتي يوم يزول فيه هذا الكابوس –كما يقول– ويستمتعون بالحرية كما هو الحال في الدولة العثمانية، وفي الأخير سيتم التواصل بين الدولة العثمانية والإيرانية لان كلتيهما مسلمتان وبهذا سيحتل الكورد الموقع الجغرافي والسياسي الأهم في المنطقة(١٨).

لقد عبر إسماعيل حقي بابان عن أفكار عدة، تطرق في أثنائها إلى القومية الكوردية وأسباب تخلفها، فقد أكد على أن السبب الأول في هذا التخلف هو عدم اهتمام الدولة العثمانية بكوردستان طيلة مدة حكمها لها، كما تطرق إلى كوردستان إيران في أنها مع كوردستان الدولة العثمانية تشكل وحدة جغرافية وسياسية متكاملة وهي الجسر الذي سيربط في المستقبل بين الدولتين. وأضاف بأن الكورد إذا ما أرادوا التقدم فعليهم أولاً وقبل كل شيء ان يتعلموا بلغة قومهم وليس بلسان غيرهم، وقد شكلت هذه النقطة محور نقاش بين كُتاب آخرين نشروا مقالاتهم في مجلة كورد أمثال (حمدي سليمان الارزنجاني)(١٩)، فقد كتب مقالة تحت عنوان (طُرز– أنواع– تنسيق وأحياء المعارف في كوردستان)، وهو عبارة عن رد على مقالة إسماعيل حقي بابان الذي دعا فيها إلى ضرورة التعليم باللغة الكوردية في كوردستان، فقد ذكر حمدي سليمان بأنه

إذا ما استعملنا اللغة الكوردية الان في دراستنا فان نسبة نجاحها ستكون ضئيلة جداً، فضلاً عن ان استعمال اللغة التركية الآن يجلب للكورد فوائد كثيرة – حسب رأيه– منها: إن الكورد يحتاجون إلى اللغة التركية للدفاع عن حقوقهم، كما أنهم مجبرون على استعمال هذه اللغة في سائر المعاملات الحكومية، بالإضافة إلى حاجة الكوردي إلى اللغة التركية عندما يذهب إلى أداء الخدمة العسكرية، وأخيراً فأن اللغة الكوردية لا تملك أي كتب نحو وصرف. الا انه يذكر بأن على الكورد تشكيل لجنة تقوم بمهام الاهتمام والعناية باللغة الكوردية، وإيجاد قواعد صرف ونحو لها، ثم على هذه اللجنة دراسة التاريخ الكوردي وكتابته والتركيز على الأهمية الجغرافية والسياسية لموقع كوردستان ثم يأتي بعد ذلك الدراسة باللغة الكوردية[٢٠]. لقد اختلف حمدي سليمان مع إسماعيل حقي في ان استعمال اللغة التركية بدل الكوردية، على الأقل في هذا الوقت، هي السبيل الأسرع للحاق الكورد بالركب الحضاري.

لقد شغلت مقالات (سعيد النورسي)[٢١] موقعاً متميزاً في هذه المجلة، وهو يعد أول من كتب مقالة باللغة الكوردية فيها، والتي حملت عنوان (نصائح كوردية). ويمكن القول بأن سعيد النورسي قد قرأ الواقع الكوردي بشكل جيد في مقالته واستطاع من تشخيص مواقع الضعف والقوة فيه، فقد ذكر ان القوة في الاتفاق والحياة في الاتحاد، والسعادة في الأخوة، ويضيف، ان هناك جواهراً

ثلاثاً يجب على الكورد المحافظة عليها، وهي:١- الإسلامية ودماء الآلاف من الشهداء كان ثمناً لها. ٢- الإنسانية. ٣- الملية (القومية). وهناك ثلاثة أشياء يمكن عدها بمثابة أعداء للكورد وتعمل على تدميرهم، هي: ١- الفقر، وخير دليل ذلك وجود (٤٠) ألف حمال منهم في استانبول. ٢- الجهل والأمية ووجود واحد في الألف ممن يجيدون قراءة الصحف. ٣- الاختلاف والعداوة، وان هذه العداوة أضعفتنا، والحكومة بسبب عدم أنصافها تظلمنا. ولا يكتفي سعيد النورسي بتحديد مواضع الضعف فقط، بل وضع برنامجاً لحلها، حيث يقول أما حلها، فهو حمل ثلاثة سيوف ماسية: الأول العدل والمعرفة والتعليم، والثاني الاتفاق ومحبة بعضنا البعض، أما الثالث فهو عدم الاتكال على الغير وان نسعى للعمل بأنفاسنا. ويختم قوله: بـ"أن وصيتي الأخيرة هي: التعلم ثم التعلم ثم التعلم، والتكاتف ثم التكاتف ثم التكاتف"[٢٢].

نشر سعيد النورسي مذكراته في مجلة كورد وذلك ضمن مقالتين، عندما جاء إلى استانبول وقدم لائحة للسلطان عبد الحميد الثاني في وقته[٢٣]، لتحسين وضع التعليم في كوردستان، إلا انه بسبب ذلك أدخل مستشفى المجانيين – مستشفى الأمراض العقلية– أولاً وسجن ثانياً. ففي المقال الأول الذي كتبه سعيد نورسي بنفسه تحت عنوان (مذكرات ملا سعيد الكوردي في التيمارخانه – مستشفى المجانيين–) يتكلم فيه مع الطبيب المعالج لماذا احضروه إلى هذه المستشفى؟ ويقول: "والحق ان هناك أسباب عديدة وراء

ذلك، الأول انه يمتاز بالأخلاق الكوردية التي لا توجد مثلها في استانبول كالجسارة وعزة النفس، والصلابة الدينية، وموافقة القلب للسان، وإذا كان الأمر هكذا فأنه يلزم إحضار أكثر الكورد الى هذه المستشفى، أما السبب الثاني فهو بسبب نوعية ملابسه– حيث كان سعيد النورسي يلبس اللباس الكوردية التقليدية– فيذكر له انها تختلف عن ملابس المدينة وانه يلبسها لأجل "أظهار استغنائي عن الغايات الدنيوية وعذري في عدم مراعاتي للعادات البلدية (الاجتماعية)، ومخالفة أحوالي وأطواري عن الناس وإعلاء طبيعتي الإنسانية ظاهرياً وإعلاء محبة قومي". ثم يتطرق في شرحه للطبيب المعالج إلى أوضاع التعليم السيئة في كوردستان والدولة العثمانية وانه جاء من كوردستان ولديه اقتراحات لإصلاح هذا الوضع المتردي الذي يعاني منه التعليم[٢٤]. أما المقال الثاني الذي كتبه سعيد النورسي عن مذكراته فعنونه بـ(محاورتي مع ناظر الضبطية –وزير الشرطة– شفيق باشا أثناء وجودي في السجن بعد خروجي من مستشفى المجانيين في العهد الاستبدادي) وهو عبارة عن حوار بين سعيد النورسي ووزير الشرطة العثماني عبَّر فيه سعيد النورسي عن مدى حبه وتعلقه بقوميته، وذلك عندما عرض عليه وزير الشرطة راتباً ذاكراً بأن هذا الراتب قد خصصه السلطان له بنفسه، ولكن سعيد النورسي رفض هذا الراتب لأنه كان يشعر بأنه بمثابة رشوة له من السلطات مقابل سكوته وعدم المطالبة بحقوق قومه الكورد، ثم هدده الوزير فأجابه سعيد النورسي: "إذا كانت نتيجتها البحر

فيا لهُ من قبرٍ ناسك، وإذا تم إعدامي فسأرقد في قلب قومي"، ويضيف بأنه لم يأت إلى استانبول إلا لإيجاد حل لوضع التعليم في كوردستان، وبعدما يغضب الوزير مرة أخرى عليه، يكلمه سعيد النورسي قائلاً: إنني عشت حراً، ترعرعت في جبال كوردستان التي تعد ميدان الحرية المطلقة وان الغضب لا يفيد معي. وينهي سعيد النورسي مذكراته بالتحدث للوزير عن مدى الظلم الذي تلحقونه بالناس، وانه في كوردستان كان يسمع بها ولكنه لم يكن يصدقها، أما الآن فأن كل ما قيل بحقكم وظلمكم للناس هو صحيح[٢٥]. وبهذا فقد عبر سعيد النورسي عن فكر قومي متميز في الدفاع عن حقوق بني جلدته في التعليم والرقي نابذاً كل المنافع المادية التي عرض عليه السلطان وراء ظهره.

لقد عاش سعيد النورسي واقع الكورد بشكل جيد وحلّل هذا الواقع، ووضع احتياجات هذا الواقع لإشراق مستقبل كوردستان، وذلك ضمن مقاله (ماذا يحتاج الكورد؟) إذ ذكر في بدايته انه ومنذ خمسة عشر عاماً وهو يفكر في ما الذي يحتاجه الكورد الان حتى يؤمّنوا لهم مستقبلاً جيداً، ويقول: انه توصل إلى أن الكورد يحتاجون شيئين: الأول الاتحاد القومي، والثاني نشر التعليم في كوردستان، على أن يتم دراسة العلوم الدينية مع العلوم الحديثة المعاصرة. وهنا يدعو العشائر الكوردية لتشكيل قوة عسكرية تكون متصلة مع بعضها البعض ويكون هو المدافع عن اكتساب الحقوق المشروعة للشعب الكوردي، وذلك بسبب ظلم الحكومة لهم وعدم الاستجابة إلى شكواهم[٢٦]. وبهذا يكون

سعيد النورسي أوَّل منْ دعا إلى تأسيس جيش قومي كوردي، وجعل من مهامه الأولى جلب التعليم الحديث والحضارة الى كوردستان باعتباره الوحيد القادر على إيجاد الاتحاد القومي أولاً، والعمل على نشر العلم في كوردستان ثانياً. ثم يذكر بعد ذلك بعض الأسباب التي وقفت عائقاً أمام انتشار التعليم في كوردستان، منها على سبيل المثال، أن العلوم جاءت ظاهرياً من الأجانب، والفهم الخاطئ للدين الإسلامي وعقيدته[(٢٧)].

ومن الكتاب الآخرين الذين كتبوا في هذا المجال (سليمان نظيف)[(٢٨)] الذي امتازت مقالاته بتوجيه نقد شديد ولاذع إلى الحكومة العثمانية، فأنه ارجع سبب تخلف الكورد وعدم لحاقهم بالركب الحضاري إلى الدولة العثمانية. فذكر في مقاله (الكورد وكوردستان) بأن الكورد يشكلون احد أهم أقوام الدولة العثمانية، وقد تحول كل فرد منهم إلى قلعة حصينة تدافع عن الحدود الشرقية لها، ومنذ أن التحق الكورد برضاهم بالدولة العثمانية لم يحصلوا على إدارة حسنة. بل لم تقدم لهم الدولة العثمانية إلاّ الظلم والتحقير، ويضيف: "وإذا وجدت الخرائب والخشونة وحتى الغدر والتخلف فلا تبحثوا عن أسبابها إلا في طمع حرص المسيطرين على زمام المقدرات"[(٢٩)]. ويسترسل سليمان نظيف في كلامه، بأن الدولة العثمانية عاملة الكورد مثل قطيع الأغنام ومارست ضدهم دور الذئاب، ولم يفكر أحد من هؤلاء المسئولين في شق الطرق أو فتح المدارس والمستشفيات، ولم يكن الكورد بنظر تلك الإدارة سوى قطيع مكلف

بدفع الضرائب والقيام بالخدمة العسكرية، وبالمقابل كان الكورد يدافعون عن هذه الدولة بكل ما أُوتوا من قوة وشجاعة وان قبور الكورد أمام قلاع مدن عليا وكريت وفي كل مكان في الدولة العثمانية تشهد على ذلك[٣٠]. وعلى هذا الأساس فقد ارجع سليمان نظيف تخلف الكورد إلى الأتراك العثمانيين، ويعد من اشد الذين وجهوا الانتقاد لهم على صفحات هذه المجلة. وسار على نفس أسلوبه في نقد الدولة العثمانية في مقاله الثاني والمعنون (أزمير[٣١] ليست بكوردستان) والمقال كله تعقيب على كلام (سعيد بك) مبعوث مدينة ازمير في مجلس المبعوثان، فقد ذكر في إحدى جلسات المجلس مادحاً مدينة أزمير في أنها ليست بكوردستان، وذلك في إشارة منه إلى استصغار كوردستان، فيرد عليه سليمان نظيف خلال هذا المقال متسائلاً ومتعجباً، من الذي حول كوردستان إلى خراب غير الدولة العثمانية؟! بل أن كوردستان كانت أكثر حضارة عندما خضعت للدولة العثمانية من الآن، ويضيف انه بعد أربعمائة سنة من الخراب المتواصل في كوردستان، متى ستظهر الدولة العثمانية اهتماما ولو قليلاً بهذه المنطقة؟ ويختتم مقاله، بأنه كان من الأحرى بمبعوث ازمير ان يقول: "لماذا تعرضت كوردستان لهذا الحد من المظالم والتخريب؟! لا ان يقول: أزمير ليست بكوردستان، لان مثل هذا الكلام قد أحدث ألماً في قلب كوردستان الجريحة"[٣٢]. ويتبين من حديث سليمان نظيف في هذا المقال

أيضاً حبه العميق لكوردستان ونقده الشديد للدولة العثمانية وانها سبب المشاكل في كوردستان وفي تخلفها.

لقد دافع (بدري ملاطي)[٣٣] عن الكورد كثيراً في سلسلة مقالاته (الكورد وشجاعة الأقوام) حيث يقارن فيها بين الكورد والألبان والجراكسة في أن كُلاً منهم يمتاز بالشجاعة والأخلاق المتينة والإنصاف، وبالرغم من ذلك فأن الكورد أكثر تميزاً من الشعوب الأخرى، فهؤلاء في وادي الشجاعة – كما يقول- بأخلاق أكثر اختلافاً وأكثر متانة لأجل إثبات الخصال الأصلية للكورد، ويأتي بدري ملاطي إلى وصف شجاعة نساء الكورد، إذ يذكر أنهنَّ يَمتازْنَ بها من بين الأقوام الأخرى بالقول: "لدى نساء الكورد عدم فتور...مواجهة الأخطار أثناء الحروب بشكل لا يتناسب مع الأنوثة... ويَقْتُلون ويُقْتَلون ... يدخلون الحروب بجانب أزاوجهم... ويتعرضون للصدماء هكذا نجدهنَّ ... ان كل واحدة من هؤلاء لا يعدون من هوامش الشعب الكوردي"[٣٤]. ويضيف بأن شعباً مثل الشعب الكوردي يمتلك أخلاقا عالية وشجاعة بين الأمم هو بعيد كل البعد عن الوحشية والبدائية التي التصقت به افتراءاً، فأن شجاعة هذا القوم الذي اشتهر بها بين الأمم لا تدل على انه مفترس ووحشي، ويقول: "ان اكبر نقص لدى الكورد هو الأمية ، فإذا ما امتزجت شجاعتهم بالمعرفة فسيتمتع الكورد بمستقبل مشرق" ويختتم مقاله بان الكورد جهلة – متخلفين- قياساً للعصر

والزمن، لكن قياساً للمنطقة والحال والأوضاع ليسوا متوحشين أو بدائيين بل انهم شجعان وذو جرأة[٢٥].

ومن الكُتاب البارزين الذين دونوا مقالاتهم في هذا المجال (سياح احمد شوقي)[٢٦] وهو الوحيد الذي كتب جميع مقالاته في هذه المجلة باللغة الكوردية منها (مقالات كوردية) و(أيها المواطنون)، وكلها تصب في خانة إسداء النصائح للشعب الكوردي، وان عليهم استغلال هذه الفرصة من الحرية وان يتوجهوا نحو العلم والصحافة وان يحسنوا أوضاع التعليم في كوردستان، كما أكد على الكورد الالتزام بالاتفاق والوحدة ، لأنها من ابرز علامات القوة القومية[٢٧].

فضلاً عن هؤلاء الكُتاب، هناك كُتاب آخرون تناولوا القضية القومية الكوردية وبحثوا فيها أمثال: (احمد جميل، خليل خيالي[٣٨]، فتحي سليماني، حلمي سليماني، السيد محمد عصمت ركاني، سيف الدين سليماني[٣٩]). وكانت أفكار مقالاتهم تدور حول وضع التعليم في كوردستان والشجاعة الكوردية، فضلاً عن إسداء النصائح للكورد وما إلى ذلك من هذه الأمور[٤٠].

وعلى هذا الأساس كانت أفكار القومية الكوردية وموضوعاتها تحتل مكاناً متميزاً في مجلة كورد، ووضع كُتابها على عاتقهم البحث عن أسباب تخلفها وسُبل معالجتها وإيجاد الحلول لها، وبهذا عبَّرت المجلة عن اتجاهها القومي باعتبارها أيضاً المدافع الأول عن الكورد وحقوقهم الشرعية.

٢- مجلة كورد والمسألة الارمنية:

لم تخصص مجلة كورد صفحات كثيرة لهذه المسألة، حيث لم يتعد كل ما كتب فيها عن الأرمن عن مقالة أو مقالتين ليس أكثر، وربما يرجع سبب ذلك إلى ان سنوات عدة قد مضت على هذه المسألة[٤١]، وانها قد حسمت بزوال حكم السلطان عبد الحميد الثاني.

ان أول من أشار إلى الأرمن في صفحات مجلة كورد هو (إسماعيل حقي بابان) وذلك ضمن مقالته (الكورد وكوردستان) حيث انه ارجع سبب المشكلة الارمنية إلى الحكومة العثمانية التي استغلت جهل الكورد في ذلك الوقت وقامت بتحريضهم ضد الأرمن، ويتحدث بعد ذلك عن العلاقات الطيبة التي تجمع بين الشعبين منذ القدم[٤٢].

نشرت مجلة كورد في عددها السابع إعلاناً بعنوان (الكورد والأرمن) ذكرت فيه أن جمعية التعاون والترقي الكوردية قامت بتقديم تقرير إلى وزارة الداخلية أوضحت فيه التدابير الواجب اتخاذها لتسوية الخلافات الكوردية الارمنية[٤٣]. ان الإعلان يدل على انه لم تقم بعد الحكومة العثمانية الجديدة بأخذ أية إجراءات لحل الخلافات بين الطرفين، وأيضاً بأن الجمعية الكوردية كان من أحد أُولى مهامها كما جاء في نظامها الداخلي[٤٤]، إقامة العلاقات الطيبة مع جيران الكورد وخاصة الأرمن، حيث ذكر هذا الإعلان بأن التقرير المقدم إلى وزارة الداخلية يكفل إلى السعادة لكلتا القوميتين.

لقد تطرق إلى المشكلة الارمنية بشيء من التفصيل (سليمان بن حسين باشا)[٤٥] ضمن مقاله (الكورد والأرمن)، إذ تحدث في بدايته عن الأخلاق والعادات الاجتماعية المتشابهة بين الشعبين، والعلاقات الاقتصادية القوية التي تربطهما، بحيث اذ تضرر احدهما، يتضرر الطرف الاخر. ثم يتناول تاريخ الشعبين المشترك باعتبارهما من اقدم القوميات في المنطقة، وأنهما عاشا سوية منذ حوالي ألفي سنة قبل الميلاد الى الان، وقد مرا بمراحل تاريخية مهمة معاً ولم يناصب احدهما العداء للاخر، والأكثر من هذا انه لا تكاد تخلو قرية كوردية من الارمن وبالعكس، ويشكل أحدهما سنداً للاخر في المناطق البعيدة مثل استانبول[٤٦]. أما عن اسباب الخلاف الذي حدث بينهما فيرجعه سلمان بن حسين الى أمور عديدة، هي:

أ- سوء الادارة من قبل الحكومة العثمانية .

ب- عدم تطبيق الإصلاحات وبالأخص ما يتعلق بالتعلم مناصفة بين الأرمن والكورد في كوردستان.

جـ-هناك قلة قليلة من الارمن والكورد يعدون الأداة العمياء بيد الدول الأوربية والدولة العثمانية، يبثون سمومهم في المنطقة[٤٧].

وينهي بعد ذلك كاتب المقال حديثه بتوجيه النصائح لكلتا القوميين وان عهد الاستبداد قد ذهب وزال، ويجب على القوميتين النظر الى التاريخ

الطويل والعريق الذي يربط بينهما وان يبنيا عليه مستقبليهما معاً على أواصر من الاخوة والمحبة[٤٨].

ان اللافت للنظر في المسألة الارمنية الكوردية هو ان الكورد والارمن ادركوا، ومن خلال الاطلاع على مقالاتهم، ان الذي يشعل نار الفتنة والحرب بينهما هي الايادي الخارجية، ودليلهم على ذلك شواهد التاريخ الطويل الذي يمتلكه الشعبين معاً.

٣- موقف مجلة كورد من مقتل الشيخ سعيد:

وهو والد الشيخ محمود[٤٩]، وابن الشيخ كاكا أحمد (١٧٩٣-١٨٨٨) من سادات الأسرة البرزنجية في السليمانية، وحدث بعد انقلاب تموز ١٩٠٨ ان قُتل الشيخ سعيد مع ابنه احمد في الموصل في أول أيام سنة ١٩٠٩ [٥٠]. فنشرت مجلة كورد ذلك الخبر المحزن وتأسفت على مقتله وطالبت من الحكومة بضرورة الإسراع بالتحقيق في هذا الحادث وتقديم الفاعلين إلى المحاكمة. وذكرت مجلة كورد هذا الخبر في عددها السادس وتحت موضوع (تأسف عظيم) وذكرت بأنها لا تعرف لماذا أصبح الشيخ سعيد [٥١] ضحية هذا الحادث؟ وقد قامت العديد من الصحف بنشر الخبر، إلا أن المجلة أرجعت سبب قتله إلى الضعف الحقيقي للحكومة العثمانية وسوء ادارتها في المنطقة، وطالبت الحكومة مرة اخرى الاسراع في التحقيق للسيطرة على الهيجان الذي أصاب ولاية الموصل جراء هذا الحادث[٥٢]. وقد نشرت مجلة كورد في عددها السابع أيضاً عدة

موضوعات واخبار عن الشيخ سعيد، فقد ذكرت تحت موضوع (حادثة الموصل المفجعة) انه بعد ان قامت جمعية كورد تعاون وترقي بنشر الخبر وطالبت بالتحقيق في الامر، تحدث وزير الداخلية في خطابه الى مجموعة من الباشوات، بأن الحكومة العثمانية قد أخذت هذه الحادثة مَحْمل الجد وأنها ذو أهمية كبيرة، واكد ان مرتكبيها سيأخذون جزاءهم العادل وكل من عاونهم في ذلك(٥٣). كما نشرت المجلة رسالة تلغرافية بعث بها فرع جمعية التعاون والترقي الكوردية في الموصل، وعنوان التلغراف (الى جمعية تعاون وترقي الكورد في العاصمة) وجاء في التلغراف بأن الشيخ سعيد قد قُتِلَ مع ابنه أحمد ونهبت كمية كبيرة من أمواله إثر الاشتباكات التي وقعت في الموصل بين مجموعة من الاهالي ومفرزة حكومية كانت متكونة من ستة عشر عسكرياً كانت قد جاءت من كركوك، كما تم جرح اربعين من اتباعه خلال هذه الاحداث(٥٤). واخيراً فقد أوردت مجلة كورد بقلم (سياح أحمد شوقي) نبأ مقتل الشيخ سعيد باللغة الكوردية وطالبت الحكومة بالاسراع في عملية التحقيق في القضية وتقديم الفاعلين إلى العدالة(٥٥).

يتبين من هذه النصوص ان جمعية كورد تعاون وترقي وصحيفتها قد أصبحتا المدافع الاول عن الحقوق القومية الكوردية، ويظهر من هذه الحادثة قوة الجمعية وأصرارها في الدفاع عن الكورد بأن دفعت وزير الداخلية الى التدخل في الامر واعداً الكورد بملاحقة الفاعلين وتقديمهم الى القضاء، وان قيام المجلة

بنشر الخبر باللغتين التركية والكوردية يؤكد على مدى اهتمام هذه الجمعية وصحيفتها بالكورد والدفاع عنهم، ومن جهة أخرى فأن إرسال برقية من الموصل في أقصى جنوب غرب كوردستان يوحي الى قوة هذه الجمعية وانتشارها بين الكورد.

٤- صدى مجلة كورد وانتشارها في كوردستان:

انتشرت مجلة كورد في اغلب مدن ومناطق كوردستان، وساعدها في ذلك كثيراً فروع جمعية التعاون والترقي الكوردية، فقد قامت هذه الجمعية بناءاً على التلغرافات التي نشرتها المجلة بفتح فروع لها في اغلب مناطق كوردستان مثل دياربكر وبتليس والموصل، وقد قدمت هذه الفروع التبريكات والتهنيئات مجلس المبعوثان عند افتتاحه وقد نشرتها المجلة في اعدادها المختلفة، وبناءاً على انتشار فروع هذه الجمعية انتشر معها لسان حالها مجلة كورد(٥٦). فضلاً عن أن المجلة لم تعمد الى نشر الرسائل التي كانت تردها وربما كانت بسبب كثرة الموضوعات والمقالات التي كانت تنتظر نشرها في المجلة، وان الرسالة الوحيدة التي نشرتها هي تلك التي بعث بها (محمد طاهر جزيري) من دياربكر، وكانت تتكون من قسمين، الاول عبارة عن شعر كتبه صاحب الرسالة يمدح فيها جمعية تعاون وترقي الكورد، والقسم الثاني عبارة عن مقالة عنوانها (يا ايها الاخوة الاعزاء ويا ايها الكورد)، والمقال كله يدور حول موضوع إبداء النصائح للكورد

وان عليهم الاستفادة من هذه الفرصة، فضلاً عن نقده الشديد للحكومة السابقة وما قامت به من أعمال ظالمة[٥٧].

واخيراً من الجدير بالذكر انه وردت في هذه المجلة اخبار عديدة ومهمة تهم التاريخ الكوردي الحديث، منها انه نشر في العدد الثاني، خبر اخلاء جميع السجناء البدرخانيين المسجونيين في طرابلس الغرب عدا اثنين هما (علي شامل وعبد الرزاق بك)[٥٨]. وربما يرجع سبب عدم الافراج عن هذين الشخصين بالذات في أنهما يعدان المتهمين الأساسيين في مقتل رضوان باشا رئيس المباحث العثمانية سنة ١٩٠٦ والذي كان مكروها جداً من سكان العاصمة استانبول[٥٩].

كما ذكرت مجلة كورد في عددها الرابع بأن جمعية كورد تعاون وترقي قد أخذت على عاتقها مهمة تأليف وترتيب تاريخ كامل ومفصل عن الكورد وكوردستان، وأنها ستعمل ايضاً جاهدةً على جمع آداب الكورد القومية والشعبية والعمل على نشرها في المستقبل، لذا دعت الجمعية المثقفين الكورد إلى التعاون معها، من اجل إنجاز هذا العمل القومي[٦٠]. وعلى ما يبدو إن جمعية كورد تعاون وترقي قد رأت نفسها في موقع المسؤولية لذلك أقدمت على هذا العمل في جمع وتدوين تاريخ الكورد القومي وتراثهم.

إلا ان الخبر الأهم الذي نشرته مجلة الكورد، هو الخبر الذي أوردته في عددها السابع وجاء فيه: "سوف نبدأ اعتباراً من العدد القادم بإدراج برنامج البنك الذي حاولنا تأسيسه أو نحاول تأسيسه منذ وقت طويل وبلا فخر ومباهاة"[٦١]. وتُكمن أهمية هذا الخبر في كَون المثقفين الكورد قد توصلوا في

ذلك الوقت إلى ضرورة تأسيس بنك كوردي، وذلك لدوره الكبير في تنشيط الحياة الاقتصادية للشعوب، وبهذا فأن أول من فكر في تأسيس بنك كوردي وحاول تنفيذه على أرض الواقع هي جمعية التعاون والترقي الكوردية سنة ١٩٠٩، ومن جهة اخرى يظهر بان الكورد لم يكونوا يقلون عن أية قومية اخرى في المنطقة في الاخذ بأسباب التقدم والرقي الحضاريين الا ان عدم افساح المجال لهم واعطائهم الفرصة المناسبة واضطهادهم من القوميات الاخرى في المنطقة وافتقادهم الى كيان سياسي خاص بهم جعلت منهم في مرتبة ادنى.

أما عن سبب توقف المجلة عند عددها التاسع، أو هل توقفت عند هذا العدد أم تعداها؟ فلا يُعرف على وجه الصحيح، فإنه من المعلوم ان الاتحاديين طبقوا سياستهم العنصرية في نيسان ١٩٠٩، وحمل العدد التاسع من مجلة كورد تاريخ ٣٠ كانون الثاني ١٩٠٩، وبناءاً عليه ربما تكون الاعداد أكثر من تسعة. أو تكون المجلة قد توقفت عند هذا الحد بسبب الخلاف الذي اشار اليه زنار سلوبي الذي وقع بين النهريين والبدرخانيين داخل الجمعية[٦٢].

الهوامش:

(١) للتفاصيل عن هذه الجمعية، ينظر: زنار سلوپي، مسألة كوردستان (٦٠ عاماً من النضال المسلح للشعب الكوردي ضد العبودية) تنقيح وتقديم: د.عز الدين مصطفى رسول، ط٢، بيروت، ١٩٩٧، ص٣٢-٣٣؛ عبد الستار طاهر شريف، الجمعيات والمنظمات والأحزاب الكوردية في نصف قرن ١٩٠٨- ١٩٥٨،بغداد،١٩٨٩، ص١٩-٢٩؛ عبد الله محمد علي، كوردستان في عهد الدولة العثمانية من منتصف القرن التاسع عشر الى بدء الحرب العالمية الاولى، اطروحة دكتوراه مقدمة الى قسم التاريخ، كلية الاداب، جامعة صلاح الدين، اربيل، ١٩٩٨، ص١٧٦-١٨٠.

(٢) توفيق السليماني: وهو توفيق بن محمود أغا همزة آغا مصرف، وكنيته (بيره ميرد) ولد في السليمانية عام ١٨٦٧ درس علوم اللغة والدين وأتقن اللغات الكوردية والتركية والفارسية، عين سنة ١٨٩٩ وبأمر سلطاني عضواً للمجلس العالي في استانبول، وتمكن من الحصول على شهادة الحقوق سنة ١٩٠٥، أصبح عضواً في جمعية الاتحاد والترقي الكوردية سنة ١٩٠٨، تم تعيينه ما بين سنوات ١٩٠٩-١٩١٨ قائمقاماً على عدة مناطق، واصبح سنة ١٩١٨ محافظاً لمدينة آماسيا، عاد الى مسقط رأسه السليمانية عام ١٩٢٤ وأصدر فيها جريدتي (ژيان وژين) الى وفاته ١٩٥٠. وله عدة نتاجات منها: أمثلة ونصائح وحكميات، قصة مم وزين، ومؤلفات أخرى. للتفاصيل ينظر: مير بصري، اعلام الكرد، لندن،١٩٩١، ص١٢٧-١٣٣؛ جمال خزنەدار، مرشد الصحافةالكوردية، بغداد، ١٩٧٣، ص١٤١؛ ئوميد ئاشنا، بيرەميردى رۆژنامە نووس، لە ياد سەد سالەى رۆژنامەنووسى كوردىدا ٢٢ نيسان ١٨٩٨- ٢٢ى نيسان ١٩٩٨، ب .چ، ب .ج، ل ل١٨-٢٦.

(٣) احمد جميل الدياربكرى (١٨٧٢-١٩٤١): ويعرف أيضاً باسم ميري كاتب زاده احمد جميل، درس في المدرسة العسكرية في دياربكر، كما درس في إحدى مدارس العشائر هناك، وأتم دراسته في سويرج ومديات ونصيبين، وأصبح قائممقاماً في راس العين، وعمل لمدة وكيلاً لبلدية دياربكر، فضلاً عن رئاسته لتحرير مجلة كورد، عمل مع خليل خيالي واحمد رامز في إنشاء مطبعة ومدرسة كوردية في استنبول عام ١٩٠٩، وكان احمد جميل مع صديقه آنذاك ضياء كوك الب من ابرز أعضاء جمعية الاتحاد والترقي العثمانية في دياربكر عام ١٩٠٨، وقد ألف احمد جميل عدة مؤلفات

باللغة التركية وكلها محفوظة الآن في معهد تاريخ الثورة التركية باستنبول، وهي: ١- صديقي ضياء كوكب ألب. ٢- العشيرة: هذا الكتاب يقع في ٢٣٩ صفحة ولم يطبع بعد. ٣- البدرخانيون الكورد: وهو مخطوط ايضا. ٤- نقاط تاريخ دياربكر: وهو كذلك مخطوط. ومن الجدير بالذكر ان احمد جميل لا ينتمي إلى عائلة أكرم وقدري جميل باشا. ينظر زنار سلوبي، المصدر السابق، ص٣٣.

- Malmisanj, MahamŬd Lewendî, Li Kurdistana Bakur Ŭ Li Tirkiye ROJNAMEGERIYA KURDI (1908 -1992), ANKARA,1992 , L41 .

(4) فمثلا يطلق عليها اسم الجريدة كل من جليلي جليل في مؤلفه: نهضة الأكراد الثقافية والقومية في نهاية القرن التاسع عشر وبداية القرن العشرين، ترجمة: باڤى نازى و ولاتو، بيروت، ١٩٨٦، ص٦٦؛ وعلاء الدين سجادي، في كتابه، ميژووی ئەدەبی كوردی، بغداد، ١٩٥٢، ل٥٥٢، وآخرون. في حين أطلق عيها اسم المجلة محمد أمين بوز ارسلان، بعدما تمكن من العثور على تسعة أعداد من هذه المجلة ونشرها تحت اسم :

KÜRD TEAVÜN VE TERAKKÎ GAZETESİ KOVARA KURDI- TIRKÎ. KÜRDGE – TÜRKGE DERCI1908- 1909.

فقد اطلق عليها اسم (المجلة الكوردية-التركية). وكذلك أطلق عليها اسم المجلة جمال خزنەدار في مقاله (كورد تعاون وترقي غەزتەسی گەرچی خۆی بە ناوی رۆژنامە بەلاو كراوەتە بەلام لە راستیدا گۆڤاریكی هەفتەیی بوە) الذي نشره في العدد (٩) من مجلة هاڤیبون، وأعاد مجلة رۆژنامەڤانی نشرها أيضا في العدد (٩)، ص٩٩-١٠٧.

(5) وربما ان هذا الالتباس جاء أيضا في انه لم تظهر مرادفات لمصطلحات الجريدة والمجلة في اللغة الكوردية وبالتحديد في صحافتها الا بعد فترة من الزمن، فقد وردت كلمة (رۆژناوە) وتعني الجريدة لاول مرة في العدد الثاني من مجلة رۆژی كورد والذي أصدر بتاريخ ١٩تموز ١٩١٣، ضمن رسالة تهنئة كتبها خليل خيالي وقد استعمل كلمة (رۆژناوە) ثلاث مرات في رسالته، وبهذا يعد أول من استعمل كلمة (رۆژناوە) من الصحفيين الكورد. ولم ينتشر مصطلح (رۆژناوە) عند الصحفيين الكورد الا في عشرينات القرن العشرين، ولكن المطلع على الادب الكوردي يجد ان اسم الجريدة

(رۆژنامه) قد ورد في اشعار الشاعر حاجي قادر كويي (١٨٥١-١٨٩٧) عندما قال باللغة الكوردية:

سەد قائیمه وقەسید، کەس نایکڕێ بە پووڵێ رۆژنامە وجریدە کەوتوتە قیمەت وشان

ومعناها بان مئات القصائد والمقامات الان لا يشتريها احد بأي شيء، وان الشيء الذي هو ذو قيمة هي الجرائد. اما ما يخص المجلة، فان اول من اوجد مرادفاً لها في اللغة الكوردية هو حسين حزني موكرياني (١٨٩٣-١٩٤٧) وذلك عندما اطلق على مجلته زارى كرمانجى التي اصدرها في رواندوز ما بين سنوات ١٩٢٦-١٩٣٢ اسماء (كۆوار، كوڤار، گوڤار) وتعني المجلة. ومن الجدير بالذكر ان حمزة موكسي وممدوح سليم اطلقا مصطلح (مجموعه- مەجمووعه) على مجلة ژين التي اصدرت في استبول ما بين سنتي ١٩١٨- ١٩١٩. ينظر: جمال خەزنەدار، سەرچاوەی پێشور، ل٩٩-١٠١؛ عبدالله زەنگەنە، مالی کوردی تالان بردی، گوڤاری رۆژنامەڤانی، ژمارە (٩)، هەولێر، هاوینی٢٠٠٢، ل ٢١-٣٦.

(٦) فعلى سبيل المثال أوردها بهذه الصيغة كل من المستشرقين الروسيين(پی. ك. سەرکیسیان) و (م.س لازاريف). ينظر: جليلي جليل، المصدر السابق، ص٦٦.

(٧) اوردها بهذا الاسم، على سبيل المثال كل من جريدة ژامانك الارمنية، وتوفيق السليماني صاحب امتيازها على صفحات جريدته (ژيان وژين) وكذلك عبد الله زەنگەنە. ينظر: عبد الله زەنگەنە، سەرچاوەی پێشوو ، ل٢١-٢٢.

(٨) أشار إلى هذا الأمر عبد الله زەنگەنە في: مالی کوردی...، ل٢١-٢٢.

(٩) كان الاعتقاد السائد حتى مطلع ثمانينات القرن العشرين أن أعداد هذه المجلة قد تلفت، وكان المصدر الاساسي عنها هي مجلة **Revue dumonde muslman** الفرنسية، حيث نشرت بعض المعلومات عنها في عدديها (١،٢) سنة ١٩٥٩، وكذلك تحدث عن هذه المجلة ونشر نصوصاً من مقالاتها الكاتب الارمني شاهبازيان في مؤلفه (تاريخ الكورد والارمن) الذي الفه في استبول باللغة الارمنية سنة ١٩١١، وقد كان هذان المصدران اللذان اعتمد عليهما جليلي جليل عندما تطرق الى هذه المجلة في مؤلفه (نهضة الاكراد...). وفي سنة ١٩٩٢ قام ماليسانژ ومحمود لاوندي بنشر معلومات عنها في كتابهما (**Likurdistana bakur...**) السابق الذكر، حتى وفق محمد أمين بوز آرسلان من العثور على تسعة

أعداد من هذه المجلة وقام بنشرها على صورها الاصلية مع قيامه بتحويل حروفها العربية الى اللاتينية ضمن كتاب طبعه سنة ١٩٩٨ في مدينة اوبسالا السويدية وحمل الكتاب أسم (... KURD TEAVÜN VE TERAKKI) السابق الذكر.

(١٠) عامر ابراهيم قند يليجي، المعلومات الصحيفة وتوثيقها، بغداد، ١٩٨١، ص٤٦-٤٧.

(١١) محەمەد ئەمین بوز ئارسلان، پێشکێشی لە سەر کورد تەعاون وتەرەقی غەزەتەسی گوڤارا کوردی-ترکی، ڤەگوهاستن ژتیپێ لاتینی: ڕێبەری بەهدینا، گوڤار ڕوژنامەڤانی، ژمارە (٩)، هەولێر، هاوینی٢٠٠٢، ل٧٥.

(12) كورد، العدد (١)، ٥ كانون الاول ١٩٠٨، ص١. ومن الجدير بالذكر هنا ان مجلة كورد رقمت اعدادها بشكل متصل ومتسلسل بالرقم (١) وكأنها عدد واحد من حيث الترقيم، أي ان كل عدد لم يكن له استقلالية عن العدد الذي يسبقه، فمثلاً انتهى العدد الاول عند الرقم (٩)، يبدء العدد الثاني برقم (١٠)، ولا تبدأه بالرقم (١) من جديد كما هو متعارف عليه الان.

(١٣) العدد نفسه، ص١-٢.

(١٤) العدد نفسه، ص٦-٧.

(15) العدد نفسه، ص٣-٤.

(١٦) العدد نفسه، ص٤.

(١٧) كورد، العدد (٣)، ١٩ كانون الاول ١٩٠٨، ص١٨-١٩.

(١٨) كورد، العدد (٤)،٢٦كانون الاول ١٩٠٨، ص١-٢.

(١٩) لم أجد له ترجمة.

(٢٠) كورد، العدد (٨)، ٢٣ كانون الثاني ١٩٠٩، ص٦٠-٦١.

(٢١) سعيد النورسي: ولد سعيد بن ميرزا بن علي في قرية (نورس) التابعة لمدينة بتليس من عائلة كوردية عام ١٨٧٦، في البداية تلقى علومه على يد أخيه الملا عبد الله، ثم اخذ يتردد على قرى كوردستان ومدنها لاخذ العلوم من كبار العلماء آنذاك، حاول في تسعينات القرن التاسع عشر إقامة جامعة إسلامية في كوردستان، الا انه فشل في مسعاه، ذهب إلى استانبول عام ١٩٠٧وقابل السلطان عبد الحميد الثاني، اصبح

عضوا في جمعية التعاون والترقي الكوردية عام ١٩٠٨-١٩٠٩ وكتب في مجلة (كورد) لسان حالها، ونشر مقالاته ايضا في جريدة شرق وكوردستان، وولقان في ذلك الوقت، شارك في الحرب العالمية الأولى بجانب الدولة العثمانية، واشترك في المعارك التي دار رحاها في كوردستان ضد الجيش الروسي، عارض الكماليين لسياستهم العلمانية والطورانية، اسس سعيد النورسي حركة سماها بـ (النور) أواسط الثلاثينيات، واخذ يتنقل من منفى الى اخر ومن سجن إلى اخر حتى توفي في مدينة اورفة عام ١٩٦٠. ينظر: بديع الزمان سعيد النورسي، سيرة ذاتية، ترجمة: قاسم الصالحي، استبول، ١٩٩٨، ص٣٥؛ أزاد سعيد سمو، سعيد النورسي (١٨٧٦-١٩٦٠) حركته ومشروعه الإصلاحي في تركيا، اطروحة دكتوراه ، مقدمة الى كلية الإمام الاوزاعي للدراسات الإسلامية، بيروت، لبنان، ٢٠٠٢، ص٦٧ وما بعدها.

(22) كورد، العدد(١)، ٥ كانون الأول ١٩٠٨، ص٧.

(23) جاء سعيد النورسي مرتين الى استنبول قبل انقلاب تموز١٩٠٨، الاولى في تسعينات القرن التاسع عشر والثانية في سنة ١٩٠٧، كما مر سابقاً.

(24) كورد، العدد (٥)، ٢ كانون الثاني ١٩٠٩، ص٣٦-٣٨.

(25) العدد نفسه، ص٣٨-٣٩.

(26) كورد، العدد (٢)، ١٢كانون الاول ١٩٠٨، ص١٣.

(27) ينظر: العدد نفسه، ص١٣.

(28) سليمان نظيف (١٨٦٨-١٩٢٧): وهو ابن سعيد باشا واصله كورديٌ من دياربكر، عاش في أوربا في عهد السلطان عبد الحميدالثاني وعرف بآرائه الحرة ونزعته الدستورية، تقلد عدة مناصب إدارية بعد انقلاب ١٩٠٨ منها والي قسطموني والموصل والبصرة وبغداد، وهو الذي اعدم الشيخ عبد السلام البارزاني سنة ١٩١٤ عندما كان والياً على الموصل، ويقال أن امه من كورد اليزديين، نضم العديد من الاشعار باللغة التركية. ينظر: مير بصرى، المصدر السابق، ص٦٦-٦٩. كوردێكی يكرەنگ، دیاری ژمارەی، گوڤاری رۆژنامەڤانی، هەولێر، ژماره (٩)، هاوینی ٢٠٠٢، ل٣-٤.

(29) كورد، العدد (٢)، ١٢ كانون الاول ١٩٠٨، ص٩.

(30) العدد نفسه، ص١٠٩.

(31) أزمير: مدينة تركية تقع الى الشمال من الساحل الشرقي لبحر الابيض المتوسط.

(32) كورد، العدد (٧)، ١٦ كانون الثاني، ١٩٠٩، ص٥١.

(33) لم أجد له ترجمة.
(34) كورد، العدد (٢)، ١٢ كانون الأول ١٩٠٨، ص١٢.
(35) كورد، العدد (٦)، ٩ كانون الثاني ١٩٠٩، ص٤٥.
(36) لم اجد له ترجمة.
(37) ينظر: كورد، الاعداد(١،٢،٣،٥).
(38) خليل خيالي (١٨٧٦-١٩٢٦): أحد أبرز الشخصيات الكوردية في الربع الأول من القرن العشرين، ينتمي الى عشيرة مودان الكوردية التابعة لقضاء موتكى في كوردستان تركيا، كتب مقالات في مجلة كورد ١٩٠٩ وروژى كورد هتاوى كورد ١٩١٣-١٩١٤، ويعد من ابرز طلاب سعيد النورسي، كما يعد مؤسس الالفباء الكوردية بالحروف العربية فقد أصدر سنة ١٩٠٩ أول كتاب عنها. للتفاصيل ينظر: زنار سلوبي، المصدر السابق، ص٣٣-٣٥؛ كمال مظهر أحمد، كوردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى، ترجمة: محمد الملا عبدالكريم، ط٢، بغداد، ١٩٨٤ ص١٠١-١٠٣؛ كوردێكى يەكرەنگ،سەرچاوەى پێشوو، ل٤.
(39) لم أقف على تراجم هؤلاء الكتاب.
(40) ينظر: كورد، الاعداد (١،٢،٤،٨،٩).
(٤١) فقد كانت المشكلة الارمنية قد حدثت في تسعينات القرن التاسع عشر.
(٤٢) كورد، العدد (١)، ٥ كانون الاول ١٩٠٨، ص٣-٤.
(٤٣) كورد، العدد (٧)، ١٦ كانون الثاني ١٩٠٩، ص٥٤.
(٤٤) للتفاصيل عن النظام الداخلي لجمعية كورد تعاون وترقي، ينظر: كورد، العدد (١)، ٥ كانون الاول ١٩٠٨، ص١-٢؛ عبد الستار طاهر شريف، المصدر السابق، ص ص١٩-٢١؛ عەلى تەتەر، بزاڤا سياسي ل كوردستانێ ١٩٠٨-١٩٢٧، دهوك،ل٨٤-٩٢.
(٤٥) لم أوفق الى الوقوف على ترجمة له.
(٤٦) كورد، العدد (٩)، ٣٠ كانون الثاني ١٩٠٩، ص٧٥.
(٤٧) العدد نفسه، ص٧٥-٧٦.
(٤٨) العدد نفسه، ص٧٦.
(٤٩) الشيخ محمود (١٨٨١-١٩٥٦): من مواليد السليمانية، ينتمي الى الاسرة البرزنجية التي كانت تتمتع بالزعامة الروحية على مدينة السليمانية آنذاك، قاد اكثر من ثورة ضد الانكليز وضد الحكومة الملكية في العراق ما بين سنوات ١٩١٨-١٩٣١، نفي واعتقل مرات عدة، توفي في بغداد سنة ١٩٥٦. ينظر: مير بصري، المصدر السابق، ص٣٨-٤٣؛ فاروق علي عمر، الصحافة الكوردية في العراق

البدايات ١٩١٤-١٩٣٩، رسالة ماجستير مقدمة الى قسم الاعلام، كلية الاداب، جامعة بغداد، ١٩٩٩، ص١٢.

(٥٠) للتفاصيل عن هذه الحادثة واذيالها التاريخية. ينظر: كمال مظهر احمد ، المصدر السابق، ص ٢٠٠-٢٠١؛ عبدالله محمد علي ، المصدر السابق، ص٢٠٤-٢١٠.

(٥١) من الجدير بالذكر ان مجلة كورد ارجعت اصل الشيخ سعيد الى الرسول (ع)الا ان هذا الامر غير صحيح، فقد كان دافع انتساب معظم الأسر الكوردية الى الرسول (ع) اوالصحابة او القادة المشهورين، هو لاكتساب ثقة شعوبهم في لزوم الاعتماد عليهم واطاعتهم. ينظر: صلاح هروري، امارة بوتان في عهد الامير بدرخان ١٨٢١- ١٨٤٧، اربيل، ٢٠٠٠، ص١٨-١٩.

(٥٢) كورد، العدد (٦)، ٦كانون الثاني ١٩٠٩، ص٤٢-٤٣.

(٥٣) كورد، العدد (٧)،١٦كانون الثاني ١٩٠٩، ص٥٣-٥٤.

(٥٤) كورد، العدد (٧)، ١٦كانون الثاني ١٩٠٩، ص٥٤.

(٥٥) العدد نفسه، ص٥٦.

(56) للتفاصيل عن هذه التلغرافات. ينظر: كورد، الاعداد (١،٤،٥،٧).

(57) ينظر: كورد، العددين (٦،٧).

(58) كورد، العدد (٢)،١٢كانون الاول ١٩٠٨، ص١٩.

(59) للتفاصيل عن هذه الحادثة. ينظر: ماليسانژ، بدرخانيو جزيرة بوتان ومحاضر اجتماعات الجمعية العائلية البدرخانية، ترجمة: شكور مصطفى، اربيل، ١٩٩٨، ص١٠٣.

(60) كورد، العدد (٤)،٢٦ كانون الاول ١٩٠٨، ص٣٣.

(61) كورد، العدد (٧)، ١٦ كانون الثاني ١٩٠٩، ص٥١. ومن الجدير بالذكر ان هذا البرنامج لم ينشر في الاعداد اللاحقة.

(62) ينظر: المصدر السابق، ص٣٢-٣٣.

البابية والبهائية

د. احمد عبدالعزيز محمود

أ – الباب ودعوته : بدأت الطائفة البابية بالظهور في السنوات الأخيرة من حياة محمد شاه قاجار (ت ٦شوال/١٢٦٤هـ ـ ١٨٤٨م). وتعود جذور البابية الى فرقة الشيخية الذين هم أتباع الشيخ أحمد الاحسائي، الذي عاش في الاحساء، وكان معاصراً لفتح علي شاه .

وعلى الرغم من ان أحمد الاحسائي كان على مذهب الامامية الأثني عشرية حسب زعمه، إلا انه كان يؤمن بثلاثة اصول فقط، من الاصول الخمسة التي يؤمن بها الامامية الاثنا عشرية. بمعنى انه يؤمن: بالتوحيد والنبوة، والامامة فقط، بينها ينكر المعاد الجسماني، ورفض أن يجعل العدل ركناً منفصلاً.

ثم اضاف ركناً رابعاً الى أركانه الثلاثة وهو الاعتقاد (بوجوب نائب أو وكيل للامام الغائب من بين الشيعة، وقد عرف اتباع الشيخ أحمد الاحسائي باسم، الشيخية)، وقد مات عام ١٢٤١هـ/١٨٢٥م.

كان للشيخ احمد الاحسائي تلميذ هو حاج سيد كاظم رشتى، الذي قام بنشر مذهب استاذه حتى مات سنة ١٢٥٩هـ/١٨٤٣م، فخلفه في زعامة الجماعة أحد تلاميذه المدعو سيد علي محمد شيرازي، وهو ابن عطار من شيراز.

وقد ذهب الشيرازي الى مكة، ثم عاد الى ميناء(بوشهر) حيث أظهر دعوته وكثر أتباعه بعد عودته، وكان مجمل دعوته ما يلي:

١- ان ظهوره كان بعد الف سنة من الغيبة الكبرى للامام الثاني عشر التي حدثت سنة٢٦٠هـ/١٠٤٧م، ولهذا السبب فهو باب الامام المنتظر، وكان الشيرازي في الرابعة والعشرين من عمره.

٢- لم يكتف سيد محمد علي بهذا الادعاء، (أي بأنه الباب)، ولكنه مالبث ان ادعى أنه النقطة الأولى أو نقطة البيان .

٣- المرحلة الثالثة من دعوته : أدعى أنه قائم آل محمد، وأصدر في شرح ذلك كتاباً يسمى البيان.

٤- أن دور رسالة محمد صلى الله عليه وسلم قد انتهى ، وجاء دور افتتاح عهد الباب .

وكان الشيرازي قد أظهر دعوته في البداية في مدينة بوشهر، ثم أعلنها واضحة في مدينة شيراز، فطلب العلماء والمجتهدون من الدولة أن، تقبض عليه ، فاصدر الصدر الاعظم حاج ميرزا آقاسي امراً باحضاره الى طهران . ولكن بينما كان على محمد الشيرازي في طريقة الى طهران، ومر بمدينة أصفهان ، قام حاكمها منوچهرخان معتمد الدولة، ببسط حمايته ومنع ارساله الى طهران، وظل الشيرازي في اصفهان حتى مات منوچهرخان سنه ١٢٦٣هـ / ١٨٤٧م، فحمل الباب الشيرازي الى آذربايجان، وسجن في قلعة چهريق قرب مدينة سلماس (شاهبور)، ثم نقل الى مركز قلعة ماكو، وهناك ادعى أنه الامام المنتظر .

وقد قام البابيون بالثورة في كثير من الولايات الايرانية في بداية عهد ناصرالدين شاه تولى ١٢٦٤هـ/١٨٤٨م . ولكن الأمير الكبير، أخمد ثوراتهم، وشتت شملهم وهي كالآتي :

١- قام ملاحسين بشرويه في مدينة بار فروش (بابل اكالية) من ولاية مازندران

بثورة عارمة لكثرة أتباعه هنا وهناك، وأقدم على بناء قلعة وبرجاً وحفر خندقاً قرب مزار الشيخ الطبرسي، واستطاع بقيادته الفطنة الذكية من القضاء على الكثير من قوات الحكومة، الى ان قتل ملاحسين بشروية، وعلى اثر ذلك استسلم البابيون وسلموا القلعة عام ١٢٦٥هـ/١٨٤٩م.

٢- ثورة ملا حسن علي زنجاني، وقد قاوم هذا البابي قوات الحكومة خير مقاومة مدة طويلة ، حتى جرح في احدى المعارك العنيفة، ومات متأثراً بجرحه ولم تمض مدة استسلم أتباعه .

ولا غرابة والحالة هذه أن، يقوم الأمير الكبير على قتل زعيم البابية، سيد علي محمد شيرازي، خصوصاً وأنه ادعى المهدوية، فأمر باحضاره من ماكو الى تبريز حيث حكم عليه العلماء بعد استنطاقه واستجوابه بالقتل، فقتل رمياً بالرصاص في ٢٧ شعبان ١٢٦٦هـ/ ١٨٥٠م.

ب – عقائد البابية

ورد في كتاب (البيان) بعض عقائد البابية، اذ ان هذا الكتاب مبهم شديد الابهام، ويمكن ايجاز ذلك فيما يلي :

١- الله أبدي، ولايعرفه حق معرفته سوى ذاته .

٢- كل الاشياء وجدت منه، وظهرت الى الوجود بوساطته.

٣- لايستطيع الانسان أن، يجد طريقة الى الله الا بوساطة بعض الوسائل والمرسلين الخصوصيين، ولذلك فقد انفصلت عن الله المشيئة الأولى وظهرت في الانبياء.

٤- هذه المشيئة الاولى هي التي تحدثت في الباب ، وهي نفسها التي سوف تتحدث في المستقبل في من يظهره الله، وفي مظاهر اخرى من بعده ، إذ أن، هذه المظاهر، أي ظهور المشيئة الاولى وتجليها في الاشياء، سوف لن تنقطع، ولن تتوقف.

ج – خلفاء الباب :

بعد مقتل الباب الشيرازي في شعبان ١٢٦٦هـ/ ١٨٥٠م، وقع الخلاف بين اتباعه على خلافته . فقد أيدت جماعة من البابية ميرزا يحيى نوري الذي كان معروفاً باسم صبح الازل . ويبدو أن، الباب الشيرازي نفسه قد أوصى لصبح الأزل بخلافته . ولكن هذا الرجل اضطر للهرب الى بغداد بعد سنتين من توليه الزعامة أي سنة ١٢٦٨هـ/ ١٨٥٢م، ومكث فيها عشر سنوات ثم نفي الى أدرنة، ومكث في زعامة أتباعه ثمانية عشر عاماً ، من ١٨٥٠_١٨٦٨م.

ومما يلاحظ على صبح الأول يوصف بأنه رجل هادئ الطبع مسالم قليل الكلام، ضعيف الشخصية، ولذلك وقع تحت سيطرة أخيه الأكبر ميرزا حسين علي نوري الملقب بلقب بهاء الدولة، والذي أوجد الديانة البهائية .

البهاء والبهائية :

كان ميرزا حسين علي نوري (بهاء الدولة) تابعاً أميناً لأخيه صبح الأزل، حتى عام ١٢٨٣هـ/١٨٦٦م، عندما أدعى أنه هو من يظهره الله ، وطلب من أخيه أن يعترف له بمقامه العالي . فحصل بين الطرفين نزاع وصراع كبير، إضطرت معه الحكومة العثمانية أن، تفرق بين الرجلين وأتباعهما، فنفت صبح الأزل الى

قبرص عام١٨٦٨م، حيث مات فيها بعد أن، بلغ سن الشيخوخة، ثم أقدمت الدولة العثمانية على نفي بهاء الدولة الى مدينة عكا بفلسطين الى أن مات سنة ١٨٩٢م، وتولى مكانه ابنه عباس أفندي الذي مات ودفن في مدينة عكا .

وقد حدثت بعض الاختلافات المذهبية بين عباس افندي، وأخيه الأصغر ميرزا محمد علي، رئيس المذهب المعروف باسم عبدالبهاء، الذي سيطر سيطرة كاملة على الديانة البهائية وصبغها بآرائه.

وهنا لابد من الاشارة للبهائيين كتابان مقدسان في اعتقادهم من تأليف حسين علي نوري، احدهما كتاب (أقدس) والثاني (إيقان).

ومن الشخصيات المشهورة عندهم الشاعرة الفارسية قرة العين.

المصادر

١- الشيخية والبابية، ديوان النشر والترجمة والتأليف لجامعة مدينة العلم للامام الخالصي الكبير في الكاظمية، مطبعة المعارف ، بغداد، العدد الثاني، ١٩٥٢م.

٢- الدكتور محمد وصفي أبو مغلي : ايران دراسة عامة، مطبعة جامعة البصرة، ١٩٨٥م.

٣- فريدون آدميت : أمير كبير وايران، چاپخانه پيمان، طهران، ١٣٢٣هـ.

٤- سير پرسي سايكس : تارخ ايران، ترجمة سيد محمد تقي فخر داعي گيلاني، ضاث سوم، چاپ أفست علي أكبر علمي، تهران، ١٣٤٣هـ.

٥- دونالدولبر: ايران ماضيها وحاضرها، ترجمة الدكتور عبدالنعيم محمد حسنين، القاهرة، ١٩٥٨م.

الدولة البشدادية

د. نسرين محمود الأربلي

البشداديه كلمة تعني، المشروع الاول، وبذلك تكون الدولة البشداديه تعني دولة المشرعين الاوائل .

١- **گيومرث** : اول ملك من ملوك البشداديه هو گيومرث، الذي كان يعيش في الجبال ويلبس جلود الأسود. وقد دخل في حرب مع الشياطين وخسر ولده سيامك في تلك الحروب . ودام حكمه ثلاثين سنة .

ويدعي الزرادشتيون، ان گيومرث ابو البشر، بمنزلة آدم عند أهل الديانات السماوية، فيقولون ان الخليقة بدأ بمخلوقين هما:

گيومرث وهو أول انسان، والثاني هو الثور الذي صارت روحه، بعد موته ملاكاً موكلاً بالحيوانات الأليفة. ونبتت من جسده كل النباتات.

وعندما مات گيومرث خرج من جسده اول زوج من البشرهما : ماشيا وماشيانا وهذان خرج منهما سبق أزواج أحدهما سيامك وسيامكي .. وهكذا تناسلت البشرية حتى ظهر هوشنگ.

٢- **هوشنگ** : يدعي الزرادشتيون ان هوشنگ، هو أول ملك من البشداديين وانه أخضع الشياطين لحكمه . وهو في نظرهم حفيد متأخر جداً من أحفاد گيومرث. ولكنه في نظر الشاهنامة حفيد مباشر لگيومرث من سيامك، وانه اخترع النار، مات بعد ان حكم أربعين سنة.

٣- **طهمورث** : ويعرف عند الايرانين باسم (مقيد الجن)، خلف أباه هوشنگ على العرش، يقولون ان الحضارة تقدمت على عهده تقدماً كبيراً، فقد علم الناس نسج الصوف وتربية الحيوانات والطيور. وتقول الآفيستا، ان الناس في زمانة انتشروا في الارض وسادت بينهم عبادة النار، وقد حكم ثلاثين سنة.

٤- **جمشيد** : يعد جمشيد أعظم ملوك الدولة البشداديه، إذ ينسب إليه بناء مدينة برسيبوليس (تسمى اليوم تخت جمشيد، وانه استخدم الجن في بنائها، وأختار التقويم الشمسي، وإبتكر كثيراً من العلوم والصناعات مثل صناعة الخمور.[٢]

ولكن جمشيد اصيب بالغرور بعد عدة سنوات من حكمه، فادعى الالوهية ولذلك كما تقول الافيستا[٣]، تحرك الضحاك وطارده حتى أقاصي بلاد الصين وقتله، بان وضعه بين لوحين من الخشب ونشره نصفين بمنشار صنعه من عظم سمكة ضخمة.

٥- **الضحاك** : يعتقد الايرانيون ان هذا ملك عربي كان يحكم اليمن أو سورية، استولى على ايران وحكمها مدة ألأف عام.[٤]

وتقول اساطيرهم ان حيتين صغيرتين نبتتا في كتعني الضحاك من جراء قبلتني طبعهما الشيطان على كتفيه. وكان تؤلمانه جداً، ولاتهدأ الحيتان حتى تأكل كل واحدة منهما مخ انسان يومياً، وكان هذا سبب طغيان الضحاك وسفكه للدماء حتى تقوض ملكه.

٦- **أفريدون** : كان في أصفهان حداد يسمى (كاوه) كافه، أخذ الجند بعض أبنائه لاطعام أدمغتهم لحيتي الضحاك، فما كان من الحداد (كاوه) إلا ان رفع الجلدة التي يضعها على وسطه فوق رمح، واتخذها علماً[٥]، وفجر الثورة ضد

الضحاك، ثم ظهر أفريدون (فريدون) الذي كان من نسل طهمورث وتسلم قيادة الثورة، حتى قبض على الضحاك والقى به في فم بركان فتحة جبل دماوند .

وتقول اساطير الشعوب الايرانية ان افريدون(فريدون) الذي كان من نسل طهمورث وتسلم قيادة الثورة، حتى قبض عليه القى به في فم بركان فتحة جبل دماوند.

وتقول اساطير الشعوب الايرانية ان افريدون (فريدون) انجب ثلاثة أبناءهم: سلم، وتور، وإيرج. وقد عمد الوالد الى تقسيم المملكة بينهم على ان يكون حكم الغرب الى السلم، وحكم الشرق الى تور، ولذلك يسمى الفرس سكان المناطق الشرقية بالتوارنيين، ويكون عرش ايران لايرج وهو الابن الاصغر، ومن اساطير الفرس ان افريدون (فريدون) حكم خمسمائة سنة.(٦)

٧- **منوچهر** : جلس منوچهر بن إيرج على عرش الفرس في مكان جده أفريدون، وقد ثار لأبيه كما ذكرنا. ويدعي الفرس انه كان يتمتع بقوة خارقة حتى انه اطلق سهماً من جبل دماوند، بالقرب من طهران الحالية، فوقع على ساحل نهر جيحون. وكان مستشاره المفضل سام بن ناريمان، ملك سيستان(سجستان) وقد حكم منوچهر١٢٠سنة، وانهزم أمام أفراسياب التوراني.(٧)

اسرة سام : اسرة سام هي اسرة الابطال الاسطوريين الافذاذ في ايران، وخصوصاً رستم بن زال بن سام، الذي يعتبر ذروة البطولة، ويتضاءل بجانبه كل الملوك .

تقول الاساطير الفارسية : ان جمشيد عندما هرب من الضحاك، وصل الى زابل فتزوج ابنة ملكها، وانجب منها گرشاسب، وانجب گرشاسب ناريمان، ثم انجب نريمان ابنه سام الذي صار ملكاً على سيستان (سجستان). وقد رزق سام بطفل

كان عند ولادته أبيض الشعر، فانكره ابوه واعتقد انه من نسل احد الشياطين، ولذلك حكم بان يلقى في جبل البرز، ولكن العنقاء حنت عليه وربته[٨].

وبعد مدة من الزمن حس سام بالندم وأخذ يبحث عنه، فعلمت العنقاء بالأمر فحملت الطفل من أعلى الجبل وقدمته لابيه، ومن هنا يبدأ الاب في العناية بطفلة حتى اصبح محارباً عظيماً وسماه (زال).

ويقال ذات مرة كان (زال) يصطاد في غابات أفغانستان، فوصل الى قلعة تقيم فيها، رودابة بنت مهراب ملك كابل، وهي فتاة رائعة الجمال فأحبها كما أحبته هي أيضاً، وتزوجها، وانجبا رستم اعظم ابطال ايران الذي ماتزال اخلاقه في الحرب والصيد والاكل والشرب راسخة في اذهان الشعوب الايرانية حتى عصرنا الحاضر، وما يزال الايرانيون يتحدثون عن حصانه الضخم رخش وعن اصطبله الذي يزعمون انه في ناحية من ضرائب مدن سيستان .

٨- نوذر : تولى نوذر العرش بعد ابيه منوچهر وحكم سبع سنوات فقط، إذ إنغمس في الملذات واللهو، حتى قتل على يد افراسياب زعيم التورانيين، الذي استولى على ايران وانهى عصر الدولة البشداديه.

الهوامش والمصادر

١- غفاري قزويني، قاضي أحمد : تاريخ جهان آرا، بسعي مجتبي مينوى، از انتشارات كتابفروشى حافظ، تهران، ١٣٤٣هـ، ص٢٨.

يقول الايرانيون، ان الجمشيد هو النبي السليمان دليلهم هو استخدامه الجن في بناء عاصمته.

٣- الآڤيستا : هي كتاب زرادشت المقدس.

٤- غفاري قزويني : تاريخ جهان آرا، ص٢٩.

٥- يقولون ان علم كاوه (كاڤه) صار فيما بعد العلم الملكي، وزين الملوك بأغلى الجواهر وسموه (درخش كاوياني) أي علم الكافيانيين، وهو العلم الذي سقط في إيدى العرب المسلمين في معركة القادسية.

٦- غفاري قزويني : تاريخ جهان آرا، ص٢٩ " خانصاحب، ميرزا محمد شيرازي ملك الكتاب " نامه خسروان، بومباي (بدون تاريخ) ج١، ص٢٢، ٢٣.

٧- خانصاحب : نامه خسروان، ج١، ص٢٣-٢٥.

٨- العنقاء، طائر خرافي ضخم الجثة.

٩- سيربرسي، سايكس : تاريخ ايران، ترجمة سيد محمد تقي فخر داعي گيلانى، چاپ سوم، چاپ افست على اكبر علمى، تهران، ١٣٤٣هـ ،ج١، ص١٧٦.

ولمزيد من المراجع يراجع عن الضحاك :

١- ابو حنيفة الدينوري : الاخبار الاطوال، المكتبة العربية، مطبعة نعمان الاعظمي، ص٩.

٢- المسعودي : التنبيه والاشراف، تحقيق محمد محي الدين، مكتبة الخياط، ١٩٦٥م، ص٨٥-٨٦.

٣- على اكبر دهخدا : لغة نامة، تهران سالي ١٣٢٨هـ.

٤- القلقشندي : نهاية لارب في فنون الادب، طبعة مصر، الجزء الاول، ص٧.

کەشکۆڵی گۆڤار

ژەنەڕاڵ شەریف پاشا

تابان صباح پیربال

محەمەد شەریف پاشا لە ساڵی (١٨٦٥) لە ئەستەمبۆڵ چاوی بە دونیا هەڵهێناوە، باوکی شەریف پاشا ناوی سەعید پاشای کوڕی حسێن پاشای ئەحمەد ئاغای خەندان بوو لە بنەماڵەی (خەندان) بووە.

شەریف پاشا چەند ساڵێك لە سلێمانی لە قوتابخانەی خواجەکاندا لەگەڵ شێخ مەحمود بەیەکەوە فێری خوێندن و نووسین بوون. پاشان دەچێ بۆ ئەستەمبۆڵ لە ساڵی ١٨٧٦ لەوێ دەخوێنێ فێری زمانی ئیتاڵی و فەڕەنسی و یۆنانی بووە.

شەریف پاشا لە ناوەڕاستی ١٨٩٠(ئەمینە خانم) کچی عەباس حیلمی کوڕی تۆسۆنی کوڕی محەمەد عەلی پاشای والی میسر دەخوازێت، کە دەکاتە کچی مامی مەلیك فاروقی میسر.

- هۆکاری وەرگرتنی پلەی سیاسیی ژەنەڕاڵ شەریف پاشا

گەلێك هۆکار هەبوون کە بوونە هۆی ئەوەی شەریف پاشا بگاتە پلەی ژەنەڕاڵی، دەتوانین بڵێین لەبەرئەوەی لە بنەماڵەیەکی سیاسی و پلەداربوو، باوکی و براکانی سیاسەتمەداربوون لە دەوڵەتی عوسمانی، وەهەروەها حەزی خۆی و لایەنە رۆشنبیریی و زیرەکیەکەی و پەرۆشی بۆ دەوڵەتی کوردی، وە بارودۆخی کوردستان لەم کاتەدا واتە کۆتایی سەدەی نۆزدەم و سەرەتای

سەدەی بیستەم بە قۆناغی دابەش کردندا تێپەڕدەبوو ئەمەش کاریگەری خۆی هەبوو. وە لەم سەردەمەشدا زۆربەی نووسەرو رۆناکبیرەکان پەرتەوازەی شاری ئەستەمبۆڵ و شارەکانی ئەوروپا ببوون لە ژێر کاریگەری ڕاستەوخۆی کەلتوری ئەوروپی بوون بە تایبەتی فەرەنسا ئەم دووره وولاتبوونە بووە هۆی جولاندنی جموجۆڵی ناسیۆنالیستی کوردی یەکێك لەمانەش (شەریف پاشا) بوو.

- دەسپێکی کارە سیاسییەکانی

بۆ یەکەم جار شەریف پاشا پلەوپایەی ئیداری دەوڵەتی عوسمانی وەردەگرێت بە روتبەی (فەریق) لە ساڵی ١٨٨٤. دوای ساڵێك لە قوتابخانەی عەسکەری (سانت سیر) لە پاریس دەخوێنێ و پایەی ژەنەراڵی پێ دەبەخشن. دوای ساڵێك دەگەڕێتەوە ئەستەمبوڵ دەکرێتە یاوەری پاشا. ئیتر وردە وردەو ساڵ بەساڵ پلەو پایەی شەریف پاشا بەرز دەبێتەوە لە بواری ئیداری و سەربازی لە دەوڵەتی عوسمانی. لە ساڵی ١٨٩٨ دەنێردرێتە ستۆکهۆڵم دەبێتە نوێنەری دەوڵەتی عوسمانی لە سوید . هەر لەوێش خەلاتی نیشانەی شمشێری پێ دەبەخشرێ، وە بۆ یەکەم جاریش بەرهەڵستکاری شەریف پاشا دژی دەوڵەتی عوسمانی لە سوید بە دیاردەکەوێ کە لە ژێرەوە پەیوەندی بە (حزبی ئیتحاد و تەرەقی) دەبەستێت بێ ئەوەی دەوڵەتی عوسمانی پێ بزانێ. لە ساڵی ١٩١٩ بەشداری لە کۆنگرەی نێودەوڵەتی ئاشتی لە پاریس دەکات، بۆ یەکەم جار داوای دەوڵەتێکی سەربەخۆ دەکات بۆ کورد کە تیایدا نەخشەیەکی کوردستانی گەورەشی لەگەڵ پێشکەش دەکات.

لێرەدا دەتوانین بڵێین شەریف پاشا یەکەم کورد بوو داوای دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردیٚ لەسەر ئاستێکی نێودەوڵەتی لەم کۆنفرانسەدا .

- کارەکانی شەریف پاشا

یادداشتنامەیەکی بەزمانی فەرەنسی لە پاریس بڵاَدەکردەوە بە ناوی (داخوازیەکانی گەلی کورد) لە ساڵی ۱۹۱۹، جگە لەمە گۆڤارێکی بڵاودەکردەوە بەناوی (مەشروتیەت) بەزمانی فەرەنسی کە گۆڤارێکی سیاسی رادیکالی دەستورخواز بوو. هەروەها خاوەنی چەندین کتێبی دیکەشە بەزمانی عوسمانی و فەرەنسی لەوانە (کوردامان ـ اهل صلیب ـ قرواسان).

لە ۱۹٥۱/۱۲/۲۲ ژەنەراڵ شەریف پاشا لەتەمەنی (۸٦) ساڵیدا لە شاری (ناپۆڵی) لە ئیتاڵیا کۆچی دوایی دەکات، کچەکانی و زاواکەی تەرمی ژەنەراڵ دەهێننەوە میسر دەینێژن، بەلاَم وەسیەتنامەکەی پشت گویٚ دەخەن کە داوای کردبوو بیسوتێنن و خۆڵەمێشەکەی فریٚ بدەنە دەریاوە، ئێستاش نازانریٚ تەرمەکەی لە کوێیە.

پەیوەندی روسیاو دەوڵەتی عوسمانی لە نێوان ساڵانی (١٧٦٩-١٧٧٤زاینی)

هۆگر رەحمان

پێش ئەوەی باس لە پەیوەندی نێوان دەوڵەتی عوسمانی و روسیا بکەین لە ماوەی ساڵانی ١٧٦٨-١٧٧٤زاینی پێم باشە ئاماژە بکەم بە سەرکردەو دەسەڵاتدارانی هەردوو دەوڵەتەکە لە ماوەی نێوان ئەم ساڵانەدا:

١- کاترینای دووەم:

کاترینەی دووەم ئافرەتێکی ئەڵمانی بوو(١) پرۆتستانتی بوو(٢) کچی کریستیان ئۆگەستسی ئەمیری ئەنفالت سربست، بڕوای بە مەزهەبی ئارثۆدۆکسی هێنا ناوەکەی لە صۆفیا گۆڕی بۆ کاثرین(٣)

کاترینە کچی فردریکی دووەم بوو باوکیشی (فردریکی دووەم) مەلیکی پروسیا بوو کاترینەی هەڵبژارد تا شوو بە بوترسی سێ یەمی روسیا بکات کە بگرسی سێ یەم ئەو کاتە قەیسەری رووسیا بوو. کاترینەی دووەم ئەمیری ئەڵمانیا بوو هات بۆ رووسیا چونکە ببووە خێزانی بوترسی سێیەم، لە گرنگترین سیفەتەکانی کاترینەی دووەم زیرەکیەکی لە رادەبەدەری هەبوو، ورەبەرز بوو.(٤)

کاترینەی دووەم فەرمانڕەوایی روسیای گرتە دەست لە نێوان ساڵانی (١٧٢٦-١٧٩٦ز) وە فەرمانـڕەوایی روسیـای گرتـە دەست بە دەسـتێکی

پۆلاین.(٥)

کاپرینەی دووەم سەرکردایەتی گروپێکی کرد لە پیاوانی کۆشك بۆ لادانی بوترس لە دەسەلاتدا بۆ ئەم مەبەستەش بگرس لەسەر دەسەلات لادرا لە کانوونی دووەمی ساڵی ١٧٦٢ ئەم کردارەش بێ توانایی و لاوازی پیشاندا.(٦)

هەروەك لەم سەرچاوەیەش ئاماژەی پێدەکرێت کە کاترینەی دووەم شۆرشێکی بەرپاکرد دژ بە هاوسەرەکەی کەلە ئەنجامدا مێردەکەی لە ساڵی ١٧٦٢ دەکوژرێ و ئەویش واتە(کاترینەی دووەم) جڵەوی دەسەلات دەگرێتە دەست، بەلام واپێدەچێت کە کاپرینەی دووەم لە رێگەی کودەتایەکی سەربازییەوە هاتبێتە سەر حوکم و دەسەلاتی گرتۆتە دەست و هاوسەرەکەشی لە دەسەلات لاداوە، ئیتر بەم شێوەیە کاترینەی دووەم لە سالانی (١٧٦٢–١٧٩٦ز) فەرمانڕەوایی روسیای گرتە دەست.(٧)

٢- سوڵتان مستەفای سێ یەم(١٧٥٧-١٧٧٣زاینی):

حوکمڕانی گرتە دەست کە ئەو کاتە تەمەنی چل و دووساڵ دەبوو، شارەزاییەکی باشی لە ئیدارەکردنی دەوڵەت هەبوو، شەڕ بەردەوام بوو لەگەڵ روسیا لە نێوان سالانی ١٧٦٨ کە لەو ساڵەدا شەڕ دەستی پێکردبوو وە لە ساڵی ١٧٧٤ز شەڕ لە نێوان هەردوولا (دەوڵەتی عوسمانی و روسیا) کۆتایی هات وە دەوڵەتی عوسمانی لەم شەڕەدا زەوییەکی فراوانی لەدەستدا وە سەرەتای لاوازی و دواکەوتویی لە دەوڵەت بەشێوەیەکی راستەقینە دەرکەوت وە سوڵتان مستەفای سێ یەم نەخۆش کەوت لە شەڕی روسیا لە

بەر خەمباری مرد لە تەمەنی پەنجاو حەوتساڵی، وە براکەی جێی گرتەوە کە ناوی عبدالحمیدی یەکەم بوو.

٢- سوڵتان عبدالحمیدی یەکەم (١٧٧٢-١٧٨٨زاینی):

لە ساڵی ١٧٧٣ز لە دوای مردنی براکەی مستەفای سێ یەم دەسەلآتی وەرگرت، وە لەسەردەمی ئەم سوڵتانەدا پەیماننامەی کوچك کینارچی بەسترا، لە ساڵی ١٧٧٤ کە لە لاپەڕەکانی داهاتوو باسی دەکەین، بەلاّم ئەوەی لێرەدا گرنگە ئەوەیە کە لەکاتی شەڕی نێوان روسیا و دەوڵەتی عوسمانی و دواتر بەستنی پەیماننامەی کوچك کینارچی و کۆتایی هاتن بەشەڕی شەش ساڵە لە روسیادا کاترینەی دووەم(١٧٦٢-١٧٩٦ز) فەرمانڕەوابوو دەسەلآتی بەدەست بوو، وە لەدەوڵەتی عوسمانیشدا سوڵتان مستەفای سێ یەم (١٧٥٧-١٧٧٣ز)دەسەلآتدار بوو، دوای مردنی دەسەلآت کەوتە ژێر دەسەلآتی سلطان عبدالحمیدی یەکەم(١٧٧٣-١٧٨٨ز)(٨)

پەیوەندی روسیا لە سەردەمی کاترینەی دووەم لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی:

دەوڵەتی روسیا لە سەردەمی کاترینەی دووەم هەر لە ساڵانی (١٧٦٨-١٧٧٤ز)پێکدادان و شەڕێکی زۆری ئەنجامدا لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانیدا دواتر ئەم شەڕانە بە مۆرکردنی پەیمانی کوچك کینارچی و کۆتایی هات لە بەرژەوەندی روسیا.

ئەم شەڕەی روسیا و دەوڵەتی عوسمانی بۆ ماوەی شەش ساڵ (١٧٦٨-١٧٧٤ز) درێژەی کێشا. لە کاتی شەڕەکەدا دەوڵەتی عوسمانی بارودۆخی زۆر

خراپ بوو وە فەرەنسا هانی عوسمانیەکانی دەدا دژ بە روسەکان بەڵام لویسی پازدەهەمی فەرەنسی خۆشی لەبارێکی خراپدا بوو بۆیە نەیتوانی هیچ یارمەتییەك لە رووی ئابورییەوە پێشکەش بە دەوڵەتی عوسمانی بکات(٩)

روسیا لەم ماوەیەدا (ماوەی شەرەکە) پەیوەندی بەرەگەزی سلاڤی کرد واتە ئارثۆدۆکسەکانی ناو دەوڵەتی عوسمانی تا لەرێگەی ئەم رەگەزو ئاینزاییەوە هەست و سۆزی ئاینیان بۆ لای خۆی رابکێشێ و نەیارەکەی کە دەوڵەتی عوسمانییە لاواز بکات.(١٠)

ئەم سەردەم، مەینەتی و ناخۆشیەکان لە بارەی دەوڵەتی عوسمانییەوە گەیشتە لوتکە بە تایبەتی کاتێ کە مستەفای سێ یەمی جێنشینی عوسمانی هەڵسا بە ئەنجامدانی یەکێ لە دەبەنگترین جەنگەکانی مێژووی عوسمانی لە ساڵی ١١٧١ی کۆچی، مستەفا لە جێی ئامۆزاکەی خۆی دانیشت دەم و دەست بریاریدا کە مل لەبەر ملی روسەکان بنێ، ئەوەبوو سوپای کۆکردەوەو ئەم سوپایەش بە هێواشی رێی کردو رووەو باکور کەوتە رێ ئەم شەرەش شەش ساڵی خەیاندو سوپای هەردوو لا وەك شێتان کەوتنە گیانی یەکتر و تا توانیان لێکیان کوشت و دواتر مستەفا مردو لە سەردەمی عبدالحمیدی یەکەم دا پەیمانی کوچك کینارچی لە ساڵی ١٧٧٤ لەگەڵ روسەکان بەسترا.(١١)

هەر لە ساڵانی شەری دەوڵەتی عوسمانی و روسیا(١٧٦٨-١٧٧ن) بە تایبەتی لە سەرەتای سەرهەڵدانی جەنگەکەدا (ئۆبریسکۆڤ) دەست بەسەرکرا کە کەسایەتیەکی رۆژهەلات ناسی روسی بوو لەگەڵ چەند نێردراوێکی تری روسی لە قەلایەك لە لایەن دەوڵەتی عوسمانیەوە. جا لەم کاتانەدا ئۆبریسکۆڤ هەواڵ و باس و خواسی ئەم ناوچەیەی دەنارد بۆ (پەتر سبۆرغی)

پایەختی روسیا وە ئەم وەسف و زانیاریانەی ئەم رۆژهەڵات ناسەش کەڵکی چاکی هەبوو بۆ روسیا لە کاتی شەڕەکەیدا لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی.(١٢)
جا لەکاتی شەڕەکەدا دەوڵەتی عوسمانی لە شلەژانێکی بەردەوامدا بوو وە سوپای عوسمانی لە رووی چەکیان و هەروەها لە رووی مەشقی سەربازی و رێکخستنیان بارودۆخی خراپ بوو، وە ئەم هەرەس و شکستەی عوسمانیەکان کاتێ دەرکەوت کە سوپای روسی گەیشتە ناوچەکانی ویلایەتی (ولاکیا)و(مولداڤیا)لە رۆمانیا هەروەها سوپای روسی گەیشتە ناو بوخارست.(١٣)

کاترینەی دووەم لەم جەنگانەدا سەرکەوت بەسەر دەوڵەتی عوسمانی، ئەم سەرکەوتنانەش بەتایبەتی لە ناوچە گرنگەکانی قەفقاس بوو وە پەیماننامەی کوچك کنارچی لێ کەوتەوە لە ساڵی ١٧٧٤ز.(١٤)
ئیتر بەم شێوەیە پەیماننامەی کوچك کینارچی بەسترا لە نێوان روسیا و دەوڵەتی عوسمانی لە ساڵی ١٧٧٤زاینی کە لە دەرئەنجامدا بە تەنازول کردن و تێك شکانی دەوڵەتی عوسمانی کۆتایی هات لە بەرامبەریش روسیا سەرکەوتنی بەدەست هێنا.(١٥)

گرنگترین بەندەکانی پەیماننامەی کوچك کینارچی ئەمانەن:

١- ئازۆف و دەوروبەرەکەی لە زەوییەکانی باکوری دەریای رەش بۆ روسیا بێت.
٢- بڕیاردرا دەوڵەتی عوسمانی لە رۆمانیا و یۆنان بە شێوازێکی باش حوکم بکات.

٣- دەبێ کەشتییە بازرگانییەکانی روسیا بە ئاسانی لە ئاوەکانی دەوڵەتی عوسمانی هاتوچۆ بکەن.

٤- روسیا دەبێت پارێزگاری کەنیسەی ئارثۆدۆکسی بکات لە ناو دەوڵەتی عوسمانی وە لە ئەنجامی ئەم رێکەوتنامەیە رێکەوتنێکی تر هاتە کایەوە کە روباری دنیستر دەبێت ببێ بە سنوری نێوان دەوڵەتی عوسمانی و روسیا.(١٦)

لە راستیدا بەپێی ناوەرۆکی پەیماننامەکە دەوڵەتی عوسمانی (ئازۆف و قرمی) لە دەستدا، وە هەروەها روسیاش مافی پاراستنی ئارثۆدۆکسەکانی وەرگرت لە ناوچەکانی ژێر دەسەلاتی دەوڵەتی عوسمانی، هەروەها روسیا مافی دامەزراندنی والی پێدرا لە رۆمانیا وە ئەم رێکەوتنامەیە کاریگەریەکی ترسناکی هەبوو لەسەر دەوڵەتی عوسمانی، چونکە دواتر نەمساش لە لایەن خۆیەوە عبدالحمیدی یەکەمی ناچارکرد کە واز لە ویلایەتی (بۆکۆفینا) بهێنی لە ساڵی ١٧٧٥ز دا.(١٧)

هەروەها ئەم رێکەوتنامەیە وای لە روسیا کرد کە ببێتە دەوڵەتێکی سەرەکی لەسەر دەریای رەش هەروەها کەشتیەکانی بەئاسانی دەیانتوانی هاتوچۆبکەن لەم ناوچانەدا.(١٨)

کەواتە روسیا بەهۆی ئەم پەیماننامەیەوە چەندین مافی دەریایی و بازرگانی دەسکەوت کونسول و کونسلخانەی دامەزراند لە ناو دەوڵەتی عوسمانی و هەروەها کەنیسەی ئارثۆدۆکسیش لە قوستەنتینیە دامەزرا.(١٩)

بۆیە پەیمانی کوچك کینارچەیە پەیمانێکی گرنگە لە مێژووی سیاسی روسیادا چونکە روسیا توانی دەست بەسەر رێگای بازرگانی دابگرێت وەبەگوێرەی ئەم پەیماننامەیە دەستی بەسەر دەریای سپی و دەریای ناوەڕاست و دەریای رەش دلگرت.(٢٠)

پەراوێز و سەرچاوەکان

١- محمود فؤاد شكرى، د.محمد أينين : أوربا فى العصور الحديثة، ج١، ط٢، مصر، ١٩٦١، ص٢٦٨.

٢- محمد محمد صالح : أوروبا فى عصر النهضة الى ثورة الفرنسيه، بغداد، ١٩٨١، ص٤٤٥.

٣- محمد شفيق غربال وآخرون : الموسوعة العربية الميسرة، دار الشعب ومؤسسة فرانكلين للطباعة والنشر، قاهره ١٩٥٨، ص١٤١٧.

٤- محمد محمد صالح : سەرچاوەی پێشوو، ل٤٤٥.

٥- هەمان سەرچاوە، ل٤٤٥.

٦- محمد شفيق غربال و آخرون : سەرچاوەی پێشوو، ل١٤١٧.

٧- د.محمد فؤاد شكرى ود.محمد أنيس ، سەرچاوەی پێشوو، ج١، ل٢٦٨.

٨- د.على محمد صلابى : الدوله العثمانية عوامل النهوض والسقوط، دار المعرفه، بيروت لبنان، ط٢، ٢٠٠٥م، ل٢٤٢-٢٤٨.

٩-محمد محمد صالح : سەرچاوەی پێشوو، ل٤٤.

١٠-د.محمد أنيس : سەرچاوەی پێشوو، ل١٦٦.

١١ئۆیل باربەر : فەرمانڕەوایی قۆچی زێڕین لە سوڵتان سلێمانی قانونیەوە تا ئەتاتورك، وەرگێڕانی / ڕێبوار کەریم وەلی، چاپی یەکەم، هەولێر ٢٠٠١، ل٩٨.

١٢–دانتیغ –ب–ر– : الرحاله الروس فی الشرق الأوسگ، ترجمە د.معروف خەزنەدار، ١٩٨١، ص١٣٩.

١٣–د.حمد محمد صالح : سەرچاوەی پێشوو، ل٤٤٩.

١٤– د.خلیل علی مراد : دراسات فی تأریخ الحدپ والمعاصر، موصل ١٩٨٨، ص٨٨.

١٥– علی حیدر سلیمان : تأریخ الحضارة الأوروبية الحديثة، بغداد، ١٩٩٠، ص١٨٧.

١٦– د.مد محمد صالح : سەرچاوەی پێشوو، ل٤٥٠.

١٧– محمد شفیق غربال و آخرون : سەرچاوەی پێشوو، ص١١٨٠.

١٨– د.حمد محمد صالح : سەرچاوەی پێشوو، ص٤٥٠.

١٩– د.محمد أنیس : سەرچاوەی پێشوو،ص١٦٧–١٦٨.

٢٠– علی حیدر سلێمان : سەرچاوەی پێشوو، ص٣٠٦.

بەهای شارستانیەت لە خوێندنەوەی مێژووی یۆنان

بەناز ئیسماعیل عەدۆ

ناساندنی کۆمەڵگەی یۆنانی بەهایەکی گرنگی هەیە، ناتوانرێ پشتگوێ بخرێ لە هەموو شارستانییەکانی جیهانی و ناساندنی ئەم شارستانییەتە هەر لە جێگەو شوێنی لایەنی شارستانییەتی ئەم کۆمەڵگەیە باس بکەین، تاوەکو زیاتر لە چالاکییە هەمەجۆرەکانی بگەین چ لە لایەنەکانی سیاسی یان، ئابووری ، کۆمەلایەتی، رۆشنبیریی، هونەری .... هتد.

گریکە کۆنەکان پێك هاتبوون لە چەند دەوڵەتە شارێك (city stattes) هەریەك لەو دەوڵەت شارانە یاساو داب و نەریت و عاداتی خۆیان هەبوو.

هەڵکەوتی جوگرافیای ناوچەکە و هەریەك لەو دەوڵەتە شارۆچکانە ناوچەیەکی شاخاوی دووره دراو کە ناوچەکانی لێك دادەبڕاند ئەم شاخانە ببوونە دیوارێکی پتەو بە چوار دەوری دەوڵەتە شارۆچکەکاندا، ئەو هۆکارە جوگرافیایە وای کردبوو پانتاییەکی ئاو لەو ناوچانە دروست ببێت، کە ببوە دیوارێکی پتەو بە چواردەوری دەوڵەتە شارەکاندا بێجگە لەمە ئەو هۆکارە جوگرافیایە وای کردبوو پانتاییە ئاو لەو ناوچانەدا دروست بێت کە ببوە هۆی ئەوەی پەیوەندی بکەن لەگەڵ دەرەوە و ببێتە رێگەیەکی گرنگی بازرگانی.

شارۆچکە و کۆلۆنیەکان یەکێك لەهەرە دوو دەوڵەتە شارەگرنگەکان (ئەثینا و ئەسپارتابوو) هەروەها چەند دەوڵەتە شاری تریش هەبوو وەك کۆرنپ، میلتۆس، سامرا، یرنا، ئیرەیتری، کالسس، هەریەك لەم دەوڵەتە شارانە یاسا و داب و نەریتی خۆیان هەبوو.

هەریەك لەم دەوڵەتە شارانە بەرەو فراوان خوازی دەچوو بەرەو ناوچەی تر وەك باکوری دەریای رەش و بەشی باکوری ئەفریقیا کە لیبیای ئێستا دەگرێتەوە، هەروەها سیسیلیا و رۆژهەلاتی ئیتالیا، هەروەها بەشی رۆژهەلاتی هەریەك لە فەرەنسا و ئیسپانیا.

لایەنی رۆشنبیریی لای گریکەکان گرنگییەکی زۆری هەبوو هەر لە داهێنان و دروست کردنی کۆمەڵگەی نوێ و بیری نوێ، پاش ململانێ و شەڕێکی زۆر بۆ بە دەستهێنانی سەربەخۆیی بە تایبەتی دژی (شارستانییەتی یان ئیمپراتۆریەتی فارسی) کە هەڕەشەی لە گریکەکان دەکرد.

لە دایك بوونی زانا و فەیلەسوف و حەکیم و مێژوونووسان وەك سۆفکلیس و بریکلس و نیویوویکس سقراط و ارسطو چەندینی تر ئەمەش بەهۆی پێشکەوتنی شارۆچکەکان بووە هۆی پێش کەوتنی زانست و زانیاری کە رێگەیەکی نوێ بوو.

فێرکردن لای گریکە کۆنەکان گرنگییەکی تایبەتی هەبوو بە تایبەت لای نێرینەکان یان کورانی گریك کە لە تەمەنی (٦-٧) ساڵیدا دەنێردران بۆ قوتابخانەکان کە فێری خوێندن و نووسین و مۆسیقا و سەماکردن، یارییەکانی راکردن و بازدان دەبوون، نووسینیان

لەسەر تابلۆییەکی (شەمعی ، مۆمی) بووە، بە پێنووسی (دار) بە شێوەیەك

دروست کرابوو وەك پێنووس وابوو وە بە بۆردەکەیان دەوت(Stylus).

سەبارەت بە کچەکانیان ڕێگەیان پێنەدرابوو(قەدەغە بوو) بچنە قوتابخانە بەڵکو لە ماڵەوە لە لایەن دایکیانەوە فێری چەند جۆرە کارێك و پیشەیەك دەکران وەك چنین و ئیشی ناوماڵ.

پیشە و هونەر لای گریکەکان: دەست ڕەنگینی گریکەکان بە گشتی خۆی لە دروست کردنی (دەفری گلگاری)(الآواني الفخارية) دەدیتەوە، وە ناوبانگێکی زۆریان بینی بوو لەم پیشەیە، وەهەروەها بازرگانیشیان پێدەکرا چ لەدەوڵەتە شارەکاندا چ لە دەرەوەی یۆناندا. لەسەر چۆنیەتی شێوەو دروست کردنیدا ژیانی ڕۆژانەیان لە سەر ئەم گڵکاریانە ڕەنگی دەدایەوە و بە شێوەی هونەری جوان دەیان نەخشاند هەروەها بەڕەنگی ڕەش و بە پرتەقاڵی وێنەکان و نەخشاندنیان بە کاردەهێنا. چەند نمونەیەك ڕوون دەکەینەوە:

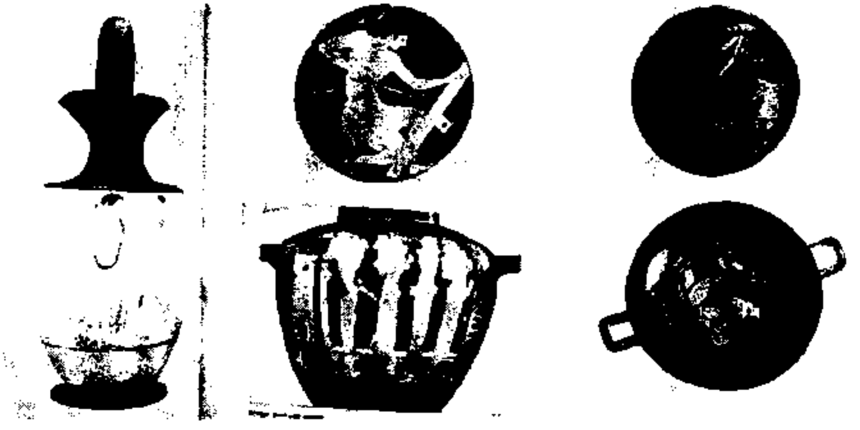

دراما و شانۆ: یەکێك لەو هونەرانەی کە لای یۆنانی یەکانەوە هەڵقوڵا، شانۆ بوو، سەرەتا شانۆ زۆر بە ساکاری بەڕێوە دەچوو کە بەشێوەی مەڕاسیمێکی ئاینی بوو، دواتر پێشکەوتنی بە خۆوە بینی و بوو بە مەڕاسیمێکی تایبەت کە شوێنی تایبەتیان بۆ دروست کرد شانۆکە بریتی بوو لە هۆڵێکی بازنەیی بەرامبەر بە تەماشاکەران تەختەی شانۆ هەبوو کە ئەکتەرەکان لەسەری دەوەستان کە دواتر ١٢ پێ درێژ بوو ١٠پێش بڵند بوو، ژمارەی ئەکتەرەکان لە نواندندا لە نێوان (٤–٦) ئەکتەر رۆڵیان دەبینی، دوو جۆر شانۆیان هەبوو تراژیدیا و کۆمیدیا هەروەها ئەکتەرەکان جل و بەرگ و (ماسك)ی تایبەتیان لە دەم و چاویان دەبەست بە تایبەت لە شانۆی کۆمیدیا. هەروەها تەماشاکەران شوێنیان بەرزبوو تا کۆنترۆڵی شانۆگەریەکە و ئەکتەرەکان بکەن.

بە وێنە شانۆگەریەکە روون دەکەینەوە.

وەرزش لای گریکە کۆنەکان : وەرزش لای گریکە کۆنەکان خۆی دەبینیەوە لە ڤیـــستیڤاڵێك بـــە نـــاوی (ئۆلمپیـــك) هەرچـــەندە (کورەکـــان)یـــان کـــورانی گریـــك کـــاتێ دەچـــوونە قوتابخانـــە وەرزشیان دەخوێند وەکـو یاریـەکانی راکـردن و بـازدان و ....هتـد، بـەلأم دواتـر بـووە ڤیـستیڤاڵێکی گـەورە لـە سەرتاسەری یۆنان بەشداریان تیایدا کرد.

گریکەکان باوەڕیان وابوو کە ئازاو بەجەرگی و بەهێزی شتێکی باش یان چاکە هەریەکێك ئەم سیفەتەی هەبێت بە چاوێکی بەرز سـەیریان دەکـرد، بەکەسـی ئازا دەوترا(Virtue) واتـە چـاکترین، ئـەو جـۆرە کەسـانەن کـە ئازایـەتیان یاخود هێزیان هەبوو.

لەم ڤیستیڤاڵەدا بەشـداربووان چـەند یارییـەکیان ئـەنجام دەدا وەك راکـردن، بۆکـــسێن، سوارچـــاکی، یـــەك بـــازی، قورســـایی هاوێـــشتن وە بـــەهێزی بەشداربووانی دەردەخست وە.رۆژانی تایبەتی بۆ دادەنرا.

ئەو کاتە ئۆلمپیك دانراو ڤیستڤاڵ بەڕێوەچوو کاتێ کە هەردوو دەوڵەتە شاری ئەثینا و ئەسپارتا یەکیان گـرت پـاش شـەڕێکی چـەند سـاڵە دەتـوانین بڵـێین ئۆڵمپیك مەشخەڵی ئاشتی بوو بۆ سەرتاپای گریکەکان.

سەرەتا ڤیستڤاڵەکە لە پێناوی خواوەند (زیۆس) ئـەنجام دەدرا کـە گـەورەی خواوەندەکان بوو هەروەها بۆ تەواوی خواوەنـدی تـریش وەك هـیرا و ئـەپۆلۆ

....هتد، باوەڕیان وابوو کە لە سەر چیای ئۆلۆمپیك دەژین وە ئەم فیستڤاڵە لە ناوچە چیاکانی ئۆلمپیك ئەنجام دەدرا.

هەروەها براوەکان خەڵات دەکران بە پارە و تاجێکی دەستکرد لە گەڵای زەیتون بە شێوەی بازنەیی، لە سەری براوەکان دادەنران. وەبراوەکان وەك پاڵەوان مامڵەیان لەگەڵ دەکرا.

تەنها بۆ پیاوان هەبوو کە بەشداری ئەم فیستڤاڵە وەرزشی یە بکەن، ئافرەتان تەماشاکەربوون، ئەو ئافرەتەی کە هاوسەری هەبووایە وەك نەریت بوو لایان نەدەبوو تەماشای یارییەکان بکەن.

ئۆلمپیك چوار ساڵ جارێك ئەنجام دەدرا تاوای لێهات گریکەکان لە هەموو شوێنێك دەهاتن بۆ بەشداریکردن و سەیرکردنی ئۆلمپیك و چێژوەرگرتن لە یارییەکان.

سەرچاوەکان

1- Oxford – First ancient history, Roy Burrell and Peter Connolly, Newyork – 1994.
2- The story of the world
History for the classical, volume (1) : Ancient times, Susan wise Bauer – 1996.
3- The King Fisher history, Encyclopedia – 1999.
Julian Holland – Norman brooks – Nigel White.

فەرهەنگی مێژوویی و شارستانی

باوکی پەیام

- آرپە أمینی :

ووشەیەکی تورکی یە بەمانای (ئەمینداری جۆ). لەڕووی زاراوەییشەوە، لەسەردەمی عوسمانیەکان بەو کەسە دەگوترا کە بەرپرسی دابینکردنی ئالیکی ئاژەڵان بوو لە ئاخوڕە سوڵتانیەکان.

- آقچە (إسپر) :

ووشەیەکی تورکی یە، بە مانای، بەلای سپی دەڕوانێت. وەلە رووی زاراوەییەوە، بۆ ئەم پارچە دراوە زیویە بچووکانە بەکارهاتووە کە هەر لەسەردەمی سوڵتانی عوسمانی ئورخان (١٣٢٦ – ١٣٦٠ز) ەوە، لێدراوە، کە بەهایەکەی دەیکرد ١/٢ ی پارە و ١/٦٠ ی دیناری زێڕ.

- آمدی دیوان همایون :

ووشەیەکی فارسیە و زاراوەیەکی لێکدراوە، عوسمانیەکان بۆ سەرۆکی دیوانی سوڵتان بەکاریان هێناوە، هەروەها سەرۆکی نووسینگەی هەواڵگری بووە لەگەڵ مابەینی سوڵتان، (مابەین)یش ئەو نێوانە جیاکەرەوە بوو کە لە نێوان ئەنجومەنی سوڵتان و و بەشی تایبەت بە ئافرەتانی کۆشك هەبوو.

- آلب أرسلان :

ووشەیەکی تورکی یە، بەمانای شێری چاو نەترس، ناوی یەکێك لەدیارترین سوڵتانەکانی سەلجوقیەکان بوو لە سەردەمی عەبباسی، کە بە پاڵەوانی شەڕی ملازگرد بەناوبانگ ناسراوە، ئەو شەڕە یەکلاکەرەوەی کە لە نێوان دەوڵەتی

عەبباسی و ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی لە ساڵی ١٠٧١ روویدا و کوردەکان رۆڵێکی باڵاو کارایان تیایدا گێڕا، تەنانەت خودی ئیمپراتۆری بیزەنتی بەدەستی کوردەکان بەدیل گیرا.

- اتابگ :

ووشەیەکی تورکی لێکدراوە پێکهاتووە لە (أتا) واتە: باوك، وە (بگ) واتە: میر. لەڕووی زاراوەییەوە بە پەروەردەکاری میرە تورکەکان گوتراوە. وەلەسەردەمی سەلجوقیەکان ئەم ناسناوە دراوەتە پاڵ چەند میرێکی دیار، لەوانەی کە لەلای باوکیانەوە پەیوەندی خزمایەتیان لەگەڵ فەرمانڕەوا هەبووە.

- إسفهسيلار :

وشەیەکی فارسیەو کوردیەکەشی (سوپا سالار)ە واتا سەرکردەی سوپا. (سوپا) بەمانای (جیش) و (سالار) یش بەمانای (قائد) بەزمانی عەرەبی. وەلە رووی زاراوەییەوە، ناسناوێکە بۆ گەورەی خودان شمشێران بەدەستان بەکارهاتووە، کە فەرمانی سەربازانی لەدەستە.

- أرنؤوط :

وشەیەکی تورکی یە، ناوی میللەتێکی سەر بەڕەگەزی ئارین کە بە (ئەلبان) ناسراون، کە لەم وڵاتە نیشتەجێ بوون کە دەکەوێتە سەر کەناری رۆژهەلاتی دەریای ئەدریاتێکی.

بنەچەی ووشەی (أرنؤوط) دەگەڕێتەوە بۆ وڵاتی (ئاریەری) کە هەر لەسەر کەنارەوە لە (کۆرفۆ) درێژدەبێتەوە تاکو (ئالۆنیە) کە دانیشتوانەکەی بەناوی (ئاربونە) وە ناسراون، و تورکەکان بۆ (ئارنۆوط) یاخود (ئارنەئود) گۆڕیویانە،

هەروەها بە (ارناؤوط) دەنووسرێت، شایانی ئاماژەیە، چەند خێزان و ماڵبادێك لە وڵاتی شام هەڵگری ئەم ناوەن وەك (ناسناو).

- خەرگاه :

وشەیەكی فارسییە، بەمانای خێمە(رەشماڵ)ی گەورە یاخود خێمەی شاهانە. هەروەها بەم خانە دارانەش دەگوترێت كە بەشێوەیەكی تایبەت دروستكراون و بەچیغ داپۆشراون و ئامادەكراون بۆ هەڵگرتنی مردوو لە كاتی گەشت و سەفەردا.

- خط شريف :

وشەیەكی عەرەبییە، زاراوەیەكە لەسەردەمی عوسمانیەكان، بەكارهاتووە بۆ ئەم فرمانەی كە لە سوڵتانەوە دەرچووە، ئەگەر بەدەستی خۆی نووسیبێتی یاخود نووسەرەكانی نووسیبێتیان و سوڵتانیش بەدەستی خۆی ئیمزای كردبێت نەك بە مۆرەكەی.

هەروەها بۆ هەموو بەڵگەنامەیەك بەكارهاتووە كەلە دیوانی هومایونی (پیرۆز) دەرچووبێت، وەك رێكەوتننامەو پەیماننامەو گەردنئازادنامە بەو مەرجەی سوڵتان لەسەرەوەی نامەكەدا چەند دێرێك یاخود چەند ووشەیەكی نووسیبێت. ئەم جۆرە بەڵگەنامانە بە(خگ همايون)یش ناسراون.

طلب : (أطلاب)

وشەیەكی كوردیە، لەسەردەمی ئەیوبی بەم میرو فەرماندەیە گوتراوە كە سەركردایەتی دوسەد (٢٠٠)سواری كردووە.

لەسەردەمی مەملوكیەكانیش، بەم تیپە مەملوكیە گوتراوە كە تایبەت بووە بەیەكێك لە میرەكان و ژمارەی سەربازەكانیش لە گۆڕەپانی جەنگدا لە نێوان ٧٠-٢٠٠ كەس دەبوو.

هەڵەبجە لەمێژوودا

((١٩١٤-١٩٢٣))

نەهرۆ اسماعیل زەندی

هە ڵەبجە یەکێکە لەو شارانەی دەکەوێتە ژووری عێراق هاوسنوری ئێرانە وە دەکەوێتە بەشی باشوری رۆژ هەلاتی شاری سلێمانی، نزیکەی(٨٣ کم)لە چەقی پارێزگای سلێمانیەوە دوورە .

رووبەرەکەشی (١٥٣,٢کم) ، وە (٧٢٦م) لە ئاستی رووی دەریاوە بەرزە، دەکەوێتە نێوان هێلی (٣٥- ٣٧) ژووردا، وە لە نێوان هەرێمی مام ناوەندی نیمچە گەرم دایە . بە گشتی ئاو هەواکەی مام ناوەندیە، لەزستان ساردەو لە هاوینان گەرمە، لە وەرزەکانی تر ئاو هەوایەکی لە بارو خۆشی هەیە ، وە تێکرایی باران بارینی لەسالێکدا دەگاتە نزیکە (٧٥٠ - ٨٠٠ ملم) واتا ناوچەیەکی باراناویە .

هەڵەبجە هاوسنورە لە گەڵ دەشتی شارەزوور ئەم دەشتەش بە یەکێك لە بەپیترین دەشتەکانی جیهان دادەنرێت، کە درێژیەکەی نزیکەی(١٠٠ کم) لە باکورو رۆژ هەلات و باشور ەوە هەڵەبجەیە، چیاکانی هەورامان بە بەرزی (٢١٦٠ م)وە چیای بالامبۆ کە بەرزیەکەیان نزیکەی (١٥٨٥ م دەوردراوە ،

هـەروەها چـەندها لوتکـەی شـاخیی تـریش وەك (زەوالی سـەید سـادق و ئـە حمداوە برند قەلای شەمیران قۆچی بەردەیەك شاخی بەردە دووکون و شاخی نێرگسە جار ..

سروشتی ناوچەکەش لە بارە ئاو هەواکەی هۆکارێکە بۆ دروست بوونی چەندین هاوینە هەواری وەکو (ئەحمـە د ئـاوا،ئاویسەر، مێشلی، بـە لخـە، سەراو سوبحان، ئاغا و وەزکیچك، کانی باخی زەلـەکی .. هتـد، وە چـەندین سەرچاوەو ڕووباری بە ناوبانگ لەهەڵەبجە هەیە وەکو (ڕووبـاری سـیروان ، تانجەرۆ ، زەلم و چەقی چوقان وە سەرچاوەی گـەلیخان خـری بیـارە ئـاوە لێلە چەندانی تر لەم شێوە.

مێژووی دروست بوونی هەڵەبجە :

– سەبارەت بەمێژووی دروست بوونی هەڵەبجـەش هەنـدیٚ بـۆ چـوون هەیـە دەگەڕێننـەوە بـۆ سـەردەمەکانی پـێش زاینـی دەڵـێن لـە سـەردەمی ئەکەدیەکان هەڵەبجە هەبووە ناوی(هارە هار) بووە.

– بـەڵام هەنـدێکی تـردەڵێن: هـەلۆ خـانی مـیری ئـەردەلانی هەسـتاوە بـە دروستکردنی شاری هەڵەبجە هەر بەناوی خۆیەوە ناوی ناوە کە (هەلۆچە) واتە جێگای هەلۆ خان ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ دەوروبەر سـاڵی (١٦١٠ – ١٦١٥).

– وە بۆ چوونی تریش دەڵێت : عشیرەتی جاف لە دوای سـاڵی(١٧٠٠)زاینـی بە دروستکەرو بنیاد نەری شاری هەڵەبجە دادەنرێن کە نزیکە ی سەد ساڵ دەبوو لە ناوچەی جوانرۆ ئێران هـاتوون لـە وێ نیشتە جێبـوون ، ئەمـەش دەگەڕێتەوە بۆ پەیمانی زەهاو دوای ئەوەی سنورەکان قایم کرا ناچار خێلی

جاف بە شوێن ڕێگەو جێگەیەکی تر گەڕان هەڵەبجەش بۆ ئەوان باشترین شوێن بوو بەمەش شاری هەڵەبجە دروست بوو .

بۆچوونی تر دەڵێ : (ئەلە بجێ) گوایە جولە کەیەك بووە لە سەردەمی فەرمانرەوایی (بێگە بەگی ئەردەلانی) هاتۆتە ناوەچە کە یەکەم ئاوەدانی تێدا دروستکردوە (ناوەکەشی لەوە هاتوە)

یەکەم خانوش لە هەڵەبجە (بەگەکانی شێوە کەل) دروستیان کردوە پاشان نەوەکانی لە وێ نیشتە جێبوونە بە پێی ئەم بۆ چونە یەکەم بنەمالە لە هەڵەبجە دروست کردبی ئەم بنەماڵە بوونە کە ئیستا لە ناو خەلکی بە سێ زدە ماله ناسراون ،

– بۆ چوونی تر دەڵێ: پێش ئیسلام هەڵەبجە هەبووە و بازرگانی تێدا ئەنجامدراوە ناوی هەڵەبجە نەبووە ، هەندێکی تر دەلێن هەڵەبجە هەڵەبجەو شارەزوور بە یەکێك لە بنکە سەرەکیەکانی(لولوبیەکان) دادەنرێت ، دوای ئەوەی(سنحاریب) لولوبیەکانی تێك شکاند پاشان (ئیلامیەکان) پشتوانیان لێکردوە هاتوون بە هانایانەوە هێرشی دوژمنیان تێك شکاندوە، (هەلوە شۆ) بە ناوی خۆی لە شوینی ئێستا هەڵەبجە دامەزراندوە ، ئەم بۆچونە ش دەمانگەینێتە ئەوەی هەڵەبجە هەر لە کۆنەوە هەبوبێت بەلگەش بۆ ئەمە تائێستا چەندین شوێنەاری کۆنی تێدایە . (قەبرو زیندانی زوحاك ، ئەشکەوتی زینۆ مەرقەدی ئەبو عوبیدی جەراح ئەشکەوتی هەزار پەز ....هتد)

سە بارەت بەناوی هەڵەبجەش : ئەواچەند بۆ چونێکی جیاواز هەیە :

١- بۆ چونێك هە یە دەڵێت :(هەلۆ خانی ئەردەلانی) هەلساوە بە دروستکردنی ئەم شارەو هە ربەناوی خۆیەوە ناو ناوە (هەلۆچە) دوای بوتە هەڵەبجە .

٢- بۆچونێکی تردەلێت: هە لە بجە لە لە وشەی عەجەب فارسیەوە وەرگیراوە کە فارسەکەیان پێیان ووتوە، چونکە سەریان سورماوە لە سروشت و جوان ی ناوچە کە ، هەندێکی تر دەلێن هەڵەبجە لە (هەلوەژە) هاتوە چونکە کاتی خۆی هەڵەبجە باخی هەلوەژەی زۆربوە.

٣- هەندێکی تر دەلێن: لە حەلەبی بچوکەوە هاتووە ئەوەش کاتێ بازرگانەکان بەرەو حەلەبی سوریا رۆیشتون بینیویانە ئاو هەوای حەلەب لە هەڵەبجە دەچێت، وتویانە حەلەبجە واتا حەلەبی بجووك.

٤- بۆ چونێکی تر دەڵێ: هەڵەبجە لە (ئەلەب ئەرسەلانی) سەلجوقی وە هاتووە، کەمیرێکی سەلجوقیەکان بووە لە کاتی سەردانی بۆ کوردستان بە هەڵەبجە تێپەریووە ناوی لێناوە (ئەلەب جاواتا)واتا شوێنی ئەلەب ئەرسەلان .

لەڕووی کار گێڕیەوە :

لەسەردەمی عوسمانیەکاندا محمد پاشای جاف پلە و پایەی پاشایەتی پێ خەلات دەکرێت ئەکرێتە فەرمانڕەوایی هەڵەبجە و ناوچەکە، پاشان ئەم پلەو پایە دەداتە هەردوو کورەکەی ئەویش(محمود پاشا ، وەسمان پاشا) محمود پاشا ئەچێتە شارەزورو رابەریەتی ئەوبەشەی خێلی جاف دەکات کەگەرمیان و کوێستان دەکەن، وەسمان پاشاش سەرپەرشتی

هەڵەبجەو ناوچەکانی دەورو بەری دەکات، هەڵەبجە لە سەردەمی عوسمانیەکاندا لەکۆتایی سەدەی نۆزدە کراوە بە قەزا مێژووی رەسەنی دامەزراندنی قایمقامیش دەگەرێتەوە بۆ سالی (١٨٨٣ ز)

لەدەولەتی عێراق هەڵەبجە بەدووەم قەزا دادەنرا، لەدوای نەجەف دوای محمود پاشا وەسمان پاشا دەبێتە قایم قام، بەڵام بە هۆی سەرقاڵ بوونی بە سەفەرکردن بۆ موسل و کەرکوك سلێمانی ئەوا عادیلە خانی خێزانی دەبووە بە جێگری فەرمانرەوایی دەکرد وردەوردە تاوایی لێهات هەر لە ژیانی و سمان پاشادا حوکمی دەکرد و کارو باری ناوچەکەی بەرێوە دەبرد وە لە ماوەی نێوان سالآنی (١٩١٩ – ١٩٢٢) ، تا دروست بوونی دەولەتی عێراق لە جیاتی کارگێری نوینەری ئەفسەری بەریتانیا حوکمیان دەکرد ، دوای ئەوەش ١٩٢٢ تاهیر بەگی شاعیر بوە قایم قام دوایی ئەویش ئەحمەد موختار جاف دوای ئەویش حامید بە گ تا ١٩٣٢.

وە هەڵەبجە لە سالی چلەکان لە روی ئیداریەوە بریتی بووە لە شە ش ناحیە (سیروان و پێنچوین و سەید سادق و خورمال و وارماوە دەربەندی خان و)

هەلوێستی خەلکی هەڵە بجە بەرامبەر شۆرشەکەی شێخ محمود :-

بەشێوەیەکی گشتی دوو هەلۆێست بوونی هەبووە بەرامبەر بە شۆرشەکەی شێخ مەحمود :

– یەکەم بەسەرکردایەتی (عادیلە خانم و هەردوو کورەکەی و ئەحمەدبەگی شاعیر وعیزەت بەگ)ئەمانە دژی شێخ مەحوود بوونە وپالپشتی هێزەکانی ئینگلیز بوون لە ناوچەکانی سلێمانی و گەرمیاندا هۆکاری لە

ئەمــەش دەگەڕێتــەوە بـۆ ئــەو ناکۆکییــە کەلــەنێو ان شـێخ مــەحموود وعادیلە خانم لەسەر موڵك و زەوی و زار.

- هەڵوێـستی دووەم جافــەکان لــە لایــەکی تــرەوە مێجەرسـۆن دەوری سـەرەکی هـەبووە لـە سـەرنج راکێشانی عادیلـە خـانم بـۆ ئینگلیزەکـان چـونکە بـۆ ماوەیـەك بـەناوی مـیرزا غـولام لـەلای عادیلـە خـانم بـووە (حەمیدبەگ ومەجیدبەگی کوڕی وەسمـان پاشـا) کەلەعادیلـە حـانم ژنـی وەسمان پاشا نەبوون بەڵکو لە ژنێکی تری وەسمان پاشـا بـوون ئەمانـە لایەنگری شێخ مەحموود وشۆڕشەکەیان کردووە بۆیە شێخ مەحمود هـەر لەسەرەتای دەست پێکردنی بزافی ڕزگاری خوازی کورد چاوی لە خەڵکی ناوچەی هەڵەبجە بوو چونکە جافەکان دەسەلاتێکی گەورە پیاوی زۆریان لە دەرورو پشت بوو بۆیە بەشـداریان کـرد لـە وانـە (محمـود خـانی دزلی) یارمەتی زۆری شێخی داوە هەروەها دوای داگیرکردنی هەلەبجە لـە لایـەن ئنگلیزەکان وە چەندین شەڕی خوێناوی روویدا وەکـو شـەڕی دەربەنـدی ئەشکەولێ هەروەها دوایـی داگیرکـردن هـەڵەبجـە لەلایـەن ئنگلیزەکانـەوە نازناوی خان بە هادور واتا پالە وانی ئازا بە خشراوە بە عادیلە خانم بەم شـێوەیە هەڵەبجـە لـەژێر ئیـدارەی بـەریتانیا مایـەوە تـا دامەزرانـدنی دەوڵەتی عێراق، پاشان هەڵەبجە چووە ناو قۆناغێکی نوێ وە.

ئەو سەرچاوانەی سودی لێوەرگیراوە

١- هەڵەبجە لە ئامێزی مێژوودا ، حکیم مەلا سالح
٢- مێجەرسۆن ، رحلە متنکر الی بلاد مابین نهرین
٣- محمد رسول هاوار ، شێخ محمودی قارەمان و دەولەتی خوارو ی کوردستان
٤- بکر حمە سدیق ، چەند لاپەرەیەك لە مێژووی هەڵەبجە .

دیلەکانی سوپای عوسمانی لەژێر چاودێری سوپای بەریتانیا لەناو شاری بەغداد

چاپخانەی منارە - هەولێر